

HOLMI

XII. évfolyam 7. szám

2000. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Radics Viktória:* Gyász és írás • 763
Rába György: Lépcsők • 773
Aki rám kopog • 773
Az igazi jóslat • 774
Határ Győző: Dosztojevszkij • 774
Khronon • 775
Gubó • 775
Orbán Ottó: Ő • 776
Utassy József: Ketten • 777
Ha szomorú vagy • 778
Lázcsillapító • 779
Szélkakas • 779
Szalai Júlia: Az elismerés politikája
és a „cigánykérdés” (I) • 779
Térey János: Júdás • 794
Fenyő Ervin: Mentegetőző bevezetés Lord Palmerston
levelei elé • 796
Lord Palmerston levelei Lady Anne Mackenzie Staffordnak
(*Közéleti Fenyő Ervin*) • 797
Stanisław Vincenz: Az oroszok bejövetele (*Részlet*)
(*Pálfalvi Lajos fordítása*) • 809
Magyar László András: Kafkának szeretettel • 831
Radnóti Sándor: Válasz a kérdésre: mi a klasszikus? • 832
V. Gilbert Edit: Naplóm(d)at írom s olvasom • 851
Tatár Sándor: Ugacc, @!?! • 854
'Ki nem igyekszik lengőajtón
vágányok felé • 855
Exit' vagy ezt itt! • 856

- Horváth Sándor Farkas:* A sziget, hol egy kicsit mindig hidegebb az idő • 856
Sajó László: Míg végigmegegyek a sötét lakáson • 863
Fischer Mária: Jégem a francia páros • 865
Ahol és ahogyan, mégsem mindegy • 865
Sztraton: Epigrammák (*Csehy Zoltán fordításai*) • 866
Végel László: Anyád a földeken szétdobált fehér ingekre emlékezik • 867

FIGYELŐ

- Ruttkay Kálmán:* Végre magyarul (Keats levelei) • 878
Bazsányi Sándor: Közérdekű magángyűjtemény? (Békés Pál: Bélyeggyűjtemény) • 885
Dalos Anna: Találtam egy könyvet (Láng György: Szív és szaxofon) • 888
Csuhai István: John Lanchester: Mr. Phillips • 891

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénnytársaságok és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 960, egy évre 1920 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Radics Viktória

GYÁSZ ÉS ÍRÁS

Fekete Gabriellának

*„Minden, ami önkényes képzelgés, semmivé foszlik.”
(Goethe)*

Nem tudom elhessenteni a teatralitás fuvallatát, és már sírni sem tudok. Mintha itt, a sír mellett mindenképp szerepelnék, akármit csináljak, akárhogy mozduljak. Csak sablonok vannak, és a fegyelmezett emberek aszerint is járnak el, szertartásosan, legfőljebb belopva egy személyes kicsiséget, egy bizarr szócskát, a kő alá csempészve egy szál cigarettát (el ne fújja a szél). Csak a sírásók viselkednek a gödör körül autentikusan. Leülnek eszegetni, mintha a *Hamlet*-jelenet következne. Kalapjuk ferdén a fejükbe csapva, betyárosan. Kibuggyan a nadrágjukból az ing. Az ásó ferdén a földkupacba vágva, menet közben, ironikusan. Én meg kuporgok a kidőlt kőoszlopon a hant mellett, meg sem tudok moccani. Nem tudok úgy felnézni az égre, hogy valamit keressek, odaképzelvek. Ironikus vagyok a magam égre tekintésével szemben. Nem tudok mire gondolni, de elmenni sem bírok még, ott kell lennem, lecövekelve. A fejem fölött repülők húznak el. Nem unatkozom, úgy érzem, jó helyen vagyok. Találok egy cinketollat a hanton, ennek valamiért megörülök. Amikor a virágok ápolásába kezdek, tudom, hogy pótcselekvést végzek, jövök-megyek a kúttól a sírig, hogy csináljak valamit. Mi, temetőjárók, úgy érezzük, hogy tennünk kell valamit. Aztán legtöbbször villámgyorsan elmennek, mások meg, mint én is, tapasztalják, hogy hirtelen lehanyatlak a kezük. Hogy nincs mit tenni. Szétfoszlik a csalóka érzés – mégiscsak magunkért ültetjük a virágokat. Nincs „neki”.

A szomszéd kapálgató néni egyszer csak kiejti a kapát, felegyenesedik, és elsírja magát. Hozzám lép: „Üres lett nélküle a világ”, mondja. Ez egy közhely, de pontosan tudom, mit akart elmondani. „Szép a sír”, néz az árvácskaimra, elmosolyodom. Visszamegy a palántáihoz. Viszek neki egy kis vizet, aztán visszaülök a helyemre.

A környéken, ahol vagyok, rognak, süppednek, törnek a kövek, kikacsintanak a vermek. Zsidó temető, nem borította el a katolikus cikornyásság, az éktelen giccs. Ide is belopakodtak ugyan a gyertyák, virágok, szalagos koszorúk és pirosuló mécsesek, de a kővel, kavicsokkal egyezkedve, valahogy szerényen. Úgy látom, a zsidó kövek végül is befogadták a keresztesnyelű csokrokat és koszorúkat, elviselik a gyertyát. Jobb, hogy nincs ezer sokszorosított feszület, nincs identifikálódásra felhívó Krisztus, aki mintegy előre elvégezte volna helyettem a gyász munkát. Itt kő a kő. Nekem megfelel ez a romos pusztaság. Az emlékkavicsot pedig nem lehet sokszorosítani. A zsidó temetőben nyíltabbak, nyersebbek, suttogóbbak a kövek, jobban látszik az írás.

Különös, csodálatos jelenet volt. Első osztályba járt a kislányom, írni-olvasni tanult – és egyszer csak, hogy, hogy nem, megtanult. Rájött, hogy az egymás mellé rótt, betűnek nevezett bigyók, az egymás után kimondott, sosem hallott hangok hogyan fűződnek fel egy láthatatlan fonálra, hogy a hangok és betűk közti rés csak szimbolikus, hogy

a hangok és betűk sora *képlete* az élő szavaknak és mondatoknak; egyszer csak megvilágosodott előtte, miféle viszony áll fenn a lejegyzett/silabizált jelek meg az élő nyelv között. Belépett a Gutenberg-galaxisba. – Furcsa zajokat hallottam a gyerekszobából. Becsukta a spalettát, pedig nappal volt. Elvitte az íróasztalomról a Bibliát, amit a susogós, hullámzós hártypapír lapok miatt kedvelt. Nagy elfoglaltság neszei szűrődtek át. Egy idő után rányitottam az ajtót. A padlón ült a sötétben, mellette a karos gyertyatartóban égtek a gyertyák, előtte a földön a Biblia, és a gyerek hangosan olvas: „Kezdetben teremté Isten az eget és a földet...” – Maga sem tudta, hogy ezzel a kis rituáléval azt ünnepelte meg, hogy megtanult olvasni, és rájött, hogy micsoda az írás.

Magam sem tudom, mért ez a jelenet jut eszembe most, amikor az írás és a halál viszonyáról gondolkodom. Amikor a gyertyák, melyeket képzeletben égetek, nem a kezdetet jelentik, nem az életről, annak szellemi megnyílásáról, hanem a halálról szólnak, a be- és elzárulásról, és nagyon piciny a fényük. Amióta a halál betoppant az életembe (életbevágóvá vált), és egyszerűen itt van, azóta mintha egy furcsa szögből, egy ismeretlen ajtórésből más fény vetülne az írásra. Nem is fény, inkább más megvilágítás. Mindennap rányitok a halál sötétségére – vagy az nyílik rám –, és mintha ez a sötétség valami derengést is adna, másként érzékelem a papíron a tulajdon író kezemet. Látom, hogy ez a *kéz* a saját árnyékát érinti, nem tud mit s hol *kezdeni*.

Ha kezdetben teremté – végül fölborítá ég és föld rendjét, és elveszi az ígét. Egy suhintás belemetszett a Gutenberg-galaxisba, mint Buñuel pengéje a szembe, és ami felel a kislány megvilágosodott – hogy mire vannak a jelek, mit tesz az írás –, azt most „elfelejtettem” én.

Ami megmarad, az a puszta név. Egy-egy sikoly vagy sóhaj: *Papuska, Anyuka, Tibike*, rejtett, fájdalmasan paradox vocativusban, amilyenek csak a zsolnárokban vannak. Borzongó hozzá beszélés sírversek formájában: *Nemes voltál...* Szomorú ajándékok: *Édesapámnak, Drága Feleségemnek...* Megreszketnek a klisék. A merengés perceiben mozdulni érzem a betűk közt a látható, a hangok közt az észlelhetetlen mikrorést, és tolni, szivárogni azt, aminek már nincs formája, aminek szétmállanak a körvonalai, ami az *ami* és *aki* közt imbolyog.

Ezekben a percekben valami *jövend*, de átjönni nem tud, *jövendővé* nem válhat. A név *toposz*, de nem a térben és nem az időben. A szellemben... de hol? A temetőbéli hely csak e másik, ismeretlen „hely” földrajzi leképezése, szituálása, lekötése a földre, némi valóságosítása. Ahogy a papír sem a mű lakhelye, úgy a sírhelyen sem lakozik a halott, a sír csak kibetűzni segít, a szellem azonban nem ott van. Nem úgy lakik a papíron a mű, ahogy a szoborban a szobor, a festményben a kép vagy a hangokban a zenemű. A papír nem sokat számít. A sír úgyszintén. A költemény hol van?

A név, az évszám és a sírfelirat (ha el tudom olvasni) letisztított töredéke annak a belső monológoknak – benső írásnak, hisz nem valakinek mondunk valamit ilyenkor, hanem senkinek; magunkban jegyzünk, törölünk –, ami a gyászolóban történik. Azt hiszem, a gyászoló csöndben, merengésébe – mint egy külön világba – merülve úgy jegyez, akár egy válságba esett író, aki vesződéseről legfőljebb suta szavakkal adhat hírt, ha ugyan meg tud mukkanni róla. Abbamaradt bekezdések, félrerakott, elvetett cédlák szaporodnak a fejében, s miközben nő ez a tömeg, az eldobottak és a megtartottak kupacai, mintha azonmód inverzió menne végbe, csak mélyül a hiány és a tehetetlenség, amit még súlyosbít a ránehezülő tabu, hogy hallgatni kell.

Hallgatom magam. A feltörő emlékek néha örömet szereznek – néha valamiféle éles „megvan!”-nal járnak –, a zajos, élő idő azonban úgy mossa és sodorja őket, mint fecnit a víz. Valahonnét ömlik a feledés. Az élő víz ebből a furcsa perspektívából *látszik* (most, tavasszal, csak úgy csillog), de rávetül – mint a dupla expozíció esetében – a feledés szűrítő, tompító hömpölygése is. Látásom kettős. Tudatom, mintegy megkövülve, *kívül áll*. Rég volt, hogy elhangzott a tragikus hír – a gyász akkor következik, amikor elmúlt már a megrázkódtatás. Mint az alvónak a szemhéj alatt, úgy forog nyitva a szemgolyóm. Nem tudom, hova nézek. Egyes emlékképeket erősen kirajzoló, többször végighúzom az elmosódó vonalakon a ceruzát, kikötök némely részletnél, de miközben egy vonást kiemelek, millió más részlet tűnik el széleseben. Mikor egy mozzanatot megtartok, százezer szippan el.

Emlékszem a mozdulatra, ahogy a karosszékekben ülve kifelé fordította a tenyerét, és lágyan végighúzta oldalt, a langyos fűtőtest bordázatán; mint egy zongorafutam, olyan volt ez a gyöngéd mozdulat. Emlékszem, mikor fürgén felpattant, elővette és feltette ezüstkeretes szemüvegét, és maga is elmosolyodott picit professzorossá vált ábrázatán, a szemüveges okoskodáson, ami következni fog. Emlékszem, amint néha szélesen elmosolyodott, amikor üdvözölt, hogy kilátszottak a fogai, s én érezni véltem a nikotín ízét, emlékszem az öröm e ritka-nyílt pillanatára. Emlékszem a kigombolt fekete ingkabátjára, amit láthatóan a legjobban szeretett, és otthonias volt velem benne. Emlékszem, amikor szabadon, férfiasan ült, kissé szétnyitott térdel, és milyen jó volt, hogy ő volt a férfi, én meg a keresztbe tett lábú nő. A szeme egyik fényképen sem látszik jól, de én látom a kerekre nyitott, nagy, barna szemét. Tudom, hogy a képzeletem fénye túlzottan kinagyítja, benedvesíti, kisuvickolja. Megriadok attól, hogy csak a fantáziámban létezik, olyanképp, ahogy én festem le – de nem találok a valóságot, mely a képzetemet kontrollálhatná. Pedig keresem. Nem szeretném meghamisítani őt. Miközben emlékezem, azt szeretném, ha összetörné a képzeletem művét, ha lestilizálná azt, ha meggyőződhetnék, hogy nem olyan ragyogó, olyan kiemelt, amilyennek látom, hanem csak egy egyszerű ember. Miközben nagy szavakat mondok róla, rá kell jönnöm, hogy az észrevétlen közönségessége volt a legfontosabb, az az, amit nem lehet visszahozni.

A képzelet történeteket írhat, festményeket festhet, jöhetne a fikció, mely már betette a lábát az ajtón – a gyászoló azonban elégedetlenül gyötrődik. Nem mese kell, hisz oda a vágy. Bizonyos szigor veszi benne szemügyre az önkényes vonalvezetést, a semmi alapjára húzott vonásokat, a díszítést, radírozást – nem mintha tudatában volna a halálnak: az ő tudatába állt be a halál.

Nincs technikája erre az alapra írni. Márpedig ez az alap kétségbevonhatatlanul létezik, éppen olyan megkerülhetetlenül, akár a saját, sajtó fizikuma a benső sötétben. Szembekerült vele, „kifordult magából” egy idegen kontextusba, mely követhetetlenül konvertál. Itt a szabályokat nem tudni, ámbár a lelkiismeret *valahol* résen van. A gyász: szót nem fogadó haláltudat, s a vele küzdő ambíció: bejegyzés, beírás – ha papírra is vagy kőre, akár a bőr alá. *Valami* tanúskodásra szólít fel. Ki kell alakítani az igazságosság mércéjét, mégpedig magamtól, a hitetlenkedésemből, méltón... kihez is, mihez? A halandónak ahhoz a hihetetlen törekenységéhez, ami értékke most vált.

A halállal szemben – ha nem elvontság, ha életbe lép a halál – az írás nevetségesen ügyefogyott. *Képtelenség* – és csupa kiégett szókép. Nem tud versengeni, egy szava sem lehet. A karcolások a papíron olyanok, mint mikor a kislányom csak rótt a betűket, szótagokat, de nem fogta fel, minek, hogy mi ennek a rárótt feladatnak az értelme, ugyan miféle kapcsolat lehet a kínnal vagy gépiesen rajzolt ákombákókomok meg az örömteli élőbeszéd között. (A kisgyerek még örül, hogy csacsogni tud, én is élveztem, amikor még beszélhettem Vele.) Könnyedén folyhatnának a tollamból a jelek, és betelhetne szépen, ahogy kell, az oldal, ám a tábla, ami most elém került, olyan helyzetbe hoz, mint a diákot a veszedelmesen feltornyosuló tanár, akinek jelenlétében elfelejti azt is, amit tudott, és csak áll a fekete négyszög előtt leégve, hirtelen egy másmi-lyen világba dermedve, melyben érthetetlen és idegen minden.

A *halálpontossággal* szemben kirí az emlékezés esendősege, a képzelet stilizáló működése, a vágy esztelen túlzásai és törlései, az önösség projekciója. A pszichikum retorikája. Pedig nem azt akarom látni, amit én akarok, félre velem, azt szeretném, ha őt látnám! Ha a jelenlétével rám szólna, hogy tévedek! Hogy ő egészen más! Másként gondolja, mást érez. („Én másként érzem”, mondta, de hányszor. Végül is ez volt – s lám, maradt – viszonyunk valósága: a hézagok és illeszkedések megtáncoltató játéka. – „Az én fantáziámban...”, kezdte, s összedugtuk a képzeletünk.) De hát nem ő int. (Egyszer, amikor elromlott a kapucsengő, fent az ablakban várt, onnan integetett le az utcára, nehogy visszaforduljak, lejön értem, egy perc, mindjárt.) A már-már boldog alkotás (emlékezés) percét hirtelen kíméletlen ütéssel széttépi a halál szele, belekap és kitépi a kezemből a papírt, és az ügyetlen ceruzával vagy a halálnál is ridegebb technikával kell szembesülnöm. (Talán emiatt ábrándoztam mindig is gyönyörű füzetről, remek töltőtollról, valami kivételes *tentáról*, és egyszer olyan varázsceruzáról álmodtam, mely az ő fantáziáit jegyezte. Talán emiatt méregetem mostanában a különféle típusú sírköveket – egy másmi-lyenhez, mely „az én fantáziámban” kék, mint a tenger.) A tudatom és a képzeletem szétválaszthatatlan, mint két összetapadt réteg, próbálok szétszedni, lehúzni, arányosan – „valóságúen” – összeapplikálni, a halál foncsora azonban figyelmeztet, hogy végképp összeragadtak, szinte magam is a képzelet művévé váltam. A gyászban küszködöm valami valóságért, és nem tudom elfogadni, hogy ez a viadal teljesen reménytelen.

A gyászolóknak nem elég a pszichológusok ajánlotta introjekció; egyáltalán nem vigasztal, hogy „bennem van” – ki akarnám magamból írni, nem le, hanem ki, a külvilágba, hogy valami módon ott is legyen, miközben az egész történet arról szól, hogy az *van*, hogy *nincs*. Megdolgoztat ez a paradoxon. Tagadás támad bennem, hogy mondjam (ez is szavajárása volt: „hogymondjam”): dac, de nem akarattal, a vitát nem én vezénylem. A gyászoló (hacsak nem túl katolikus) nem megy bele az önkényeskedésbe, legalábbis nem szíveli; sem a papi felvezetés (az öröklétbe), sem a civil levezetés (a mulandóságba) nincs ínyére. Nagyon is az időben él ő, pregnánsabban érzékeli az évszakok váltakozásait, a hónapok múltát, mint valaha, de ez a tavasz az a tavasz is, melyben még ő is jelen volt, s a közelgő nyár nem lesz olyan, mint a tavalyi. Mintha ez mind rámaradt volna, mintha ráhagyta volna a körforgó és mégis elváltozó világot az eltávozott. Az örökség kötelez. Fájdalma és ebből fakadó különös ízlése (hacsak kétségbeesésében el nem veszti) realizálódni szeretne *itt* – hogy mondjam: nem bent szorulni, de elmúlni sem. Ez az, amit senki sem ért. Hogy nem vigasztalás kell. A hiányt nem bedugaszolni, betölteni, hanem fordítva: létesíteni. A szobák, melyeket érintetlenül

hagynak a gyászolók, a fényképek, amelyeket kiraknak, a megőrzött ruhák a hiányt fogalmazzák meg, körülírják, mutatják, élnek vele a rendes időben. Ha nincs túlvilág-képzetem, akkor a halál nem enged többet ennél.

A halál a „benső valóságba” is beszivárog. A szemem előtt, a szememben enyészik az introjektum. Tapasztalnom kell a kopást, halványulást, szétázást – az emlékekét, az ő alakjáét, a fájdalom barokk cifraságaiét, sőt a megörökítő, az idővel dacoló szándékukat is. Az enyészet alattomosan kikezdi még a gyászt is.

A gyászoló egyre hosszabb időre némul el, és egyre kevesebbet „ír”. A könny már csak lábad, a szempillák tövéig ér, nem lázad többet, akkor sem, amikor a többiek „az élet rendjét” emlegetik, ami nekem az enyészet rendje most. A füzetben, amit akkor nyitottam, amikor meghalt, tíz lap van teleírva. Stílustalanul. Ügyetlenül. Elcsúnyult kézírással. Az utolsó előtti lap tetején kis keserves, dülöngélő keresztiek sorakoznak, mint egy analfabéta sorminta, mely nem tanít, hanem feledtet írni. Ellenkező értelmű, mint a bebörtönzöttek rovátkái, vagyis értelmetlen, mert ennek nem lehet vége, szabadulásnapja, csak fakulása. Értelmem kihuny a vonalas írka előtt, sokáig elvagyok így a leckét és a szorongást is feledve, mint egy gyerek, akire rá kell szólni: hol jársz?

Az iroda zárva volt, hiába kopogtattam. Nem lehettem ott a temetésen, nem tudtam, pontosan hol van eltemetve. Mindenáron meg akartam találni a sírt. Nekivágtam hát a hatalmas zsidó nekropolisznak, kapásból belekezdtem egy ponton, és elhatároztam, hogy átfésülöm, igyekeztem szisztematikus lenni, de el-elbolyongtam, nem tudtam, hol vagyok. Reménytelennek tűnt a vállalkozás, ám mit sem törődtem ezzel, mentem. Tél volt, de akkor nem esett, a hó csak behintette a sírokat. Nincsenek fejfák, kis kartontáblákon áll a koszorúk között az elhunyt neve, kotorni kellett a frissebb sírokon – nagyon illetlenül –, hogy megtaláljam, húzkodni, silabizálni a szalagokat. Utak, csapások, ösvények, keresztződés. (Üres barakksorok.) Itt-ott egy nagyobb kripta, felmagasodó emlékmű tájékozódási pontnak, de már eltéveszttem, merre van a jobb meg a bal. Egyszer csak ott álltam a sír előtt, egy szalagon pillantottam meg a keresztnevet: azonnal tudtam, hogy az övé. Megtaláltam a helyet, mely nem a hely. Ez a definíciója, hogy nem az. És azért kellett elszántan keresnem és megtalálnom, hogy legyen egy hely, ahova a „nem az”-t kötni tudom, hogy az „az” és a „nem az” így egymásba csússzon. Hogy a „nem az” ne csússzon szét mindenüvé a világban, s ezzel ne vékonyodjon el, hogy a „nem az” megfoghatóan legyen. Masszívak a sírok. Testesek, mint egy könyv.

Többet használom a „testes” szót, amióta meghalt. Testes madár, írtam le egyszer (kijavítottam azért...), testes regény, testes férfi... A sírt meg lehet fogni. Belenyúltam a hóba, aztán tavasszal a földbe. Megsimogattam, túrtam-fúrtam tíz körömmel, megöntöztem, meglapogattam, hogy legyen valami formája – teste – a hantnak. Patakokban csurgott rajta a víz. Nem kell, hogy merev élei legyenek. Tettem-vettem a sír körül, meg is mosolyogtam magam, hogy sertepertélek, buzgólkodom. Rendezgetem a sírt, mint egy kéziratot, virágokat, kavicsokat helyezek ide-oda. Megnézem, hogy fest. Szép-e. Már vannak rajta árnyékok! Rezgő árnyékot vetnek a virágok a földre.

Valaki üzenetet íratott egy koszorúszalagra: megszólította, és vallomást tett neki. Kiteszem az idézőjelet: „Neki”. Eleinte néha én is mondogattam „neki” magamban valamit. De mint a szalagon üzenő, én is tudtam magamban beszélés közben, hogy: nem

lehet, hiába erőlködöm. Nem megy át. Az agyamban könnyörtelenül kirajzolódott egy határ, olyan, amelyet az életben még nem tapasztaltam. Ez nem tilalom, nem szabály, nem jelenség, hanem ontológiai dolog (dologesemény), amire csak egy inverz hasonlat jut eszembe: amikor megszületik a csecsemő, és egyszeriben, megrendítő módon ott van egy új létezés evidenciája, és rögtön beszélünk hozzá. Ennek a csodának a szintűgy evidens fordítottja. Egy lény kiesése a világból, a beszéd lehetőségének megszünte. Amikor az anya először megpillantja, érzékeli a gyermeket, szerintem valami fölfordulás megy végbe benne, fordulat, valahogy „átkattan”, és organikusán tudja, mi a dolga. A halál is betör az agyba, felfordít, de most zavarban van a szervezet, és megpróbáltató szellemi feladat elé állítatják. Azt sem tudom, mit gondoljak, nemhogy mit tegyek.

Egy darabig, kínlódva, folytatni próbáljuk a viszonyt, melynek lényege, eszerint, a megszólíthatóság, a dialogikusság volt. Szólongatjuk, vallunk, üzenünk. A sírkőfaragók meg a koszorúszalag-írók sajátos, sablonos kalligráfiája szépen ki is fejezi, hogy üzenetünk forma, formáság. Aki felírta, nyilván intenzíven érez, az odahelyezés gesztusa is beszédes, de az egyöntetű betűformák kissé csúfolkodnak is. Ebben az üzenőben, aki ezt a kis szalmakoszorút idetette, a temetés után hat hónappal is hajtogatva a szavait egyes, valamint többes szám első személyben, megszólító formában (hogy én és mi téged és neked, te nekünk) lehet, hogy élt a „credo, quia absurdum”. Ám sem a szó, sem a gesztus nem megy át a rivaldán, megakad, fönnakad „a világ ág-bogán”, itt marad az élők színterén, csak nekünk szól, a néma kórusnak.

Nézem a szép kis sárga koszorút: bizony, a kör a tökéletesség jele. Annyira tökéletes, hogy szinte nem e világi. A szalagok, ha nem fűjja szét őket a szél (de szétfűjja), szimmetrikusak, a betűk hibátlanok. A száraz virágokat nem szimmetrikusan tűzték a koszorúra. Én is megbontom az elültetett palánták szimmetriáját. A tökéletesség, az abszolút szimmetria a halálosság érzetét kelti. A „tökéletes” szonett a szimmetria megbontását, a hibádzást viszi tökélyre. Az én sírművem a virágokkal meg a kavicsokkal kezdetleges. Bizony, műkedvelő. Majd csak a sírkőfaragó fogja rendbe szedni.

Sötét, zsúfolt távolsági buszban utaztam, este, esőben. Az ablak mellett ültem, az üveghez hajtottam a fejem. Zsongás, zúgás, emberszag. Akkor ráébredtem arra, hogy nincs „én”: pontosabban *én* az, ha felteszem magamnak a kérdést, hogy „ki vagyok én”, és egy sötét vermet érzékelek. Nem misztikusan, hanem üresen sötétet, egy gödröt. Ebben a paradox pillanatban valahol olyan voltam, mint a halottam. Nem volt szomorú pillanat.

Az az igazság, hogy nem sokkal később kint a csurgó esőben Istenről is mindenféle zavaros gondolat pendült meg bennem. Hogy Isten egyáltalán nem tudja a nyelvünket, hogy nem lehet, képtelenség emberi nyelven kommunikálni, kommunikálni akarni vele. A saját vermünkben visszhangzik az ima, jobb is, ha szótalán, az a legmegfelelőbb, ha néma. De ezek nem a létéről vagy nemlétéről szóltak.

Üres verem, gödör é. í. t., igen, mégis feszültségmező. Viszonyok, viszonylatok suhannak át benne, mintha keresztbe-kasul láthatatlan vonalak, pászmák metszenék egymást szabálytalanul, ha lerajzolnám, olyan lenne, mint egy gyerekirka vagy mint sok kósza, kihunyó hullócsillagpálya az égen.

Az „adomány” szó is eszembe jutott, mintha Isten azokkal „beszélne”. De akkor a „megvonás” is, a suta emberi logika szerint. Olyan érzésem támadt, mintha műfordítást akarnék végezni. Csak nincs meg az eredeti szöveg.

Az említett, megkezdett füzetben egy szót sem írtam az érzelmeimről, emlékszem, hogy ezt valami lehetetlenné tette. Hanem dátumokkal vesződtem, szárazon, hogy mikor, hol történt, én akkor épp hol voltam, hanyadikán volt ez meg az; szigorú *tények*, *adottságok* után kapingáltam, és gondolatban – leírni ezt sem lehetett – megkíséreltem valamiféle viszonylatokat alkotni belőlük. Jelentőséget tulajdonítani a pontos dátumoknak, az éveknek, a találkozások és elválások időpontjainak. Már-már a számmisztikáig tévelyegtem. Közös fonatra sorsot fűztem. Ki is jött néhány érdekes összefüggés: az utolsó találkozásunk után pontosan egy hónappal halt meg, a halála napjának reggelén a buszban épp „az élet vizéről” olvastam (Hamvast), aztán egy távoli városkában temetőt látogattam, „hétfőn a keddi órára készültem, József Attila *Ami szivedbe rejtész és Reménytelenül* című versét dolgoztam fel, majd húsz »gyász« előtagú összetett szót írtam ki a szótárból, anélkül, hogy tudtam volna...” stb. stb. Hogy hogy halt meg, itt is tények után nyomoztam, mint egy detektív – egyébként másoknál is észrevettem, milyen kíváncsiak az utolsó órák legapróbb mozzanataira is, és milyen jelentőségteljességet olvasunk bele abba, hogy hol volt, pontosan mit is csinált, kit-mit látott utoljára, mit mondott, mi mit csináltunk akkor, mindez hogy függ össze a halállal. (Csakhogy a halállal minden összefügg.) Ami egyébként napok, órák hordaléka – túlságosan is emberi élettényanyag –, az most jelentéssé dagadna, mint valami verstérben. Kétségtelen, a halál értelmét keressük. Az ő halálát s mögötte a mi életünket. Meg a mondandóját. Mit mond az ő halála számunkra. Hogy segíti elő a mi életünket. Van-e, ami ennél neveségesebb, önzőbb és hiábavalóbb? Ami több hamisításra ad okot? S emberibb?

Költöttem képzeletben. Mint egy rímfaragó. A temetőben a hóhullásba meg a napba emeltem az arcom. Sírt komponáltam. Virágkölteményt vettem. Szavaltam, „tulzó szavak”-kal, mint Laertes. Tragikus jeleneteket fantáziáltam („az éj közepén, s oda leviszem azt...”). Koszorút fontam sorsszálakból. Ígéretekre fűztem föl a múltat, a jelent meg a jövőt. Fogadkoztam. Emlékezést írtam. Leírtam a szobáját. A festményeket abban a szobában. A legutolsó pillantást, amit egymásra vetettünk. Az utolsó szavakat, amelyeket váltottunk. („Novemberben találkozunk!”) A hófehér zsinagógát a behavazott temetőben. A környező fákon az ezer varjat, amint időnként, ismeretlen ritmusra, egy lendületre mind meglódultak. („Die Kräne!”) Leírtam immár függöny nélküli lakásának sötét ablakait és mögötte az ürességet.

Az üvegpohár, amelyből utoljára ivott, tárgyból motívummá vált a képzeletemben. Érdekelne, hogy olyan szögletes pohár volt-e, amilyenből én is ittam nála vizet. Látomásom van erről a pohárról. Egy pohár áttetszőségét, hűvös, szilárd falát, a víz kristályos mivoltát, mely mint a tapinthatóvá vált friss levegő, a nyelvcsövön lecsúszó víz ízét és állagát még sohasem érzékeltem így, mint most, képzeletben. Egy üvegpohár az ujjlenyomataival. Miután megitta a tablettákat, kiöblítette azt a poharat, és elszívott három cigarettát. (Vagy előtte?) Látom a hamutartót az utolsó három csikkal és a hamuval. (*Multi-filter super light.*) És? Hirtelen nem tudom ezt a kötőszót értelmezni. Kezd összekuszálódni és megszűnni a nyelvtan. Ő elhagyta a nyelvet – ezért olyan nehéz követni az utolsó órán, odáig, amit halálnak nevezünk.

Volt utolsó pillantás, amit a világra vetett, és volt utolsó gondolat, gondoltam.

A lakás abban a percben transzparenssé válhatott, és benne volt az egész világ, miként az utolsó gondolat is tartalmazott mindent. S akkor az „én” levált.

De volt egy „köldökzsinór elvágása előtti pillanat”, gondoltam. Amikor a „kicsiny... föld” „terhe nyomásától lóg a nagy semminek ágán”.

Eszembe jutott a kislányom megszületésének perce, amikor, emlékszem, azt éreztem, hogy egy új lény jött valahonnan a világra vendégségbe, majd feltárul előtte ez az olyan-amilyen minden, és rögtön mondtam neki („neki”) valamit. Ő is papírra vett egy mondatot a vendégség végeztén, amikor magára csukta a hálószoba ajtaját. De ezek nem mondhatók el. Egyszerű szavak, rendes nyelvtani állapotban, mégis egy más mezőben, ismeretlen jelentésekkel lepve, melyeket nem lehet lefordítani.

A halál versközeli vagy a vers halálközeli? A gyász állapota költői helyzet? A költés motivációja a veszteség/vesztés és az igazságvágy? A hamisítatlanság vágya? Az értelemé a *nincs* részében? A gyászoló pontosan, *igazán* szeretné tudni, hogy mi történt, és nem az kell neki, hogy nyugtassák. A tényeket faggatja, és igazságvágya különlegesen jár el velük. Akár a költőé. Különös figyelemmel bontogatja őket, és furcsa, ellenőrizhetetlen („misztikus”) intuíciói vannak. Motívumokat emel ki, extrém összefüggéseket teremt, mint aki alkot. Az ő halálba torkollt életét a sajátjába ojtja, muszáj neki elvégeznie ezt a fájdalmas bemetszést: parancs, erős, mint az anyai.

A halotról „lehull a kultúra”. Hagyjuk most a „visszkapcsoló” gyászritusokat. Vegyünk engem, akinek nincs vallása, szertartásai, etnokulturális hovatartozása. Rám maradt egy létfontosságú, kiüresedett Ő, ámbár már a névmásokkal, a ragozással is bajban vagyok. Azelőtt is mondtam, hogy Ő, most is mondom, hogy Ő, emlegetem, a nyelvemre veszem a nevét, a nyelv úgy tesz, mintha mi sem történt volna, az élet is úgy tesz egyébként, mit számít a Nyáry Pál utcának, a Váci utcának, a Ferenciek terének, hogy ő nem sétál ott többé? A sarki boltnak, hogy egy vásárló elmarad? Mit tesz egy-egy én, te, ő hirtelen eltűnése, a nyelvmotornak ez meg se kottyán, lecsereéli. A halála után jó pár hónappal még ott volt a vezetéknev a csengő mellett. Ott van a telefonnoteszemben is, se kihúzni, se ránézni, az I betűnél idegesen lapozok, és össze kell szorítanom a szemem. Az igeidőkkel is bajban vagyok. Valami nem stimmel, amikor őt emlegetve mindig hozzá kell tenni azt a „volt”-ot. Hozzáteszem illemből, de... nem helyes. Az igeragozásról nem is beszélve. A halála óta gyűlt fel a legtöbb mondandóm *neki*. Rengeteg. A legfontosabb dolgok. Elönt a düh: hogy a francba kommunikálunk mi egymással ebben az életben?!

Neki nem volt már mondandója. A betegek, haldoklók, távozásra készülők elhallgatnak. Elég felidézniük valami banális betegséget vagy depressziót, hogy utánérezzük, mint hagyja el az embert a külső nyelv, a beszéd, miközben belül mintha egy ismeretlen nyelv lendülne fokozott működésbe, mely mintha darálna, motyogna, tudna és gondolkozna, képek, tudomások, szavak és mondattörödékek kavarnak s tűnnek el nyomtalanul. Am annyira nem hiszünk a közölhetőségben, hogy már nem is akarjuk. Nem is igen szólítanak meg minket, mintha éreznék. „Nem zavarlak. Pihenj.” Mennyi hit kell a beszélgetéshez! Vágy csak egy csepp?

Az egyik szemem sír, a másik nevet – egyik az életen, ezen a buja májusin, a másik a halálon, s a feszültségtérben szavak botorkálnak. Szavak, melyeket tartalmaz az Értelmező szótár. De biztosan tudom, hogy van nyelv előtti és nyelven túli gondolat, és valahogy odáig szeretnék evickélni. Nem mintha az irracionalitás vizére eveznék; tudom, hogy a misztika szójáték csupán. Az ő utolsó órája és az én halála utáni időm egy része a nyelvtől érinthetetlen gondolatokban telt és telik. Istenien nyelv nélküli állapot felé gravitál. Ő hagyta, hogy elmenjen tőle a nyelv, engedte, akarta már, én még ellenállok. Ő nem látja többé a sötét vermét, én igen. Ő eggyé vált magával, s már nem láthatja magamagát, én még a különbségek hányattatásaiban érzékelek, rálátok, s fő-

ként tévesztek. Az „én”: nyelvjáték életre-halálra, *realiter*: nincs, csak a nyelv és a nyelvből hiányzó kalimpálásában hullámszik. Ez a felszín. Amit látok, ha egy pillanat erejéig belegondolok, az a mély-én (a Selbst), mely önnön üres mélységébe tekint be – tetheti, míg, mint egy kötélén, tartja az Ego.

A halál az Ego és a Selbst közti kötél átvágása. A mély-én elszáll a hatalmas mélybe. „Úr a lelkem. Az anyához, / a nagy Úrhöz szállna, fönn. / Mint léggömböt kosarához, / a testemhez kötözöm.” József Attila semmiképzete más volt, mint a nihilizmus. A nihilizmus erőszakos. Kard gyanánt forgatja a nyelvet, cáfol, tagad, meggyőz, bizonyít. Emez inkább barátkozás a semmivel. A nyelv a szavak közé kóstol. Ugyan milyen ízű? Olyan, mint a víz?

Ő, aki most nekem nincs, a párnára hajtotta a fejét, és betakarózott. Akár Hamlet, ő is olyan helyzetben volt, hogy elmondhatta: „Ó! meghalok...”; „halott vagyok; te élsz...”, és halálos álmat borított sorsára. Miközben elaludt, szállt vagy hullt, nem tudom. Az összegyűjtött, összekombinált tények egy idő után vesztek jelentőségükből. Valami gyanússá tette a szememben és leértékelte a tulajdon, tények és okok után nyomozó kíváncsiságomat, és a sorsszerűség firtatását is. Pontosabban átfogalmazódott a sorsképlet. A gyász folyamán egy másfajta, erősebb valóság kezdett formálódni bennem. A halott valósága. A megmaradt emlékek heves föld alatti munkába kezdtek. Gyúrtak, erjedtek, összegombolyodtak. Feldolgozták a tényeket is. Kialakul egy olyan lényérzékelés, mely bár tudatában van az élet-halál bemetszésnek, egy másik átlóval is ismerkedik, amit, régi szóval, a szeretet képez, amennyiben ez (abból a sötét veremből) egyáltalán eljut az artikulálódás szintjére. Ami azt illeti, igen nehéz utat kell megtennie. És Isten tudja, honnan az ereje. Mely szubverzív, engedetlen erő, mindig mást csinál, mint amit szabad, s ezért nem nagyon szeretik. Csöndben dacol, nyugtalanul ellenáll, és illetlen is. Épp azért képeztek belőle ájtatos formulát. Ne háborogjon, „az élet megy tovább a maga útján” – mely nyilvánvalóan nem az övé.

Nem tudom, miként, de előfordult, hogy azon kaptam magam, hogy a halottam nem bennem, hanem velem van. Az egyik vállamon a poe-i holló, a másikon az ő könnyű keze. Eljutottam ama gondolatig, hogy osztozunk a halálban, bár nekem még csak egy nagyon kis rész jut belőle. De majd. „Még nem tudjuk, majd meglátjuk”, szokta volt mondani. Hát elkezdődött ez a „majd”. És az az érdekes, hogy nem szörnyű e „kísértet”. Majdnemhogy megkönnyebbít. Csak jöjjön, „csak háborgasson”. Hiányzik már, ha sokáig nincs. Habár nem tudunk beszélgetni, de néha susogunk, mint a hártypapír.

Összekeverem már ezt a van/nincs ügyet, forog az átló. Messze vagyok még attól, hogy öt utolsó-órai-tudásában utolérjem, hogy tudjam, olyankor hogy hajnalodik, mint van sötét/világos. Versekhez folyamodom most helyette.

Titok, ahogy a versben a legkomorabb dolgok is átlengnek valami örömben. „A semmi ágán ül szívem, / kis teste hangtalan vacog, / köréje gyűlnék szeliden / s nézik, nézik a csillagok.” Van ennél szebb? Nélkülözi ez az örömet? A derűt? Nem. Repesést érzékeltet a halálos, sötét dermedtségben. „Úgy nevezik, szublimálom / ösztönöm...”? Igen, de a szublimáció nem kevésbé rejtélyes kifejezés, mint a transzformáció (a tudományosság csak látszat, ezért is cseng ironikusan József Attila versében). (József Attila végül ironikusan viszonyult a pszichoanalízishez, és poézissé transzformálta, rejtett [elfojtott] lényegére tapintva rá.) A költészetben technikailag az eufónia, a ritmus, a rím, a képerő végzi el ezt a műveletet (fordulatot), a nyitját azonban ezzel még nem

találtuk meg: az a szemléletben rejlik. A valóság elpereg, és megmarad a látszat, írja József Attila, és hogy végül is egyre megy, szappangolyó vagy égbolt van-e fölötte.

Az itt tárgyalt szituációra lefordítva az „égbolt” lenne a túlvilág, másvilág, a „szappangolyó” pedig ennek szétpattanása, hiánya. Ha azt mondom, hogy „nincs másvilág”, annak ellentmond a gyászban kifinomuló tapasztalat, hogy ő megmagyarázhatatlanul velem van (ha odafigyelek), nem mint „ego”, mint „én” vagy „ő”, mégis mint szubjektivitás, az ő másság-íze, agrammatikusan, valamilyen formában kísér, mert nem vesztettem el. Most sem olyan, amilyennek képzelem vagy vágyom, most is másmilyen. Halott, de ember. Nem olvastottam magamba, s az élet kénye-kedvéért nem taszítottam el. Megmaradt másnak. A nevének jelölt híján is jelentése (lelke) *van*. Ő nincs, nem akart többé tudatában lenni magának, az önreferencialitása megszűnt (megszüntette), másokra (a világra) vonatkozása azonban tovább cikázik köztünk, a halálból oda-vissza. Márpedig a lélek önmagában semmi, csupa vonatkozás.

A gyászolóknak persze a fizikum hiányzik legjobban. A fejtartás, a szem az arcban, a jellegzetes ülés, a fekete vászoncipő, az összecserélhetetlen kézmozdulat, a nézés az arc konkrét kontextusából. A fizikum átlelkesültsége, amire az életben sosincs elég figyelmünk (talán mert lehúz a saját masszánk), most hiányként mutat magára. Az ő testi jelenlétének felidézése csak pillanatokra sikerül, s ez jár a legélesebb fájdalommal, a feledés itt ezért rohamunkát végez. Gondoljunk bele, ha megadatna, hogy egyetlenegyszer még, csak fél percre, akár messziről, láthassuk a testét! Nem tudom, hogy a boldogságtól vagy az iszonyattól dobbanna-e nagyot a szívünk. Hogy egymás elmulasztása az emberélet.

Ám ha majd meghalok, akkor fogunk csak találkozni egy beszámíthatatlan időre, s a roppant kitérülésben elveszni azonmód. A meghalásban azonban lesz egy „kézfogó” pillanat. A halottaink átsegítenek bennünket. S mi is majd másokat. Mindegy, hogy mit hiszek a túlvilágról, nem fontos. Az a fontos, hogy ha írok, érzem: ahogy szokta, egy szemhunyással jelez.

*

A kislányom papírlapokból füzeteket hajtogat, összekapcsolja, rovatokra osztja és megszámozza a lapokat: feljegyzi bele a családtagok, a szeretett és külön a nem szeretett osztálytársak, a különféle fokú barátok, a tanárok, az idolk neveit, sőt egy „titka-im” oldalt is nyitott, mely egyelőre üres. Azt álmodtam, hogy utaztunk valahová, és a gyerek kétségbeesett, mert elfelejtette magával hozni a füzetecskét. Álomban mélyen átéreztem a veszteségérzetét és a ragaszkodását az irkájához, és fájt, hogy nem tudok segíteni neki. Be kellett szállni a buszba, melyben elheverni is volt hely – állati szőrmével bélelt vacok –, a füzetrel vagy anélkül, be kellett ternelnem őt. De bíztam benne, hogy otthon majd megtaláljuk: meg kell lennie.

Láttam a kis káposztás irkát, durva, szemcsés papirosból volt, a vonalak a pontoságra, a betűk a szépségre csak törekedtek. Álomban pontosan tudtam, mi a gyerek baja, s hogy a dolog mért ugyanolyan fontos, mint az elutazás.

Rába György

LÉPCSŐK

Mikor is volt hogy a lépcsők szerettek
szerettek engem elkeveredettet
egy ígélet rejtvényénél nyitottabb
kilátó fölötti magasba vontak
fölnézve rózsablakkal tetézett
kapu biztatott a túlomra érek
nyakferdítő harangtorony iromba
sisakja csalt mintha paradicsomba
manzárdajtón át testek elbűvöltje
fölhördültem áramütéses ölbe
hittem lépcsők sorsom vakvezetői
általatok fog jó sorom tetőzni
hiszékenységemért fizetve taksát
fokról fokra óvakodom manapság
fakult márványon kopott deszkaszálon
levegőt szedve kell most meditálnom
s álmatlan éjszakákon szívdobogva
fülelek küszöbömig osonóra
hallgatódzom falhoz tapadva nappal
lesz-e még aki otthonomig talpal
visszahódítani nincsen ígéző
erőm többé ha már rám unt a lépcső

AKI RÁM KOPOG

Hajnalodik az Intő rám kopog
ébredj kelj eredj cserkéssz megszokott
csapádon húsevő de ne feledd
magadban hordozod ellenfeled
hallásod éles szemed messze villan
szimatolhatsz a föld csorbulatán túl
ereidben növekszik csontjaidban
a fenevad ki folyvást veled indul
tudhatod minden órát vadásznak
te sem vagy különb csupán prédaállat

s mindig akad bokros cserjés bozót
hogy rejtse rád leső ragadozód
serkentőd azért ki eszmélni int
holnap reggel rád kopogok megint

AZ IGAZI JÓSLAT

Lásd be ez a jóslat értelme ezt
fedezték fürkész szememtől pecsétek
mára titka föltörve ne keresd
rejtély nincs nála pőrőbb ösztövérebb
ha tudtam volna ámde akkor én
vergődöm-e majd tüskön-bokron által
nyert osztályrészemnek is peremén
síheder inú nekibuzdulással
ezért kár most ernyőznöm szememet
vélt avagy süldő káprázatok ellen
a meglelt kulcs csak pakfon üzenet
nem kisebb csoda utijegyzetem sem

Határ Győző

DOSZTOJEVSZKIJ

kikopott belőlem a jóság
gonoszágáért senkit meg nem rovok
kikoptak belőlem az Aljóság
Miskinek Szvidrigaljovok

bánom is én a világ mi módon
diszkón dómon drogon rothad el
csak nézem míg csöndben halódom:
lám az éhinség moslékot vedel

KHRONON

A Kis Klapanciáriumból

egy kéz egy bársonyos kéz kér símogat
hogy utunkból takarítanám el a napokat

reggel reggelit csinállok este vacsorát
s így hajtom az időnap végtelen sorát

tudom pedig a látszat játszódik velem
napjaim száma immár mínusz végtelen

a bankár idő sandán rám kancsalog
néhány örökléttel már mínuszban vagyok

néhány örökléttel amit engedélyezett
a Kezdet de menten megvont a Végezet

a *khronon* se voltam még – aminek
tartamát csak kvantum tudósa érti meg

az elpattanásban a magamra ismerés
a *khronon* metszékén a rebbenésnyi rés

a legtörtebb-tört-rész túlhegy-percenet
ameddig a *khronon* tölt lát félt szeret

egy kéz egy bársonyos kéz kér símogat
hogy utunkból takarítanám el a napokat

GUBÓ

A Kis Klapanciáriumból – Piroskámnak

két káposztapille összebújva
mámorittasultan meg-megremeg
hiszik: a mennyországban vannak újra
– velük az Úr és az angyalsereg

káposztapilleség hatmilliárdja
boldogság-biztonsága ez
szerelempercét repesve várja
gyönyörszerzőben gyönyört szerez

a káposztapillék hatmilliárdja
egyfele néz csak egyfele lát
hogy mi fenyegetheti meg se látja
a lávaömlést a tengerárt

ölelkező éjfékete gubóban
hajt ezer özönfényképrázatot
holott alátemetve lavina hóban
lezuhant bedarált rég-hűlt halott

hogy mi erőhatalmak kegyelméből
tapodhatja a földhártya sarát
melyre szibarita boldogsága épül
de tűzláng özönben nincs Ararát

ezért biztonságos vigasztalásul
mormol magának háritó mesét:
istent/mennyet/mentőövet varázsol
a hatmilliárd káposztapilleség –

két káposztapille összebújva
mámorittasultan meg-megmereg
hiszik: a mennyországban vannak újra
– velük az Úr és az angyalsereg

Orbán Ottó

—
Ő

Ahogy az egyházak tanítják
Úgy biztosan nem
Világnagy vállfaként
Hogy ráaggassuk vétkeinket
És üdvözlünk
A menny viszontszolgáltatásaképpen

Kétkedés nélkül nincs bizonyosság
 S miért lennék pont én a sátán
 Ha valamit csak jól szeretnék érteni
 És ezért eszméről eszmére ugorva
 Megkísérlem az átkelést
 A zajló csillagjégfolyón

Bölcseletileg ez
 A saját farkába harapó kígyó esete
 A végtelennel
 Költőileg viszont
 Másképp sehogy sem értelmezhető

Ember vagyok embernek képzelem
 Csak nálunk tökéletesebbnek
 Tudja a különbséget jó és rossz között
 És nem roppantja össze
 A rettenetes felelősség

Hadd hihessem mindenk ellenére
 Hogy létezik
 Hogy van mérték az általános viszonylagosságban is
 Hogy ő a harag és a lázadás is
 Betegségben és bajban
 Amíg csak élek
 Hadd éljem szép világomat
 Az ő világát
 Az ő nevével
 Kimondhatatlan
 Parázként égető
 Nevével néma számon

Utassy József

KETTEN

Én magam akartam cipelni
 a költészet keresztjét!
 Álltál előttem sejtelmesen,
 mint egy Máriás szentkép:
 én magam akartam cipelni
 a költészet keresztjét.

Csodára vártam csak, csodára
reggeltől estelig.
Hetvenhetedik nőcske voltál,
a hetvenhetedik!
S én vártam a csodák csodáját,
hogy hátha megesik.

Megesett! Te estél meg, Erzsók!
Meg én, a csődöröd.
Láttam, derül rajtunk az égbolt,
alant a föld röhög,
mert itt csak te estél meg, Zsókám,
meg én, a csődöröd.

Hogy szídtalak! Hogy szentségeltem!
Izzott a levegő
körülettünk, fehérén izzott,
mint nászi lepedő:
úgy káromkodtam, szinte zengett,
szikrázott az idő.

Én magam akartam cipelni
a költészet keresztjét!
És most kifosztva, megrabolva:
ketten nyögjük a terhét,
s visszük, visszük a Golgotára
a keresztet keresztjét.

HA SZOMORÚ VAGY

Nézz föl a csillagos égre!
Mennyei törpe a Hold.
Választ vársz a miértre?
Törd csak, törd kobakod!

Isten előtt soha térdre!
Gömbölyü a horizont.
Lüktet az ég, vele érd be!
Fáj a szived? Neki mondd.

LÁZCSILLAPÍTÓ

Versrovatvezetőknek

Csillapul majd a posztmodern-láz is!
Járvány hozta, az is viszi el.

Ha ki vasgolyót ültet a földbe,
várhat arra, amíg az kikel!

Én úgy gondolom, szembeötlő:
ki a dilettáns, ki a költő.

SZÉLKAJAS

El-eltűnődöm ezen
a szélkajak emberen:

mi lesz veled, uramisten,
ha egyszer beáll a szélcsend!

Szalai Júlia

AZ ELISMERÉS POLITIKÁJA ÉS A „CIGÁNYKÉRDÉS” (I)

**A többségi-kisebbségi viszony néhány
jelenkori problémájáról**

Bevezető megjegyzések

Az elmúlt években a „cigánykérdés” nagy port kavart konfliktusai rendre a romák erőszakos szegregálásának – nemegyszer kifejezett gettósításának – hol itt, hol ott kezdeményezett helyi akcióival kapcsolatban robbantak ki. Az elkülönítés nem kötődött egyetlen régióhoz vagy a települések meghatározott típusához: volt dunántúli botrány éppen úgy, mint alföldi vagy észak-magyarországi; volt „gettóépítési” kísérlet városron

éppen úgy, mint faluhelyen, hanyatló vidéken éppen úgy, mint olyanon, amelynek a rendszerváltás megrázkódtatásaiban sikerült többé-kevésbé lábon maradnia.¹ Ezekben a lokális, az országot azonban keresztül-kasul átszövő konfliktusokban mindegyre arról volt szó, hogy a helyi közösségek többségi társadalma – adott esetben latba vetve akár a rendelkezésére álló hatalmi és erőszakszervezeti eszközöket is – a romákat fizikailag látványosan elkülönített lakhelyekre, intézményekbe, zárt kapcsolati rendszerekbe kényszerítette. A többségi kényszerrel szemben pedig maguk a romák hol mozgalmi megoldásokhoz, hol a kisebbségek alkotmányos jogait értelmező és védő ombudsman törvényességi beavatkozásához, hol a „betyárromantikát” sem nélkülöző, radikális önvédelmi eljárásokhoz folyamodtak. Az efféle szélsőséges ütközéseknek nemcsak a térbeli hálójá sűrűsödik, hanem előfordulásuk az időben is rendszerebbé válik. Ezt látszik jelezni, hogy a cigánygyerekeket egyre „szokásszerűbb” hatósági döntésekkel helyezik elkülönített iskolai osztályokba;² hogy a cigánycsaládokat immár kidolgozott ideológiákon nyugvó és formalizált hivatali „rutinokkal” rekesztik ki egyes önkormányzati segélyezési formákból;³ hogy a munkahelyi humánpolitika „bevett” és napi szinten érvényesített eljárása lett a munkaerő-felvétel bőrszín szerinti differenciálása⁴ stb.

Számításba véve, hogy az említett szegregálási kísérletek elsöprő többsége a cigányságot nem elsődlegesen anyagi vagy kulturális helyzete, hanem *etnikai mássága* miatt sújtja, talán megkockáztatható az az állítás, hogy a kilencvenes évek során a magyar–cigány konfliktus nemcsak intenzívebbé és mélyebbé vált, hanem a korábbiakhoz képest *dimenziót* is váltott: a feszültségek immár nem szociális, hanem többségi-kisebbségi mezben törnek maguknak utat. Persze nem arról van szó, hogy a cigányság gazdasági, szociológiai ismérvekkel jellemezhető helyzete az utóbbi években javult volna, s a szociális dimenziót ez szorította volna háttérbe. A rendelkezésre álló kutatási adatok ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak: akár a foglalkoztatási esélyeket, akár az iskoláztatást, a jövedelmi helyzetet vagy a lakásviszonyokat tekintjük, az olló a

¹ A szegregációs kísérletek térbeli szóródásának ténye már pusztán a sajtóhírek olvastán is nyilvánvaló. Elég, ha magunk elé idézünk néhány országos visszhangot kiváltó eseményt: az 1997-es ősz azóta szimbolikus jelentőségűvé vált székesfehérvári történéseit, a romák letelepedésének megakadályozását Sátoraljaújhelyen vagy a tiszavasvári „külön” ballagás esetét. És ha a sort folytatjuk a helyi sajtóorgánumok beszámolóival a cigányok számára kijelölt „külön” kocsmaokról, az iskolákban szervezett „külön” cigányosztályokról, a „csak nekik” fenntartott közmunkaprogramokról stb., akkor még világosabban áll előttünk, hogy a típusosan hasonló természetű konfliktusok gyakorlatilag az egész országot behálózzák, és jelentkezésük lényegileg független a cigányság településen belüli számarányától éppen úgy, mint az adott közösség életszínvonalától vagy a térség gazdasági potenciáljától. A konfliktusok kezelésmódja viszont már jellegzetes különbségeket mutat – igaz, kevésbé a földrajzi, mint inkább a társadalmi tér tagozódása szerint. Az eltérések háttérben mindenkor összetett társadalomtörténeti, gazdasági, szociális, kulturális és politikai meghatározottságok munkálnak. (E meghatározottságokról és regionális különbségeikről bővebben lásd az alábbi tanulmányköteteket: KISEBBSÉGSZOCIOLÓGIA [szerk.: Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária], ELTE Kisebbség-szociológia Tanszék, 1997; A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON [összeáll.: Kemény István; szerk.: Glatz Ferenc], MTA, 1999.)

² Dr. Loss Sándor és munkatársai: SZAKÉRTŐI ÉS REHABILITÁCIÓS BIZOTTSÁGOK HATÁSELEMZÉSE BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN – 1998. Kézirat, Miskolc, 1999.

³ Kurdi Zoltán–Tóth Marcell–Vági Péter: ZALAKOMÁR. Munkaközi esettanulmány, 1998.

⁴ Interjúk cigány közhasznú munkásokkal és munkanélküliekkel, továbbá: Vági Péter: SZEKSZÁRD. Kézirat, megjelenés alatt.

többségi társadalom és a roma kisebbség között az évtized során szemlátomást nőtt⁵ – és ez még akkor is igaz, ha a folyamattal párhuzamosan a cigánytársadalom belső tagozódása is felerősödött. Inkább azt mondhatjuk, hogy a cigányság többségének leszakadását kísérő szociális konfliktusok *átfogalmazódnak*, és mintegy átítatják a „saját jogán” is éppen eléggé feszültségteli többségi-kisebbségi viszonyt. Az azonban, hogy ez az „átfogalmazódás” bekövetkezett, nem magától értődő fejlemény. Kissé mélyebbre kell ásnunk értelmezéséhez, főleg pedig ahhoz, hogy következményeit számba vehessük. Mert a „szociális” mozzanat felolvadása a „kisebbségi” dimenzióban messze-menően befolyásolja a kialakulóban lévő kisebbségi intézmények arculatát és mindennapi használatát, továbbá, döntő hatással van a klasszikus szociálpolitikai ellátási formák működésmódjára is.

Az itt következőkben az előbbi értelemben vett „átfogalmazódás” kapcsán felvetődő néhány kérdésre igyekszem választ találni. Első lépésben a kisebbségi és szociális dimenziók összemosódásának történeti előzményeit kísérel meg kibontani. Ezt követően a jelenkori konfliktusok elemzését két nézőpontból végzem el: egyrészt a nem cigány és a cigány kisebbségek jelenlegi helyzetének vázlatos összevetésével, másrészt a „cigánykérdés” társadalmi kezelésének módozatait – ha mégoly áttételesen is, de – befolyásoló néhány nemzetközi fejlemény számbavételével. Az első típusú egybevetés révén reményeim szerint pontosabban elkülöníthetjük majd egymástól azokat a mozzanatokot, amelyek a cigányokkal kapcsolatos konfliktusokban „speciálisak”, és azokat, amelyeket demokratikus körülmények között a többségi-kisebbségi viszony annak „általános természete” szerint hoz felszínre. A második típusú – nemzetközi – összevetés révén pedig igyekszem legalább részleges választ találni arra a kérdésre, hogy az Európa-szerre megélenkült többségi-kisebbségi konfliktusok térképén tartalma szerint hol helyezkedik el az a küzdelem, amelyet napjainkban a hazai cigányság folytat a maga közösségi önképének és politikai helyének megtalálásáért. Ebben az összefüggésben megkísérelm a többségi-kisebbségi viszony formalizált kereteinek kimunkálására tett néhány jogalkotói lépés rejtett értéktartalmának feltárását és értelmezését. Közelebről megvizsgálom majd azokat a törvényeket, illetve az Alkotmánybíróság és a kisebbségi ombudsman ama határozatait, amelyek közvetlen hatással voltak e viszony talán legfontosabb új keletű intézményesített formájának – a kisebbségi önkormányzatok rendszerének – megalkotására. Írásom zárásaként végül igyekszem röviden számba venni, hogy az új keretek között létrejött roma kisebbségi önkormányzatok néhány éves működése vajon segítette-e a „cigánykérdés” szociális és kisebbségi vonatkozásainak célirányos szétválasztását és hatékonyabb kezelését, illetve mélyítette- vagy enyhítette-e a lokális közösségek etnikai természetű feszültségeit.

A szociális kérdés kisebbségi átfogalmazódása

A szociális és kisebbségi dimenziók egybemosódásának társadalomtörténeti előzményei az elmúlt évtizedeknek a cigányság erőszakos betagozását célzó politikai kísérleteiben, pontosabban e kísérletek látványos – noha eleve „bekódolt” – kudarcaiban keresendők. Érdemes vázlatos formában felidéznünk, hogyan is ment végbe a folyamat.

⁵ Lásd az egyes témakörökkel foglalkozó összegző tanulmányokat a következő két kötetben: A CIGÁNYOK MAGYARORSZÁGON (összeáll.: Kemény István, szerk.: Glatz Ferenc), MTA, 1999, illetve CIGÁNYNAK SZÜLETNI (szerk.: Landau Edit és Szalai Júlia), Új Mandátum – ATA, megjelenés alatt.

Tudjuk, a romák tömeges kényszerasszimilációja a késői szocializmus fejleménye volt. Távolról sem véletlen, hogy a folyamat két jelenséghez kapcsolódott: egyrészt a cigányság ugrásszerű méretekből megnövekedő ipari munkavállalásához, másrészt hagyományos települési és lakásviszonyaik országos kampány keretében véghezvitt megváltoztatásához. Az első jelenségek szoros összefüggésben állt a szocialista nagyipar olcsó munkaerő iránti korlátlan éhségével, amely számára az utolsó elérhető forrást éppen a cigányság kínálta. A második jelenségek részben az első folyamata volt, részben azonban külön politikai motívumok magyarázták. Egyrészt az, hogy a cigányok nyomorúságos telepein tapasztalható életviszonyok „politikai bombát” jelentettek a rendszer számára, mert önmagáért beszélő cáfolatát adták a hatvanas évek kádári konszolidációs politikájának, illetve az azt megalapozó, általános jólétet hirdető életszínvonal-politikai programnak. A jó hírneve megszerzésén és a forradalom leverése miatt erősen megtépzott nemzetközi reputációja helyreállításán fáradozó Kádár-kormány számára elemi érdeke volt, hogy lépéseket tegyen a botrányos cigánynyomor enyhítéséért. Másrészt a rezsim számára elfogadhatatlan volt a romák telepi léte azért is, mert elkülönülő közösségeik paradox módon kívül tartották őket a totalitárius kontroll bevett tereumaiban, amelyek között a hatvanas évek közepétől kiépülő „puha diktatúrában” már nem az őrzsoba és a börtön, hanem – emlékezhetünk – az iskolák, illetve a munkahelyek lettek a legfontosabbak. Azzal viszont, hogy egy évtized leforgása alatt – a hetvenes évek folyamán – a cigányok a szocialista munkahelyeken „belülre” kerültek, egyszeriben alanyaivá váltak mindannak, ami minden más szocialista foglalkoztatottra vonatkozott. Alanyai lettek a munkahelyeken keresztül gyakorolt átfogó kontrollnak és a munkavállalókat megillető járandóságoknak egyaránt – más szavakkal, elnyerték azt a „társadalmi tagságot”, amelyet a rendszer egyértelműen a kötelező munkavállaláshoz kötött. Mint szocialista foglalkoztatottokról, bármely más csoporthoz hasonlóan immár róluk is magának a központi politikának kellett intézkednie és rendelkeznie; szocialista „cigánypolitika” tehát éppen úgy és éppen azért lett, ahogy és amiért szocialista „nőpolitika”, „ifjúságpolitika” vagy „munkáspolitiká”.

Ez valódi változás volt, és a korábbi patriarchális együttélési viszonyok tömeges átalakítását – mint majd látjuk, inkább transzformálását, mintsem tényleges leváltását – jelentette. Addig ugyanis romák és nem romák kapcsolatrendszerét évtizedes, ha nem évszázados szabályok és régen kimunkált tradíciók irányították. Minden falunak, minden városnak, minden körzetnek megvolt a maga „cigánypolitikája”. A szabályokban egy elem azonban közös volt: *a cigányok társadalmon kívüliisége*. A társadalmon kívüliiséget nemcsak a szokások és a közösségek közlekedési viszonyai, a munkavégzés formái, hanem a fizikai tér tagolása is kifejezte és szabályozta: a cigányok lakhelyei tipikusan a településszéleken vagy a községektől elváló telepeken voltak, külön utakon jártak, külön kutakból ittak, külön kocsmákban mulattak – de még a vásárokon is külön árultak. Mindez azonban egyszer csak megváltozott. Belépve ugyanahhoz az építőipari vállalathoz, bányához, kohóhoz vagy textilgyárhoz, egyszeriben közös lett a tér, közös az étkezde, közös az utca, közös a mosdó, és közös az orvosi váró vagy a tanácsi előszoba – de közös a művezető, a párttitkár, a munkafegyelem és a munkaidő is. A „felső akarat” és a rendszer totalitárius logikája teremtette ezt a közösséget – mégpedig történelmileg igen rövid idő, egy-két évtized leforgása alatt.

Ha pedig a romák egyszer csak *belül* voltak a rendszeren, akkor velük szemben és számukra ugyanazok az elvárások és szabályok váltak mértékadóvá. Hogy a szabályokat érvényesíteni lehessen, át kellett fogalmazni a helyzetet: így lett a *társadalmon kívüliiségből* különösebb átmenetek nélkül *hátrányos helyzet* és a *cigánypolitikából* *szociálpo-*

litika. Tekintve, hogy a szocializmus nem ismert közösségi jogokat, s nem ismerte azok legfontosabbikát, a kisebbségi jogokat, ez nem is történhetett másként. A rendszer logikájából a szocialista állampolgárrá formálásnak a politikai alávetésen alapuló eljárásrendje következett, s az egyedül lehetséges út a romák szociálpolitikai terminusokban megfogalmazott *kényszerasszimilációja* volt. „Hátrányaik” szorgos leküzdése révén be kellett illeszteni őket azokba az intézményekbe, amelyekbe mindenki más is illeszkedett: egyazon kötelező általános iskolai oktatásba, egyazon lakótelepi életformába, egyazon egészségügy szolgáltatórendszerébe, egyazon gyerekvédelem szervezeteibe. Persze a „nekik” szánt szolgáltatások kicsit azért „mások”, minőségben lefokozottak, ám mégis ugyanazon intézményrendszer elemei voltak. És e szolgáltatások megszervezésének elve is ugyanaz volt, mint korábban más csoportok szocialista átformálásáé: a romák *kényszerasszimilációja* a maga kampányszerűségében és türelmetlenségében semmivel sem hagyott több helyet a fokozatosságnak és a szabad választásnak, mint egykor az államosítás vagy a tsz-szervezés; a nyomás alól kibújni, a – néha akár igaz jobbító szándéktól vezetett – hatósági kényszert kikerülni törvényes és törvénytisztelő módon aligha lehetett.

Törvényes és törvénytisztelő útnak csak az alkalmazkodás maradt. Az alkalmazkodás persze – csakúgy, mint korábban a magyar társadalom más rétegeinek – idővel valószínűs gyümölcsöt is hozott. Javultak a romák életkörülményei, némi anyagi biztonságot teremtett a stabil kereset, a munkavállalói mivoltukban immár őket is megillető társadalombiztosítási járandóságok. Csakhogy ez az alkalmazkodás egy fontos ponton mégis különbözött attól, amit más rétegeknek kellett korábban végigjárniuk. Mégpedig abban, hogy nemcsak egy szociális helyzet, nagycsaládi és szomszédi közösség, szokások és normák, hanem az *etnikai azonosság* hátrahagyását is megkövetelte. Hiszen a szocializmus körülményei közepette a felső irányítás mellőzésével születő közösségek pusztá léte, az együvé tartozás bárminő kollektív kifejezése rendszerellenes szervezkedésnek, „bűnnek” és „üldözendőnek” számított. Az etnikai helyzetnek szociálissá minősítése éppen e közösségszerveződés létjogosultságának volt hivatva elejét venni, és éppen ebben a vonatkozásban hozta a legsúlyosabb és leginkább visszafordíthatatlan következményeket. Mert a *kényszerasszimilációt* valószínűsra váltani akaró cigányok számára nem sok alternatíva maradt. Vagy igyekezniük kellett, hogy etnikai hovatartozásukat minden úton-módon hátrahagyják és „igazi magyarokká” váljanak; vagy – belátva a feladat eleve reménytelenségét – bele kellett törődniük másodrendű állampolgári mivoltukba és tudomásul venniük, hogy a szocializmusban *cigánynak lenni azonos a szegénység kiszolgáltatottságával*. A harmadik út az asszimilációs kényszer radikális elutasítása volt – kevesek politikai ellenállásával és többek törvényen kívül helyezkedésével.

Ha meggondoljuk, a társadalmi tagság „igazi” tartalommal telítése szempontjából a felsorolt utak mindegyike zsákutcás volt: bár máshogy, de előbb-utóbb mindhárom választípus nagy eséllyel vezetett egyéni vagy/és kollektív kirekesztődéshez. Nemcsak amaz általánoson ismert összefüggés miatt, amellyel a többségben való „feloldódásra” törekvő csoportoknak mindig és mindenütt meg kell küzdeniük. Hiszen tudjuk, a sikeres asszimiláció sokgenerációs folyamat, amihez a választott, próbálgatott pályák évtizedes biztonsága, a régiből és a szerzett újból együvé gyúrt identitások megszilárdítása, a többség és a kisebbség hosszan tartó egymást tanulása kell. Ilyesfajta tanulásra, közös együttélési formák kialakítására és az együttélést szabályozó megegyezések ki-munkálására azonban a pártállami logikából következően sem fórumok, sem formák nem álltak rendelkezésre a rendszerváltás előtt. Az együttélést belső építkezés helyett a rendszer külsőleges abroncsa fogta össze, az együtt élő felek egymáshoz való viszo-

nyát pedig alapvetően a hatalomtól való távolságuk eleve beépített egyenlőtlensége determinálta.

Ebben a helyzetben sok felfelé törekvő cigány számára a sikeresnek ígérkező asszimiláció útja – értelemszerűen – a hatalomhoz való közeledés volt: ők lettek a „közvetítő szerepet” betöltő, ugyanakkor közösségeiket kordában tartani hivatott „vajdák” (akár így hívták őket, akár nem). Karrierútjuk biztosíthatott ugyan határozott előnyöket a számukra, de ezek az előnyök többnyire törékenyek és átörökíthetetlennek bizonyultak. Hiszen a „felfelé igazodás” állandó nyomása alatt kapcsolataik előbb-utóbb minden irányból kárt szenvedtek; a tarthatatlan belső feszültségek többnyire visszafordíthatatlanná tették eltávolodásukat a továbbra is mély kiszolgáltatottságban élő kibocsátó közösségtől, miközben a „befogadó” hatalomnak sohasem lettek igazi részei. Nem is szólva azután arról, hogy a „politikai” asszimiláció itt jelzett útja végül is tiszavirág-életűnek bizonyult, s a rendszerváltás után akár meghasonlás és önvád, akár többszörös kirekesztés és izoláció alapjává válhatott.

De az „igazi magyarrá” válás politikamentes útjai – mindenekelőtt a szakmaszerzésen és továbbtanuláson nyugvó foglalkozási utak – sem bizonyultak a tartós beilleszkedés hatékony pályáinak. Tudjuk, hogy ezek az utak az akkori munkaerőpiaci viszonyok közepette igencsak racionális módon meghozott döntések alapján, elsősorban a nehézipari, építőipari szakmákba vezettek. Azokba az ágazatokba és pályákra tehát, amelyek elsőként omlottak össze a kilencvenes évek elejének gyors privatizációs és piacosítási folyamataiban. Tekintve, hogy a cigányok munkahelyi beilleszkedését ritkán kísérte a „feloldódás” másfajta – iskolai, lakóhelyi, szomszédsági, sportszervezeti vagy kulturális – közösségekben, a munkahely elvesztése lavinaszerű folyamatok kiindulópontja lett, és hamar világossá tette e beilleszkedési kísérletek sikerének végtelen bizonytalanságát. Hasonlóan bizonytalanok voltak az értelmiségi asszimiláció útjai is: egy-két ritka kivételtől eltekintve e tanult cigány férfiak és asszonyok mindvégig a befogadó értelmiségi közegek margóján maradtak, pályáútjuk állandó feszültsége pedig később gyakran toroklott egyéni életválságokba, elmagányosodásba, alkoholizmusba, betegségbe.

A „magyarrá válás” egy további, tradicionálisabb karrierútja egyes „cigánynak” tudott foglalkozások társadalmi elismerésének kivívása volt: mindenekelőtt közismerten a zenész cigány családokban. Ez az út azonban mindig különálláson nyugodott: a zenész cigányok a többi cigányhoz képest ugyan magyarnak tekintették magukat, de sohasem fogalmazták meg teljes azonosságukat a többségi társadalommal. Ők valójában nem „asszimilánsok”, hanem a „multikulturalista” megoldások előhírnökei: akik mindig is büszkéek voltak másságukra, és éppen e másság értékei alapján tekintették magukat a nagyobb társadalmi közösség egyenjogú tagjának.

A hagyományos mobilitási csatornák tehát rendre elégtelennek mutatkoztak a sikeres és tartós asszimiláció szempontjából: tömeges felemelkedéshez szociális értelemben sem vezettek, de végképp nem bizonyultak hatékonyak a többségi közösség teljes jogú társadalmi tagságának elnyerését illetően. A fentebb említett második alternatíva, a cigánylét és a szegénység jelentésbéli azonosságának zokszó nélküli tudomásulvétele a betagozódás sikeres útjaként még a fentieknél is kevésbé jöhetett számításba. Egyrészt azért, mert a szegénység önmagában konzerválta a másodrendű állampolgári státust, így az ezt elfogadó cigányok legfeljebb a szegények jogfosztott közösségeiben számíthattak volna befogadásra és társadalmi tagságra; immár közös kívülrekedéssel a szerencsésebb többség „elsőrendű” társadalmán. Másrészt a szocializmusbeli tartós szegénység a rendszerváltás után nem maradt mozdulatlan állapotban: az egykori szegények vékony rétegének sikerült kitörnie és előbb-utóbb integrá-

lódnia az átalakuló piaci társadalomba (még ha többnyire annak szélén is), többségük korábbi szegény léthelyzete viszont effektív leszakadássá transzformálódott. A cigányok széles csoportjai ez utóbbi szegények közé tartoznak. A leszakadással azonban érvényét veszítette a szegénység hallgatólagos tudomásulvételének bárminő értelme. Kívül kerülvén a korábbi patriarchális munkahelyi, lakóhelyi, hatósági stb. viszonyokon, nincs kihez és nincs miért „alkalmazkodni”. A tét immár nem a betagozódás, hanem legalább a társadalmi tagság minimumainak megőrzése vagy sokszor visszaszerzése. A lázadások, az ütközések, a konfliktusok talán ezért is váltottak a korábbiaknál élesebbre: a romák többségének küzdelme ma nem relatív megfosztottságuk, hanem teljes kitaszíttottságuk ellenében folyik. E kitaszíttottság átélése és felismerése visz közülük sokakat radikális utakra; az asszimilációs kényszerre adott válaszok fentebb említett harmadik típusú pályájára. A lázadást, a törvényes rend legitim voltának kétségbevonását, a „magyarokkal” szembeni indulatok hevét, sőt, megkockáztatnám, a tulajdon elleni vétségek, apróbb-nagyobb szabálysértések vagy akár kifejezett törvénytelenségek és bűnök elkövetését nem annyira a szegénység reménytelensége táplálja, mint gyakorta inkább az a düh és tehetetlen gyűlölet, amelyet a leszakadó léthelyzet társadalmon kívülsége vált ki.

Összegezve az itt vázlatosan felidézett betagozódási kísérleteket, azt mondhatjuk, hogy a tömeges kudarc oka végső soron a „szocialista módra” végrehajtott asszimiláció álságos jellegében érhető tetten. A kényszerasszimiláció programja ugyanis társadalmi felemelkedést ígért, de csak azoknak, akik „elfelejtik” cigány mivoltukat. Mint-hogy azonban ezt – akár akarta volna, akár nem – a cigányok többsége nem tehette meg, etnikai másságukat a rendszer más utakra terelte: hátrányos szociális helyzetet, büntetőjogi esetet vagy fogyatékossgot csinált belőle. Hogy ez így volt, annak oka nemcsak maga a kényszer volt: hiszen azt a társadalom más – maguknak később a kikényszerített léthelyzetből mégiscsak elfogadható feltételeket, sőt idővel sikereket kovácsoló – csoportjai is elszenvedték. A cigányság esetében azonban a kényszerrel az etnikai másság szociálpolitikaivá transzformálása párosult, ami, mint fentebb említettem, megakadályozta a „cigánykérdés” néven nevezését, és a többségi-kisebbségi konfliktusokat a munkahelyek, tanácsok, lakóközösségek, iskolák, óvodák, orvosi rendelők zárványaiba kényszerítette. E zárványokon belül persze élt a megkülönböztetés: éltek az előítéletek, a kirekesztési hajlandóságok, a diszkriminatív eljárások. De egyéni és közösségi kisebbségi jogok nem lévén, felszínre hozataluk legfeljebb elosztáspolitikai terminusokban volt lehetséges – azaz úgy, ha a jogfosztottsággal szemben fellépők a szociális hátrányokra hivatkoztak. E tekintetben a cigányok és a szegények helyzete fedte egymást, s úgy tűnt, hogy a „cigánykérdés” megoldásához az út alapvetően a széles értelemben vett szociálpolitika reformjain keresztül vezet.

Az etnikai kérdés szociálpolitikaivá transzformálása a rendszerváltással azután buheránként ütött vissza. Ez egyrészt a szociálpolitikai rendszer átalakításának mikéntjéből következett, amiről alább még részletesebben lesz szó. Másrészt viszont abból, hogy az új szociálpolitikai program dokumentumai a cigányságot ugyan mindegyre fontos „célcsoportként” említették, de „különleges” státusának és abból fakadó jogosultságainak alapját homályban hagyták. Azaz a cigányság szociálpolitikai szempontból vett kiemelését nem kísérte a csoportot *etnikai* mivoltában megillető kisebbségi jogok, illetve *szegény* mivoltában megillető elosztáspolitikai jogosultságok egyértelmű szétválasztása és intézményes szavatolása. A közelmúltból reflektálatlanul továbbgördített összemosódás következtében pedig továbbra is állandó zavarok és konfliktusok tárgya, hogy a „cigánykérdésben” mi a szociális és mi a kisebbségi mozzanat. Persze

azért a helyzet mégsem maradt teljesen változatlan. Mert bár tisztázás nem, de erőteljes hangsúlyváltás időközben mégiscsak bekövetkezett: mintegy a korábbi folyamat visszajaként, napjainkra a „szociális” mozzanat oldódott fel a „kisebbségiben”, és a leszakadók szegénysége gyakorlatilag etnikai üggyé vált. Ez pedig – mint bizonyítani igyekszem majd – nem egyszerű retorikai kérdés, hanem igen veszélyes társadalmi állapot kiindulópontja. Az újabb keletű fogalmi „feloldódás” ugyanis szociálisan gettósítja a kisebbségi kérdést, miközben szélsőségesen etnicizálja a szociális kérdést. A leszakadók szegények ügye mindinkább „az *etnikum*” ügyeként definiálódik, és e fordított előjélű „feloldásra” építve, a politikai diskurzus egy teljes kisebbségi csoportot jelenít meg a többség „szociális tehertételeként”. A kisebbségi nyelvezetbe átültetett szociális problémára pedig veszélyes válaszok születnek; többnyire olyanok, amelyek immár az etnikai hovatarozás függvényében differenciálják egyes elemi emberi és szociális jogok gyakorlati értelmezését. Így válik a többségitől eltérővé és szűkített tartalmúvá a cigányok joga a szabad költözködéésre, a szabad iskolaválasztásra, az egészséges életfeltételek kialakítására vagy akár a tulajdonszerzésre. A folyamat jól kirajzolódó – alább bővebben tárgyalt – társadalmi következménye már ma is érzékelhető a kisebbség és a többség lokális háborúiban és a társadalmi dezintegráció szaporodó jelenségeiben.

A jogi elvek tisztázatlanságán és a jogérvényesítés garanciáinak hiányán túl a helyzet kialakulásában, mint említettem, kitüntetett jelentősége volt a szociálpolitika reformjaként értelmezett gyakorlati változtatásoknak: más szavakkal, az újraelosztás meghatározó elemeiben meglehetősen gyorsan véghezvitt intézményi és szabályozási átalakításoknak. Az átalakítási program középpontjában a nagy elosztórendszerek lebontása állt. A meghirdetett cél egyrészt az állami költségvetés szociálisan „túlsúlyos” kiadási arányainak módosítása, másrészt az állam által nyújtott támogatások célzottabbá tétele, harmadrészt a szociálpolitikai döntési mechanizmusok decentralizálása volt. Ami az első célt illeti, a gyakorlati megvalósításhoz újra kellett definiálni a nagy elosztórendszerekből való részesezés alapjait – és ez mindenekelőtt az „univerzalisztikus” járandóságok „biztosítási elvűvé” minősítésével ment végbe. Azaz úgy, hogy korábban általánosan garantált pénzbeni járandóságokra és intézményi ellátási formákra immár csak a munkaviszonnyal maguknak biztosítási jogosultságot szerzők formálhatnak jogot. A „többiek” az új szisztéma az esetenkénti elbírálás rendszereibe terelte, amivel ügyüket kivonta az általánosan alkalmazandó és ellenőrizhető joggyakorlat hatálya alól, és azt egyesével meghozandó döntések tárgyává tette.

Ugyancsak az ellátás személyfüggővé tétele irányába hatott a rászorultsági elv általános elosztáspolitikai alapelve emelése. Tudjuk, az elosztás korábbi rendszerét számos kritika érte annak „pazarló” jellege miatt; az automatikus járandóságoknak rászorultsági alapúakkal való felváltása ezt a pazarlást kívánta kiküszöbölni s egyúttal célzottabbá is tenni az elosztást. A két célkitűzés közül az első megvalósult, a második azonban vakvágányra futott. A kilencvenes évek végére a „szociális kiadások” összaránya valóban csökkent,⁶ ezt azonban egyrészt a tartós szegénységben és segélyfüggőségben élők reménytelen helyzetbe kerülő csoportjainak kialakulása,⁷ másrészt a szo-

⁶ A társadalombiztosítás, illetve a helyhatóságok által folyósított pénzbeni járandóságok és segélyek együttes aránya az államháztartás kiadásaihoz viszonyítva az 1990-es 24,2 százalékos szintről 1997-re 21,2 százalékra csökkent. (A megfelelő évek Statisztikai évkönyveiben közölt adatok alapján végzett saját számítások.)

⁷ Lásd a TÁRKI Magyar Háztartás Panel és Monitor-vizsgálatainak adatsorait. (A témával kapcsolatos legfrissebb adatokat a MONITOR, 1999 [szerk.: Szívós Péter–Tóth István György, TÁRKI, 1999] című kötet mutatja be.)

ciális hálón kihullók⁸ tömegének megjelenése kísérte. A célzott támogatási formák elsősorban a szegénység margójára került alsó középosztály szinten tartását segítették. E spontán módon formálódó programnak⁹ azonban ára volt: a még szegényebbek tömegeinek az ellátás rendszeréből való teljes kiszorulása. Így azután a végletesen beszűkült forrásokért való versenyben ott találták magukat egymással szemben a „többségi” és a „kisebbségi” társadalom *egyformán* reménytelen helyzetbe került szegényei, akik között eseti kezeléssel és diszkrécionális döntésekkel kell a helyhatóságok – többségi – testületeinek és tisztviselőinek igazságot tenniük. Hogy e testületek döntéseiket valami módon mégiscsak legitimálják, *kisebbségi* alapú ideológiák születnek, amelyek az „érdemességet” a társadalmilag „kívánatos” magatartásból, ez utóbbit pedig etnikai sajátosságokból eredeztetik. Így állítódik szembe egymással a szerencsétlen sorsú „magyar” és a szociálpolitikán élösködni akaró „cigány” szegény, s fordul karitatív ellátásba az egyik, míg büntető természetű hatósági intézkedésbe a másik esete.

A kisebbségi alapú ideológiák megszemélyesített érvényesítését segíti a megreformált szociálpolitika harmadik sajátossága, annak decentralizált jellege is. A nagy elosztórendszerek lebontását a redisztribúció színtereinek áthelyezése kísérte: az új szisztémában döntő jelentőségűvé váltak a helyhatóságok által biztosított jóléti ellátások. Az önkormányzatok megnövekedett hatalmi szerepét a Szociális törvény még erőteljesebbé tette. Azzal, hogy a törvény az elosztáspolitikai segélyezési alrendszerét teljes egészében a helyhatóságok helyi rendeleteinek rendelte alá, immár tételesen rögzített jogi alapot teremtett arra, hogy a szegények közötti igazságtétel ügye a közösségek saját belügyeként jelenjen meg, és az alkalmazott jogelvek érvénye felett semmiféle

⁸ Az elvileg jogosultak közül a ténylegesen támogatásban részesülők arányára vonatkozó számításokból arra következtethetünk, hogy maga a segélyezési szisztéma rontja a rászorulóknak elérhetőségének mértékét. A segélyezés gyakorlata ugyanis – tiszta és országosan érvényes jogosultsági elvek helyett – a helyi tisztviselők diszkrécionális ítéleteire épül, a megfelelő jogorvoslati fórumok pedig gyakorlatilag teljesen hiányoznak a rendszerből. Mindez önmagában is kemény szelekciót eredményez, amit csak tetéz, hogy az elvileg rászorulóknak jelentős körei – itt a területi korlátok miatt részleteiben nem tárgyalható okok folytán – eleve sem jelennek meg az önkormányzatok és más szervezetek segélyosztó hivatalaiban. A többszörös szelekció végeredménye az, hogy – a számítható becslések szerint – még a legjobban működő helyi segélyezési rendszer is legfeljebb a rászorulóknak egynegyedét-egyharmadát képes elérni és támogatásban részesíteni. (A mai segélyezési rendszer alaphibáiról és működési zavarairól lásd: Ferge Zsuzsa: A MAGYAR SEGÉLYEZÉSI RENDSZER REFORMJA I–III. *Esély*, 1995/6, 1996/1, 1996/2, illetve Horváth Ágota: TÖRVÉNY ÉS ANARCHIA AVAGY TÖRVÉNYES ANARCHIA: A SZOCIÁLIS TÖRVÉNYRŐL ÉS AZ ÖNKORMÁNYZATI SZOCIÁLIS RENDELETEKRŐL. In: AZ ÁLLAMTALANÍTÁS DILEMMÁI: SZOCIÁLPOLITIKAI KÉNYSZEREK ÉS VÁLASZTÁSOK [szerk.: Landau Edit és tsai], Aktív Társadalom Alapítvány, 1995. A segélyezési rendszernek a szegények elérési arányaival mérhető hatékonyságáról lásd: Szalai Júlia: A HELYI ÖNKORMÁNYZATOK SZOCIÁLPOLITIKÁJÁRÓL. In: AZ ÁLLAMTALANÍTÁS...)

⁹ Az elszegényedő alsó középosztály „szinten tartását” mint prioritási elvet egyetlen dokumentum sem írta explicit módon elő – azt az élet kényszerítette ki. A helyhatóságoknak ugyanis mindenkor szembe kellett nézniük segélyforrásaik szűkös mivoltával, valamint azzal a feladattal, hogy a maguk számára értelmezzék a Szociális törvényben homályban hagyott elosztáspolitikai fogalmakat, mindenekelőtt az „önhiba” és a „rászorultság” szempontjait, mint amelyek legitimálják a támogatandó szegények közötti választásaikat. Világos és univerzális kritériumok híján, nyilvánvalóan „magatartási” és „kulturális” attribútumokat kezdtek mérlegelni, hogy döntéseiket „igazságossá” tegyék. Ez utóbbi megfontolások pedig az önkormányzati hivatalnokokhoz már merőben csoporthelyzetük okán „közelebb álló” szegények javára billentették a mérleget. Rádásul érvényes az összefüggés másik oldala is: a csoportközelség miatt előbb ért szót egy helyi hivatalnokkal a munkanélkülivé vált tanítónő, a számláit fizetni nem tudó asztalos vagy a családi válságba került bérszámfejtő, mint az „iszákos” rakodómunkás, a „pénzét szóró” takarítónő vagy a „dologtalan” hajdani cigány szegkovács. Végül a lecsúszó alsó középosztály szinten tartása „racionális” is: az ő szegénységük többnyire tisztán anyagi természetű és általában átmeneti. Támogatásukkal a helyi segélyezés sokszor határozott és látványos eredményeket érhet el – s ez a döntéshozók szemében, paradox módon, visszaigazolja a helyi szelekció itt említett elvét.

felső kontrollt ne lehessen gyakorolni. Ezzel a szegénység kezelése végletesen fragmentálódott, az ellátásokért folyamodók közötti személyenkénti megkülönböztetés, illetve annak többé-kevésbé nyilvánvalóvá tett etnicizálása pedig a helyi közösségek legitím eljárásává vált.

Mindent egybevetve tehát a szociálpolitika rendszerében az elmúlt évtized folyamán bekövetkezett jogi, szabályozási és gyakorlati változások inkább hátráltatták, semmint segítették a „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak szétválasztását, és inkább a többségi-kisebbségi feszültségek növekedéséhez, semmint enyhüléséhez járultak hozzá. A szociálpolitikai elosztás „polgári” és „szegény” rendszereinek éles kettéválasztásával, továbbá az utóbbi alrendszer erős decentralizálásával igencsak meggyengültek a szegények jogérvényesítésének alapjai, miközben éleződött egyénekenkénti versenyük a relatív értelemben évről évre szűkülő önkormányzati források megszerzéséért. Nem kis részben a bemutatott többlépcsős szociálpolitikai fejleménysor teszi tehát, hogy miközben az etnikai összeütközések az elmúlt évek során gyakoribbakká és élesebbekké váltak, azok mégsem eskalálódtak országos beháborúvá. A konfliktusok többnyire a helyi szegények villongásaiként törnek utat maguknak, és „rendezésük” is lokális keretek között zajlik. A szociálpolitikai „reformnak” ezért végül is a legtöbbit a társadalom sikeres(ebb) rétegei köszönhetnek: a rendszer átalakítása révén a „nagypolitikától” messzi falvak és városok közigazgatási határai mögé szorult vissza mind a szegénység, mind a kiszolgáltatott etnikai kisebbség kérdése, s úgy tűnik fel, hogy rendre helyi túlkapások okozzák, ha az érintett csoportok egymással összeütközésbe kerülnek. Ha pedig így van, akkor a többieknek, a településhatáron kívül élőknek felelősségük sincs a történekekért, de nem is dolguk, hogy a helyi társadalmak belügyeibe avatkozzanak. A „cigánykérdés” szociális és kisebbségi mozzanatainak tartósult elvi és gyakorlati egybemosása ezért ma is – mint a rendszerváltás előtt – a „társadalmi béke” nap nap utáni fenntartásának legfőbb záloga. Igaz, e szűklátó módon fenntartott társadalmi békéért árat is kell fizetni: mindenekelőtt az általános jogbiztonság vonatkozásában. Mert azt mindenki a maga napi tapasztalatából tudja, még ha talán nem tudatosítja is, hogy az elveiben demokratikus jogrendszer mindaddig a többség számára sem szavatolja a jogot, ameddig hézagosan és jogellenesen értelmezi a törvényt a kisebbség számára.

*

Az eddigiekben a „cigánykérdés” kisebbségi és szociális tartalmainak tartós összemosódását és az összemosódásból fakadó konfliktusokat a cigányság kényszerasszimilációjára, illetve az asszimilációs törekvések rendszerváltás utáni radikális felmondására vezettem vissza. Ez a kép azonban némi kiegészítésre szorul. Egyrészt azért, mert a cigányság a magyar társadalomnak nem az egyetlen kisebbsége; kérdés tehát, hogy hogyan alakult a többségi-kisebbségi viszony a többiek esetében. A szocializmus kisebbségi jogokat nem ismerő rendszerében vajon őket is sújtotta helyzetük szociális és kisebbségi mozzanatainak egymásba olvasztása? Ha nem, az milyen történeti fejleményeknek volt köszönhető? Vagy ha mégis, akkor viszont mi magyarázza, hogy szegregálásuk és kirekesztésük szemlátomást mégsem következett be?

Másrészt árnyalnunk kell a fentebb kialakított képet a hazai politika ma legfőbb törekvése, az Európai Unióhoz való csatlakozás szempontjából is. E törekvés ugyanis a cigányság mint kisebbség jogérvényesítésének ügyét túllendíti a belpolitikai küzdelmek terepére, és az európai kisebbségpolitika kontextusába helyezi. Ebben a kitágított perspektívában pedig a „cigánykérdés” állása a magyar jogrend és demokratikus intézményi struktúra „Európa-képességének” kitüntetett mérőeszköze. Mégpedig

azért, mert, mint alább bizonyítani igyekszem majd, a nyugati jóléti államokban az elmúlt két-három évtized során bekövetkezett alapvető társadalmi változások – mindelelőtt a nagy menekülthullámok és a tömeges bevándorlás – relativizálták a kisebbségek hagyományos fogalmát, a fellépő új társadalmi mozgalmak pedig a korábbi kisebbségpolitikai megoldások revíziójára készítették e társadalmak politikaformáló elitjét. A kimunkált megoldásmódok ma még Európa nyugati felében sem „készek” és szilárdak; nem kis részben ebből fakad az uniós országok fokozott érzékenysége a csatlakozni vágyók belső állapotára. Helyes önértékelésünk elemi szükséglete tehát, hogy a cigányság fentebb taglalt kettős kirekesztésének kérdését az európai jóléti társadalmakban ma felszínre kerülő kisebbségpolitikai dilemmák felől is szemügyre vegyük.

A hazai nemzeti kisebbségek asszimilációjáról

Ami a magyar társadalom nem cigány kisebbségeinek közelmúltbéli társadalomtörténetét illeti, e téren mindmáig módfelett hézagosak a tényfeltáró kutatásra támaszkodó ismeretek. Mindazonáltal annyi alaptudással mégiscsak rendelkezünk, hogy kísérletet tehesünk a fentebb említett problémák – a (kényszer)asszimiláció és a belőle fakadó konfliktusok – természetének vázlatos egybevetésére a cigányság és más hazai kisebbségek között.

A kisebbségi kérdésekkel foglalkozók körében többé-kevésbé általánosnak tekinthető felfogás szerint a nem cigány kisebbségek és a cigányság közötti legfőbb különbség a nemzeti, illetve etnikai elhatárolódás mentén adódik. Bár ismeretes olyan álláspont, amely a cigányságot is elsődlegesen nemzeti alapon szerveződő kisebbségnek tartja,¹⁰ mégis, többségben vannak azok, akik éppen a nemzeti jellegű azonosulás és énkép szempontjából lényegi különbségeket látnak a cigány és nem cigány kisebbségek történelmi létrejöttének, illetve mai létezmódjának meghatározó vonásaiban. Mindazok, akik ez utóbbi álláspontot osztják – és közéjük sorolom magamat is –, azaz érvelnek, hogy a cigányság önmeghatározásában is, a többség hozzájuk való viszonyában is jelentős szerepe van az etnikus másság tudatosításának és tudomásulvételének; ugyanakkor ez a szempont a többi kisebbség önképéből és a velük való többségi viszonyból teljesen hiányzik.¹¹ A másik oldalról tekintve, a nemzeti alapú kisebbség-

¹⁰ Egynéhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányukban Csongor Anna és Szuhay Péter igen meggondolkozottat érveket hoz fel az álláspont védelmében. Lásd: Csongor Anna–Szuhay Péter: CIGÁNY KULTÚRA, CIGÁNYKUTATÁSOK, *BUKSZ*, 1992. 2. szám.

¹¹ Ebben a vonatkozásban sajátos határesetet jelent a hazai zsidóság. A mindennapi érintkezésben ugyanis mind maguk a zsidók, mind a „többiek” számon tartják és nap nap után tudatosítják a sajátos „zsidós” jegeket – a külső megjelenés, a habitus, a gondolkodásmód és a beállítódás rassz- és kultúraelemekből együvé szőtt „mátság”-képét, illetve az „együvé tartozást” szimbolizáló jelenségegyüttest. Ugyanakkor e nap nap utáni tudatosítás – és sajátos „mi-tudat”-formálás – anyja egy többségében erősen asszimilálódott, a nem zsidóktól nemzeti kisebbségként elkülönülni nem akaró zsidóság, amely – a holocaust élményével a háta mögött – mitől sem irtózik inkább, mint hogy magát politikai értelemben vett kisebbségként definiálja. A nem zsidó többség pedig ugyancsak óvakodik attól, hogy a zsidók szándékának ellenében ilyesmit kezdeményezzen. Ebben a helyzetben a kulturális és sorsközösség „mi-tudatára” épülő zsidó csoportidentitás éppen úgy nem válik a politikai önszerveződés alapjává, ahogyan nem válik a zsidók „mátságát” számon tartó – az antiszemitizmus nyíltabb vagy rejtettebb érzületeit máig továbbhordozó – köznapi gondolkodás sem politikai elgondolások kiindulópontjává. Bár a zsidóság asszimilációja távolról sem teljes, és még kevésbé konfliktusmentes, az asszimilációs folyamatnak a többség részéről való felmondását – úgy, ahogyan az napjainkban a cigánysággal történik – azért még a legszélsőségesebb politikai erők sem merik felvetni. Ha pedig egyes ultrajobboldali csoportok ezt mégis megkísérlik, akkor – civilizált országhoz méltó módon – az újabb kori hazai jogrend teljes apparátusa működésbe lép – nemcsak a kezdemények elfojtására, hanem a többségi politikai diskurzus határainak világos kijelölésére is.

szerveződés feltételezi a kisebbség mögött álló, magát intézményesen is megjelenítő többségi nemzet létét, amely anyanemzethez a kisebbség mint fontos referenciapont-hoz és biztonságot adó háttérhez viszonyulhat. A cigányság mint „diaszpórakisebbség”¹² ebből a szempontból is különbözik a hazai nemzeti kisebbségektől. Míg a romák identitását és történelemképét meghatározó módon formálta diaszpóratudatuk ama vezérgondolata, hogy csoportjaik emberemlékezet óta mindig és mindenütt szétszórattatásban vándoroltak és éltek, addig a többi kisebbség a maga önmeghatározásához közvetlen vonatkozást talál a magyarral szomszédos vagy legalább térben közeli országok valamelyikében, ahol a velük nemzeti hovatartozás szempontjából egyívásúak a többséget vagy legalábbis a többség egyik meghatározó csoportját alkotják. E szempontból a különbséget a romák és a többi kisebbség között csak tetézi, hogy a „környékbeli” nemzetek többnyire egyúttal történeti értelemben államalkotó többséget is képviselnek, így nemzettudatuk mögé az elmúlt évszázadok során államnemzettudatuk fedezékét is felzárkóztathatták. Azaz nemzeti önképük nem egyszerűen „*a múlttól és a jövőről való közös tudáson*” (Renan), hanem kézzelfoghatóbb és gyakorlatiasabb tudáselemek – a közelben lévő nemzeti államhoz és intézményeihez való viszonyuláson – is nyugszik. A cigányság esetében a saját nemzeti háttér nélküli évszázados diaszpóralét már önmagában is akadály volt és maradt a múlt- és jövőtudat közössége kimunkálásának, s végképp azzá lett a viszonyítási pontként felmutatható államkezetek, illetve intézmények történelmi hiánya. Az etnikus/nemzeti alapú szerveződés, illetve a diaszpóratudat/intézményesített nemzeti lét kettős vízvonalstója mentén azután a cigány és nem cigány kisebbségek közötti történelmi és jelenkori különbségek egész sora alakult ki.

Közülük témánk szempontjából különös jelentőségű a kisebbségi önmeghatározás különbsége. Míg a mindenkori nemzeti kisebbségek a szó hagyományos értelmében vett nemzetiségi jogokat követeltek, és magukat az adott politikai-kulturális közösség tagjaiként látták és láttatták, addig a cigányság „közösségét” – mint arról volt már szó – történelmileg a patriarchális viszonyok körülhatárolta társadalmi téren kívüli lét-helyzet teremtette meg. Ez a közösség a dolog természeténél fogva elejét vette mindennemű modern közösségi létforma intézményesítésének; így a politikai és kulturális együvé tartozás kifejeződésének is. E lényegi különbségből azután egy sor további következett: mindenekelőtt az asszimilációs utak elválása és – ettől nem függetlenül – a többségi társadalomban érvényesíthető pozíciók markáns eltérése.

A nemzeti kisebbségek kérdését tárgyaló legújabb kori társadalomtörténeti irodalom tanúsága szerint ez utóbbi vonatkozásban meghatározó jelentőségű volt az a rendkívüli intenzitású asszimilációs hullám, amely a múlt század nyolcvanas éveitől az első világháborúig Magyarország nemzetiségi térképét két generáció alatt gyakorlatilag átforgatta: a magát magyar anyanyelvűnek valló népesség arányát az 1880-as 47 százalékról 1910-re 55 százalékra emelte, s ugyancsak jelentősen megnövelte az asszimilációs folyamat egy korábbi fázisában lévő – majd egy-két további nemzedékben végleg elmagyarosodó – kétnyelvű nemzetiségi családok számát.¹³ Minthogy az asszimilációs törekvések elsődleges mozgatója az életlehetőségeket és a perspektívákat hallatlan mértékben kitágító korabeli modernizáció és városiasodás dinamikus folyamata volt,

¹² A fogalmat Szabó Zoltán igencsak újszerű és revelatív erejű „diaszpóranemzet”-konceptiója nyomán használom. Lásd: DIASZPÓRANEMZET I., II., III. In: Szabó Zoltán: DIASZPÓRANEMZET. Osiris, 1999.

¹³ MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1890–1918. Akadémiai Kiadó, 1978.

ennek tulajdonítható, hogy a kisebbségi azonosulás feladása a nemzetiségek számára többnyire jelentős előnyökkel járt: egyértelműen felfelé ívelő karrierrek, gyorsan javuló életkörülmények igazolták vissza az asszimiláció áldásos hatását. Ráadásul a századelőn az elmagyarosodás döntően spontán módon ment végbe, amire az állami intézkedések inkább csak rásegítettek. Mindennek köszönhetően a fogalomhoz inkább pozitív, mint negatív értéktartalom kapcsolódott, és a kisebbségi elzárkózás hátrahagyása inkább követendő mintaként, mint az önfeladás jeleként értelmeződött. Mindezt azért fontos felidézni, mert a hazai nemzeti kisebbségek történelmi tudatában – még ha később időről időre viharos és megalázó korszakok köszöntöttek is rájuk – alaként, a „békeévek” emlékeként ott él a választott és kívánatos „feloldódás” képe – mégpedig ugyanabban a történelmi „hőskorban”, amelyet a többségi társadalom is a magyar történelem sikerkorszakaként tart számon. A múlt e közössége pedig tartalék és fedezet volt későbbi – már távolról sem választott és nem is mindig sikeres – asszimilációk reményeire.

A spontán asszimilációs folyamatot persze a két világháború, illetve az azokat követő békeszerződéseknek a nemzeti kisebbségeket érintő következményei erősen megakasztották: az országhatárokon kívüre toloncolás, a félelmet keltő mozzanatoktól kísért erőszakos lakosságcserek, a rendőri rajtaütéssel végrehajtott hazai kitelepítések, valamint a „befelé” igyekvő felvidéki, délvidéki és erdélyi magyar és nem magyar csoportok áttelepülését kísérő gyanú, megkülönböztetés és gyakori meghurcolás megannyi sérelem, megbántottság és bizonytalanság forrása volt és maradt. Minthogy azonban ezek a megrázkódtatások a huszadik századi történelem folyamán sohasem kizárólag egy-egy kisebbségi csoportot érintettek, sőt többnyire „beágyazódtak” a vesztes háborúkat követő általános rendteremtés sokaknak drámai fordulatokat hozó folyamatába, a sérelmek nem álltak össze valamiféle újabb kori kisebbségi önképpé. Inkább az ellenkezője történt: a drámák részei lettek a magyar történelmi drámáknak, s így a sorsközösség mozzanatával erősítették az asszimiláció megállíthatatlan folyamatát. Arra az időre, amikor a fentebb elemzett cigány kényszerasszimiláció korszaka eljött – az 1960-as évek második felére –, a nemzeti kisebbségek egyrészt létszámukban igencsak megfogyatkoztak, másrészt nyelvíleg elmagyarosodtak, és – a magyar társadalmat állandó térbeli mozgásban tartó szocialista mezőgazdaság- és iparpolitikának köszönhetően – földrajzilag is jelentősen szétszóródtak. Betagozódásuk a korszak többségi társadalmába gyakorlatilag teljes volt; a szocialista kényszerasszimilációnak így esetükben nem maradt alánya.

A kisebbségi kérdés a nemzeti kisebbségek esetében döntően a közösségi emlékezet, az elszenvedett meghurcoltatások miatti történelmi igazságtétel és a nemzeti tudatot életben tartó kulturális hagyományok kérdéseire szűkül, és ekként fogalmazódott újra a nyolcvanas évek vége táján. A kisebbségi reneszánsznak szociális tartalma nem volt; magának a kisebbségi létnek ugyanis nem volt szociális bázisa. Társadalmi pozícióikat tekintve a nemzeti kisebbségek teljesen integrálódtak a többségi társadalomba, és amennyire ezt a statisztikákból követni lehet, jobbára annak kedvezőbb helyzetű csoportjaiba.¹⁴

¹⁴ Átfogó és mélyreható szociológiai vizsgálatok híján, az állítás igazolására csak néhány indikátor áll rendelkezésünkre. Mindenesetre, a legutóbbi népszámlálás kisebbségi adataiból végzett számításaim azt mutatják, hogy a nemzeti kisebbségi átlagot tekintve – azaz, itt most figyelmen kívül hagyva az etnikai kisebbség, a cigányság adatait –, a kisebbségek magasabban iskoláztak, nagyobb arányban dolgoznak a gazda-

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kisebbségi kérdés valami módon „megoldódott” volna a szocializmusban. Bár egy-egy nemzetiségi iskola fennmaradt – hiszen a határon túli magyar kisebbségek érdekében fellépni szándékozó hazai vezetésnek valamiféle kölcsönösséget mégiscsak fel kellett mutatnia –, a nemzeti közösségek önszerveződésének persze semminemű tere nem volt, s végképp hiányoztak a tételesen lefektetett nemzetiségi kisebbségi jogok. Mindez azonban nem valamiféle diszkriminatív kisebbségpolitika okán volt így, hanem a politikai rendszer lényegéből következett. A rendszer legnagyobb ellensége a közösségiség bármilyen spontán formájának megnyilvánulása volt – lett légyen szó akár az érdekek vagy az érdeklődés azonosságán, akár a vallási hiten vagy a kulturális összetartozáson nyugvó kezdeményezésekről. Közösségek legálisan csak felülről szentesített módon és állandó hatósági ellenőrzés mellett működhettek. E kettős politikai elv a gyakorlatban pedig elegendő garanciát jelentett ahhoz, hogy a „nemkívánatos” önszerveződési tartalmak eleve a kapukon kívülre szoruljanak és elenyésszenek. Hasonló volt a helyzet a jogok terén: a totális állam mindent átfogó rendszerének alanya az állampolgár szélsőségesen atomizált figurája, akinek viszonyait, jogosítványait, jogait és kötelességeit maga a totális hatalom definiálja – ebben az elrendezésben pedig az együvé tartozás köztes helyzetét elfoglaló közösségeknek nem volt helyük. Így persze nem volt az őket megillető kollektív jogoknak sem. Ezért úgy fogalmazhatunk, hogy a kisebbségi jogok – nemzetiek, etnikaiak, vallásiak, szexuálisak vagy, *horribile dictu*, politikaiak – egyszerűen „ideológiaidegen” természetük elvi okán maradtak ki a szocialista jogrendből, nem beszélve arról, hogy deklarálásuk politikai értelemben is veszélyt jelentett volna a rendszer számára.

Mindent egybevetve azt mondhatjuk tehát, hogy a nem cigány nemzeti kisebbségek története a szocializmus évtizedei alatt merőben másként alakult, mint a cigányoké. A totalitárius rend nem tette ugyan számukra lehetővé a kisebbségi önszerveződés és jog gyakorlását, de emögött elsődlegesen nem a kisebbségekkel szembeni diszkrimináció munkált, hanem a rendszer természete. Következésképpen az elszenvedett sérelmek sajátos és paradox módon inkább erősítették és nyomatékosították a korábban megindult intenzív asszimilációs folyamatot. Az alávetés és a jogfosztás a kisebbségekhez tartozókat *itt élésük* alapján sújtotta, annak tartalmában semmi különleges nem volt – amivel a politikai hatalom végképp integrálta őket a többségi társadalomba, noha ezt módfelett sajátos és „kifordított” módon tette. Mindez azt is jelenti, hogy „külön” német, szlovák, román, horvát stb. kényszerasszimilációra nem került sor; hiszen maga a kisebbségi hovatartozás maradt definiálatlan. A második világháború

ság modern szolgáltató szektoraiban, és jobb infrastrukturális feltételek, illetve lakáskörülmények között élnek, mint a népesség egésze. (Számszerűen: míg az aktív keresők összlakossági átlagát tekintve, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 1990-ben 12,2 százalék, addig a megfelelő adat a nemzeti kisebbségek aktív keresői között 14,2 százalék volt; míg országos átlagban a keresők 19,9 százaléka dolgozott a szolgáltatási szektorban, addig a nemzetiségi arány 24,3 százalék volt; míg 1990-ben az összlakosság 83,6 százaléka lakott fürdőszobás, 87,1 százaléka vízvezetékes és 87,5 százaléka a csatornahálózatba bekötött lakásban, addig a nemzetiségiek körében a megfelelő arányok rendre 84,9, 88,0 és 88,4 százaléknak adódtak.) Figyelemre méltó, hogy az idézett nemzetiségi mutatók *annak ellenére* kedvezőbbek a lakossági átlagnál, hogy a kisebbségeknek ugyanakkor a lakossági átlagot csaknem kétszeresen meghaladó része lakik községeken (65,5 százalék az országos 38,1-gyel szemben); márpedig az említett mutatók tendenciaszerűen előnytelegebbül „szoktak” alakulni faluhelyen, mint városban. (A számítások forrása: A NEMZETISÉGEK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI. KSH, 1995.)

után megmaradt, illetve ide vándorolt kisebbségek szociális pályái pedig – vélhetőleg nem kis részben az önvédelem erőteljes erőfeszítései miatt – viszonylag előnyös pozíciókhoz juttatták a kisebbségek tagjait, ami elejét vette annak, hogy a nemzeti kisebbségek ügye sajátos „szociális kérdésként” artikulálódjon.

Az itt röviden vázolt előzményekből szinte természetesen adódott, hogy a rendszerváltás után a nemzeti kisebbségek esetében a kisebbségi kérdés elsősorban mint a *polgári szabadságjogok* kérdése merült fel. Az egyesülés, a véleménynyilvánítás és a hit szabadsága – a rendszerváltás pillanatában visszanyert szabadságjogaink e legfontosabb hármasa – persze utat nyitott a kisebbségi önszerveződésnek is. E jogok azonban természetük szerint az *egyén* jogai, amelyek gyakorlásából közösségek ugyan igen, de *közösségi* jogosítványok és garanciák még nem születnek. Ez utóbbiak viszonylag hamar kirajzolódtak a politikai pártok, a szakszervezetek és az egyházak esetében – a nemzetiségi alapú közösségek ügye azonban mindmáig sok tekintetben rendezetlen. Az 1993-as LXXVII. törvény A NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK JOGAIRÓL – amelynek elemzésére a későbbiekben még bővebben kitérek majd – bátortalan lépéseket tett arra, hogy a kisebbségi önkormányzatok életre hívásával szervezeti formát adjon ez utóbbi típusú képviselőnek, de a leglényegesebb kérdést, a nemzeti kisebbségi érdekek *politikai* megjelenítésének ügyét változtatlanul nyitva hagyta. A kisebbségek parlamenti képviselőtől napjainkban folyó heves vita pedig jelzi: a nemzeti kisebbségek számára az *igazi* kérdés ma nem kulturális és oktatási jogosítványaik szavatolása, nem a tér biztosítása sajátos hagyományaik ápolására, hanem nemzeti mivoltukban egyenjogú *politikai* részvételük a polgári törvényalkotásban.¹⁵

Felidézve a fejezet elején felvetett kérdéssort, mindezek után érdemes összegeznünk a nem cigány kisebbségek és a cigányság mára kialakult helyzetében mutatkozó legfőbb különbségeket. Először is, korábbi történelmük igencsak eltérő pályáiból következően, a nemzeti kisebbségek mentesültek a szocialista kényszerasszimiláció külön terhétől; sőt az elmúlt évtizedek ellentmondásos folyamatai inkább erőteljes társadalmi integrációjukat segítették elő. Így a mai hazai kisebbségek között a kényszerasszimiláció *egyedüli* áldozata a cigányság, mint ahogy egyedüli elszenvedője a kényszerasszimiláció folyamányaként előállt helyzetnek: a közösségi hovatartozás kisebbségi és szociális dimenziói állandó összekeveredésének, illetve az azt kísérő szegregációs törekvéseknek is. Mindebből azután egy további lényegi különbség következik; mégpedig a kisebbségi politizálás tartalmaira nézve. Kisebbségi alapú érdekeik politikai megjelenítése persze a nem cigány és a cigány közösségeknek egyaránt ügye; közösségi

¹⁵ A kisebbségi alapú parlamenti képviselőt követelését ma legélesebben egyébként cigány politikusok vetik fel, akiknek erre sok tekintetben a nemzeti kisebbségektől eltérő – írásom későbbi részében részletesen bemutatandó – okaik vannak.

Tanulmányomnak nem tárgya, hogy állást foglaljon abban: vajon „jó-e”, hogy a kisebbségi követelések középpontjában ma az országgyűlési képviselő – valóban megoldatlan – ügye áll. Kétségtelen tény, hogy a követelés a szó jogi értelmében „jogos”: hiszen arról, mint egy későbbi külön törvény keretében külön szabályozandó kérdéstről, az 1993. évi LXXVII. törvény egyértelműen rendelkezett. E későbbi „külön törvény” ugyanakkor mindmáig nem született meg. Fontos azonban megjegyezni, hogy megalkotása földcsuszamlásszerű változásokat indítana el a hazai demokratikus intézményrendszerben; hiszen elvileg borítaná fel a parlament mai – politikai pártokon nyugvó – építkezését. Éppen ezért nem egyszerűen kisebbségi „belügy”, hanem a magyar demokrácia alapkérdése, hogy a politikai képviselőt ésszerű követelése milyen gyakorlati megvalósítást nyer majd a következő években. Annyi azonban bizonyos, hogy az immár sokéves „törvényalkotói mulasztás” egyre feszítőbb konfliktusok forrása, a kérdés valaminő rendezése ezért nemigen halogatható.

politikai képviselőjüknek azonban mégis döntően más és más a közelebbi célja. A romák esetében a politikai befolyás intézményes biztosításának legfőbb mozgatója és tétje a közösség szociális és kisebbségi meghatározottságainak különválasztása, ami a kisebbség öndefiníciójának és mások által való elfogadásának alapfeltétele. A többiek esetében a kisebbségi (ön)meghatározás előbbi bázisai már adottak; számukra a nemzetiségi alapú politizálás értelme a polgári törvényalkotás kisebbségjogi felügyelete és védelme. Másként mindezt úgy összegezzük, hogy – tartalmát tekintve – a politikai részvétel követelésével a roma közösség *kisebbségként való elismertetéséért* küzd; ugyanakkor a többiek – a már elismertek – eddig kivívott *közösségi jogaik intézményes garanciáinak kiteljesítéséért*. Márpedig ez lényegi különbség, aminek további messze vezető elméleti és gyakorlati következményei vannak. Az elméleti implikációk közül talán a legfontosabb, hogy amint a társadalmi helyzet „szociális” és „kisebbségi” mozzanatainak szétválasztására irányuló törekvéseiket úgy értelmezzük, mint a romák küzdelmét egyenjogú kisebbségként való elismerésükért, e küzdelmek azonmód elveszítik „különleges hazai” jellegüket. A jelenség egyszeriben úgy áll előttünk, mint *egyike* azoknak a modern emancipatórikus mozgalmaknak, amelyeket ma Európa-szerte a legkülönbözőbb kisebbségek folytatnak a maguk egyenlő társadalmi tagságáért. Így felfogva, ezért egyfelől a mélyebb társadalmi önismeret, másfelől a „cigánykérdés” politikai alternatíváinak pontosabb tisztázása érdekében érdemes alaposabban szemügyre vennünk az elismerésért folyó harcok sokszínű palettáját, illetve e küzdelmeknek azokat a legfőbb társadalmpolitikai vonatkozásait, amelyeket az elmúlt két évtized új szempontú demokráciakritikái a nyugati jóléti társadalmak kisebbségi konfliktusai nyomán felszínre hoztak. Ami pedig a gyakorlati vonatkozásokat illeti, fontos tanulságokkal jár majd számunkra a „többi” kisebbség és a cigányság politikai törekvéseit illető fenti különbségtétel, amikor közelebről megvizsgáljuk, hogy mennyiben kínál mozgásformát a nemzeti kisebbségeknek és mennyiben a roma etnikumnak az a közös „karám”, amelybe képviselőjük ügyét a kisebbségi önkormányzatok gondolatát jogi formába öntő törvény terelte.

(Befejezése következik.)

Térey János

JÚDÁS

A fejjadás nem keverhet
 Üzelmeibe érzelmeket.
 Égető szükségü tervek
 Jelölik ki útját: napkelet;
 Simabőrű és valószínűtlen,
 Akárcsak egy Garnier-modell.
 Krisztus el, Júdás utána,
 Júdás utána: Krisztus el.

Céltalan becsvágy hőisége fűti,
 Iskarióti iparkodás,
 Mely az árulói karrierre
 Koncentrálódik később, nem vitás.
 Apostolság is hűbér, és ez
 Mégse százjze szerint való:
 Nem lesz lakója holdudvaroknak,
 Nem lesz atléták mögött: utánfutó.

Hirtelen egy emlék robbanása;
 Kioldozza agyából, semmi nyom.
 Irgalmatlan est. „Magamhoz
 Veszlek tüstént, jó Rivotrilom.”
 Zeng az éterben a folyami
 Népdal: *Vigyél által a Dunán.*
 Átkelés a vízen száraz lábbal,
 Jóval negyed tizenegy után.

A kihagyó szívverésű város
 Élén békefenntartók vagy főpapok?
 Megérkezett Júdás Budapestre,
 Megízlelendő a borba mártott falatot.
 Átlagéletkor: tizenhat,
 A Getsemáné-kertbe nem kívánkozik,
 Kedron patakától a Jégverem utcáig
 Vitték éjszakai villamoskocsik.

Fogytán az erkölcsi állóképesség;
 Körbelengi Simon fiát kenderízű füst.
 Bájos apagyilkos. Ilyen embernek
 Stabil árfolyama van: harminc ezüst.
 Pénztárosunk ő, nála a súlyos erszény,
 S pászkakenyerünket látva, földerül.
 Ő nyomorúságunk vámszedője,
 Csődminiszter személyünk körül.

„Csak az igaziak kiváltsága,
 Tudd, a törvényenkívüliség.
 S lám, mint valami latorra,
 Úgy ront rám mégis számtalan pribék.
 Eljövend a nagycsütörtök,
 Mondom, ártatlan vért árul el,
 Aki közületek: ördög.”
 Júdás utána: Krisztus el.

MENTEGETŐZŐ BEVEZETÉS LORD PALMERSTON LEVELEI ELÉ

A jegyzetíró zavarban van, mert egy olyan levelezési anyagot szeretne közreadni, amelynek háttéréről többé-kevésbé csak feltételezések közölhetők. És bár a feltételezések érdekesek, titokzatosak, mégiscsak feltételezések, s nem szolgálhatnak alapul történettudományi elemzéshez.

A tények maguk teremtenek műfajt.

Joggal kérdezheti az olvasó: mi indokolja e levelek közzétételét, és mi okozza titokzatosságukat?

Henry John Temple, Palmerston lordja (1784–1865) liberális (whig párti) politikus, több brit kormány, így az 1859. június 18-án alakult kabinet elnöke, aki külügyminiszterként is nemegyszer játszott meghatározó szerepet Anglia és ezáltal Európa politikai életében – részesévé vált egy szerelmi drámának... – és itt persze nyomban fölmerül a jegyzetíróban is: hisz ez is csak feltételezés, és itt van a kutyá elásva... Igaz, egy szerelmi dráma dokumentálása nem feladata az utókoroknak. Palmerston mindenesetre nem írhatta Lady Staffordnak, hogy „*az Ön magyar barátja, szerelme vagy pártfogoltja*” – hiszen ismerte Lord Granville-t, a Lady férjét, tudta, hogy négy életben maradt gyermekük van, ismerte az ötödik gyermek elvesztésének szomorú történetét, tudott mindent, ami miatt nyíltan írnia egy angol grófnő titkos szerelméről nem lett volna ildomos. A Ladyt mindezek persze még inkább kötötték, s kényszerítették is, hogy leveleiben csupán a legszükségesebbekre szorítkozzék. De már ez is feltételezés csupán, hiszen e levelezés egyoldalú – Palmerston nem őrizte meg Lady Anne hozzá írt sorait, erről a jegyzetíró angliai útjai során megbizonyosodott.

Ám e levelek történetéhez még valakinek a sorsa kapcsolódik, kinek akarata

éveken át befolyásolta a szerelmi drámát, és aki élethalálharcát vívta egy maga választotta azilumban – ahogy Adolf Thierry osztrák rendőrminiszter nevezte a döblingi tébolydát –, és ez a személy Széchenyi István volt.

Róla sokan és sokat írtak. Tény: 1857. május 1-jén az öreg Széchenyi azért küldte Londonba idősebbik fiát, Bélát, hogy ne kelljen személyesen hódolnia a magyarországi körútra készülő Ferenc József császár előtt. Ez volt a dráma első momentuma – minden további csak ebből következett.

A levelek közzétételét mindenekelőtt Palmerstonnak az osztrák–magyar kérdésről kifejtett álláspontja indokolja, mely dokumentálja, miképpen vélekedett egy európai nagyhatalom vezető politikusa a múlt század 50-es, 60-as éveiben közép-európai kis népek konfliktusairól.

A levelekben érintett személyek fontosabb életrajzi adatai:

Lady Anne Mackenzie Stafford (1829–1888) John Hay-Mackenzie egyetlen gyermeke és örököse, saját jogán Cromartie grófnője, Viktória királynő udvarhölgye. 1849. június 27-én kötött házasságot George Granville William Sutherland Leveson-Gowerrel, akitől öt gyermeke született. 1861-től Sutherland hercegnője. Széchenyi Bélához fűződő bizalmas kapcsolata 1870 körül szakadt meg. Élete végéig őrizte Széchenyi Béla és fiatalon elhunyt felesége, Erdődy Johanna grófnő (1846–1872) közös képét. E kép ma is hagyatékában található az itt közölt levelekkel együtt.

George Granville William Sutherland Leveson-Gower, a harmadik Sutherland herceg (1828–1892) Lady Anne Mackenzie férje. Diplomata. 1856-ban részt vett II.

Sándor orosz cár koronázásán, 1869-ben ő képviselte Angliát a Szezei-csatorna átadásakor. 1864-ben Garibaldi is kitüntette látogatásával a Stafford House-ban. Szeretett utazni, sokat járt külföldön.

Gróf Széchenyi Ödön (1839–1922) Széchenyi István kisebbik fia. Fiatalkorában a gépészet és a hajózás érdekelte, később a tűzoltás problémái foglalkoztatták. 1863-ban ő szervezte meg a pest-budai tűzoltóságot. 1874-ben Konstantinápolyba kapott meghívást az ottani tűzoltóság megszervezésére. Élete végéig ott élt. Erdemeiért pasa címet kapott.

Gróf Széchenyi Béla (1837–1918) Széchenyi István idősebb fia. Fiatalkorában nagy tette, hogy apja művét, a *BLICK*-et kicsempészte Angliába. Arisztokrata körökben sokat vártak tőle. 1858–59-ben azt suttozták: legyen ő a magyarok királya. Johann Kempen rendőrminiszter nem is felejtette el erről tájékoztatni őfelsége I. Ferenc József császárt. Apja halála után a fiatal Széchenyi gróf írt még egy ideig a *Times*ba, és gyakorta látogatta Lady Sutherlandet Londonban. 1861-

ben és 1865-ben országgyűlési képviselővé választották. Sokat utazott, járt Amerikában, Afrikában – szívesen hódolt vadászszenvedélyének. Oroszlánokra vadászott. 1870-ben házasságot kötött Erdődy Johanna grófnővel (1846–1872), aki második gyermekük születése után, 1872-ben gyermekágyi lázban meghalt. Béla gróf egyedül nevelte lányait. Politikai karrierje derékba tört. Geológiai kutatásokat végzett a Fertő-tónál, 1877-ben tudományos expedíciót szervezett a Távol-Keletre. Útjáról 1880-ban tért vissza a magyar Ázsia-kutatás mindmáig legjelentősebb földtudományos kutatási eredményeivel, melyeket az expedíció később világhírűvé vált geológusa, Lóczy Lajos jóvoltából érhetett el. Erdemeiért elnyerte az Akadémia nagydíját, az MTA tiszteletbeli tagjává, a budapesti egyetem díszdoktorává választotta. 1900-ban koronaőrnek nevezték ki. 81 éves korában halt meg.

Széchenyi István ekkor már 58 éve nem volt az élők sorában.

Fenyő Ervin

LORD PALMERSTON LEVELEI* LADY ANNE MACKENZIE STAFFORDNAK

Közzéteszi Fenyő Ervin

1

1858. július 9. Piccadilly 94¹

Kedves Lady Stafford,
megkockáztatva a szemtelen tolakodás látszatát, nem hallgathatom el, hogy Lady Palmerston² és jómagam milyen mélyen és mennyire őszintén Önnel és szeretteivel érzünk e szörnyű megpróbáltatás³ közepette, s mennyire reméljük, hogy lelki szilárdsága elviseli azt a csapást, melyet érzelmei melege oly fájdalmasan súlyosnak ítélhet.

* A levelek lelőhelye: Staffordshire Record Office. Leltári számuk: P/28/8/17.

Kérem, ne tekintse e szavakat másnak, csupán fogadja úgy, ahogyan küldjük: barátai rokonszenvünk és törődésünk jele gyanánt.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

1. *Piccadilly 94* – Palmerston londoni lakásának címe.
2. *Lady Palmerston* (1787/88–1869) – korábban Lady Cowper; Palmerston Lord Cowper özvegyét vette feleségül 1839-ben. Házasságukból gyermek nem született. Lady Palmerstont férje mellé temették a Westminster Abbeyben. Közelebbi adatnak nem sikerült nyomára bukkannom sem a Palmerstonról szóló életrajzi művekben, sem másutt.
3. *szörnű megpróbáltatás* – 1858 júliusának első napjaiban Lady Stafford elsőszülött gyermeke, egy kilencedik életévében lévő kisfiú meghalt. Lady Anne és George Granville házasságából három fiú- és két leánygyermek született. Lady Anne-t fia halála annyira megrendítette, hogy egy ideig a spiritizmusban keresett vigasztalást. Ezt egy különös füzet igazolja a Lady hagyatékában (Staffordshire Record Office P/28/16/6).

2

1859. március 24.⁴ Piccadilly 94

Kedves Lady Staffordom,
nagyon szeretnék némi magyarázattal szolgálni mindazokról a részletekről, melyekről tegnap este szólt nekem, és amelyekkel kapcsolatban tévedésben leledzik. Otthon találnám- és ráérne-e holnap reggel vagy vasárnap⁵ bármikor?

Tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

4. *1859. március 24.* – a levél megírásának időpontja igen közeli Széchenyi István Londonban nyomtatott BLICK című könyvének megjelenéséhez. A kéziratot Széchenyi Béla dupla fedelű bőrdőndben csempészte ki Londonba. 1858. november 20-án hagyta el Bécsset, s apja művét december 9-én olvasta fel Rónay Jácint (1814–1889) emigráns bencés szerzetesnek, aki ezt követően a könyv kiadásával kapcsolatos teendőket magára vállalta. A német nyelvű könyvből kétezer példányt nyomtattak. A költségeket Széchenyi István állta. A BLICK 1859. február 15-én került ki George Barclay londoni nyomdájából. Az elkészült példányokat Széchenyi Béla és Rónay Jácint Lady Stafford széles körű diplomáciai kapcsolatait igénybe véve juttatta el a nyugati világ befolyásos politikusaihoz, így valószínűleg Palmerstonhoz is. Lehetséges, bár nem bizonyítható, hogy e levélben említett esti találkozáson a Lady a névtelenül megjelent könyvről tárgyalt Palmerstonnal, vagy tapogatózó megbeszélést folytatott vele az osztrák–magyar viszonyról. (A BLICK kiadástörténetéről szóló további részleteket lásd: Rónay Jácint NAPLÓ-jában. [Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest–Pannonhalma, 1996.]) E levél háttértörténetéhez még valami hozzátartozik: 1859 márciusában Széchenyi Béla még Angliában volt. Rónay Jácint emlékirataiban március 3-i dátummal közöl tőle levelet, és Széchenyi István 1859. április 8-án Tasner Antalhoz írott soraiból (GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN LEVELEI, Budapest, 1891) is egyértelmű, hogy ekkor még nem tért vissza Magyarországra.
5. *holnap reggel vagy vasárnap* – március 25-én, pénteken vagy március 27-én, vasárnap.

3

1859. március 27.⁶ Piccadilly 94

Kedves Lady Staffordom,
kétségbeejtő elgondolni is, hogy szokott órájánál tovább tartóztattam odahaza – egyetlen menségem, hogy nem tudtam, rendszeres elfoglaltságai hogyan alakulnak, s hogy mind pénteken, mind tegnap attól a zaklatástól szenvedtem, amelynek szép hölgyek és az alsóház tagjai időnként ki vannak téve – látogatóktól, akiktől nem szabadulhatnak meg oly hamar, mint szeretnének.⁷

Nagyon örülök, hogy pénteki mondandóm megnyerte tetszését.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

6. 1859. március 27. – vasárnap.

7. Palmerston és Lady Stafford pénteken, 25-én találkoztak. A tervbe vett másnapi, 26-i folytatás azonban Palmerston elfoglaltságai miatt meghiúsult.

4

1859. szeptember 5.

Kedves Lady Staffordom,
nagyon lekötelezett a küldeményével, amelyről kezdtem azt hinni, nem is áll szándékában elküldeni.⁸

Nem hiszek a frenológiában és a koponyadudorok elméletében,⁹ hiszek viszont a fiziognómiában, ezért azt kellene mondanom a hozzám elküldött képmásról, hogy tündöklő szépségétől függetlenül – mely azonnal megragadja a szemet – a száj erőt és állhatatosságot, a homlok józan gondolkodást, a pillantása pedig belső értelmet sugall, míg az arc egész kifejezése csak úgy árasztja az érzelemmel és szívéllyességgel elegy szellemet.¹⁰

Feltett szándékom, hogy mottóul Pope¹¹ sorait írjam alá:

Reserve with Frankness, Art with Truth allied

Courage with Softness, Modesty with Pride.¹²

Remélem, megfelelően élvezi Észak éltető szeleit,¹³ magam Dél enyhébb vidékein¹⁴ szándékozom keresni a frissességet.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

8. *szándékában elküldeni* – amint a levélből kiderül, egy arcképről van szó, mely minden biztonnyal fénykép. 1859-ben már készültek fényképek.

9. *Nem hiszek a frenológiában és a koponyadudorok elméletében* – a frenológia a kor divatos antropológiai elmélete volt, amely azt állította, hogy az emberi koponya formája, különösen egy-egy koponyadudor elhelyezkedése kapcsolatban áll az ember észbeli képességeivel és erkölcsiségével. Az elmélet érveit később a tudomány megcáfolta.

10. Gyaníthatóan Széchenyi Béla képmásáról van szó, akinek két ifjúkori fényképe is fennmaradt. A Lady ezek egyikét juttathatta el Palmerstonnak. Mivel igazolható ez? Lady Stafford levelezése 1861-ig szinte kizárólag a magyarkérdéssel foglalkozott. Széchenyi Béla és a Lady viszonya 1857-ben kezdődött. Az ifjú gróf abban az évben május elejétől szeptember közepéig tar-

tökzodott Angliában. A kapcsolat nagyon fontos volt Lady Anne-nek, aki a magyar ügy elkötelezett hívévé vált. Az öreg Széchenyi tudott fia és a Lady kapcsolatáról. 1858. november 17-én, néhány nappal azelőtt, hogy Széchenyi Béla útra kelt a BLICK maga másolta kéziratával, Széchenyi István a következő levelet diktálta fiának:

Asszonyom!

Hadd kezdjem levelemet azzal, hogy végtelenül szeretem, hogy a legélénkebben érdeklődöm Ön iránt, és hogy semmit sem kívánok annyira, mint hogy Önt boldognak tudjam. Az ösztönöz arra, hogy ilyen őszintén beszéljek, hogy Ön oly jóságos az én Béla fiamhoz, aki igazán kiváló fiatalember, és aki – ha boldoggá nem tudja is tenni a mi boldogtalan hazánkat, Magyarországot – legalább enyhíthet kegyetlen sorsán, mely a szívemet összetörte.

Igen, a mi Bélánk – a „miénknek” mondom, hiszen legalább annyira az Öné, amennyire a miénk, a feleségemé és az enyém – a legnagyobb szolgálatakat teheti nemzetiünknek, amely halódik, vagy jobban mondva: gyilkolják, de még nem múlt ki.

Béla, akinek nincs titka előttem, megmutatta nekem az Ön valamennyi hozzá írott levelét! Ó, drága Milady, mennyi ártatlanság, mennyi őszinteség sugárzik minden szavából! Az Ön nagyszerű lelke nem tudja, mi a tettetés, és hírből sem ismeri az álnokságot. Nem hiszem, hogy tévednék, amikor a világ legeslegjobb gyermekének tartom, a lehető legnemesebb érzülettel, „and the best natured being that ever was”.

Egy hang azt súgja nekem, kegyetlen gyötrelmeim és halódásom közepette, hogy Ön „a Godsend” Béla s rajta keresztül a magyar nemzet számára, mely csupán rövid ideje bontogatja vitalitását és erkölcsi erejét, ami szerencsére elkerüli hóhéraink figyelmét, de mely napról napra több reménnyel biztat, hogy nemzetünk egyszer majd újra életre támad.

Ön már betöltötte „magyar barátja” lelkét mindazzal, ami szép, nemes és nagyszerű, mivel az olyan szerelem, mely nem alacsonyodik le, bizonyosan a mennybe jut, a halhatatlanok közé.

Az égre kérem, legyen továbbra is nővére, barátnéja, bizalmasa a mi Bélánknak, s higgyen ősz hajamnak, kegyetlenül megszenvedett tapasztalatomnak, fájdalomtól fölbezett lelkemnek... Ön – ha akarja – olyan magasra emelheti ezt a derék fiatalembert, aminél magasabbra halandó nem áhítozhat, hogy övéi és hazája védelmezője, megmentője és jövője legyen.

De meg kell hogy értse, méltányolnia és támogatnia kell, ó, fenséges Nagy-Britannia csodálatos leánya, Bélával kapcsolatos szándékaimat.

So go on, straight forward, and to come at once to the point – az az óhajom, hogy Béla Angliában házasodjék – és számításból, ó, milyen alantas gondolat! – mi, magyarok, kevés kivétellel, megvetjük az aranyat, és csak szükséges rossznak tartjuk, olyasvalaminek – számításból –, amivel megmenthetjük és szolgáljuk boldogtalan hazánkat.

Ön több ízben azt írta Bélának – úgy hallom –, hogy képes volna megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Béla szerelmi házasságot kössön, de egy érdekházasság halálosan megsebezne. Csak örüvendezni tudok, hogy ilyen emelkedettek az érzései! Ha egy férfit sokra tartott, majd azt látja, hogy az pénzért eladja magát, ez megsemmisítő csapás egy olyan léleknek, mint amilyen az Öné.

Ha azt hihetném, hogy Béla képes olyasmire, hogy mint „a spec for a heivess” játszassa a szibaritát, míg honfitársai vérben és könnyben úsznak, akkor – hitemre! – képes lennék kioltani az életét! De amilyennek én őt ismerem, e téren nem fenyegeti veszély!

Ó, jaj, nem pénzzel lehet enyhíteni halódásunkon! Higgye el nekem, Milady, Anglia minden gazdagsága sem lenne elegendő, hogy hazánk megrabolt, tönkretett, eltörölt szabadságát, függetlenségét és fejlődését feledtesse velünk. Egyébiránt vagyonunk elég jelentős, hogy az életnek ezt az oldalát – amennyire ez lehetséges – elviselhetővé tegyük.

Azt kívánom, hogy Béla Angliában kössön házasságot és Pesten, Magyarország szívében telepedjék le, hogy központ alakuljon ki körülötte, mert erre van igazán szükségünk.

És Ön az, Milady, akinek Béla társát, feleségét meg kell keresnie, meg kell találnia!

Nem hiszem, hogy túlságosan magasra értékelném Önt azzal, ha azt mondom, jövője, védangyala lehetne egy nemzetnek, melyet nem ismernek, de amely – esküszöm Önnek – telve van nemességgel, és a legsebb jövő ígérteit hordozza.

Tavaly Bélát Angliába küldtük, hogy ott megházasodjék. Találkozott Önnel, és – ó, jaj! – vágyaink, kí-

vánságaink meghiúsultak. Hadat kéne üzenniük Önnek – de még semmi sincs veszve. Béla még igen fiatal, várhat, akár 10-12 évet is várhatna, ha a szegény magyarok ideje nem lenne olyan drága, ha nem volna szükségük Bélára és benne egy központi személyiségre. Hozza hát helyre, nagyon kérem, drága Milady, azokat a hibákat, amiket szépsége, vonzereje és érzései okoztak nekünk – szeresse Bélát lelke minden erejével, de a boldogságot a lemondás és önfeláldozás erényében keresse, és különösképpen abban, hogy buzgón töltse be azt a fennkölt hivatást, amely osztályrészül jutott, és mely nem kevesebb – higgyen szavaimnak –, mint az, hogy Magyarországot, „magyar barátja” hazáját visszaadja az életnek, az egészségnek, a boldogságnak.

Bélát olyan kemény fából faragták, biztos lehet benne, hogy készséggel megteszi, amit Ön sugall neki.

Féljen saját fiatalágától, saját érzékeitől; ne számítson egy tüzes és heves fiatal férfi természetfeletti erejére. Emeljen áthághatatlan akadályt maga és öközötté, és így olyan nyugalmat, olyan derűt fog élvezni, amit tán nem ismer, s ami csupán az erényes lelkeknek adatik meg.

Olyan jelentős javításra és fejlesztésre alkalmas birtokok eladásából ránk eső összeggel, mintegy 10 000 fonttal rendelkezünk jelenleg, melynek jóval több mint a fele Béla vagyona lesz.

Bizonyára megérti hát, hogy nem kell pénz után futnunk. És legyen igazságos, Milady, mit akar Bélától? Önző módon azt kívánná, hogy ez a szép fiatalember Petrarca szomorú és unalmas szerepét játssza el Önnel szemben? – vagy pedig, hogy kétes hírű asszonyok, netán bukkott lányok szerelmét keresse és vásárolja meg? –, míg Ön az anyaság boldogságát élvezi, gyermekei vannak, de tudja azt is, milyen keserűség egy gyermeket elveszteni, bennünket is ez sújtott nemrégiben nagy bánattal.

Bélának egy jó családból származó, tökéletesen egészséges társra van szüksége, ez az egyik legfontosabb feltétel. Ó, ha ez Önnek egyik rokona lenne, aki hasonlít Önre, és akinek – egy magyar közmondás szerint – „elegendő a vagyona ahhoz, hogy fizesse a vacsorát, ha Béla fizeti az ebédet” (ami Magyarországon a főétkezés, míg a vacsora általában nemigen bőséges), mivel ahhoz, hogy központot hozzunk létre, gondtalanul kell élni – és akinek most 14-15 évesnek kellene lennie –, mert én azt kívánnám, hogy Béla néhány év alatt még érettebbé váljék.

Íme, nagyjából ezek azok a feltételek, melyek lelketem kimondhatatlan meglepéssel töltenék el.

Mindennek a legnagyobb titokban közöttünk kellene maradnia. Béla évente vagy még gyakrabban is meglátogathatná Önt, mert Angliában – ahol a szabadság levegőjét szívhatja – kellene felnőnie, testben és lélekben, megbecsülésben és reményben.

Zavartalanul találkozhatna vele, és gáncs nélkül szerethetné, ha sikerülne Önnek megtalálnia azt, akire pesti letelepedésére szüksége van, hogy ott honfitársai boldogulásán munkálkodjék. Így biztos lehet Ön egy érzékekkel és nemességgel teli nemzet csodálatában és áldásában – és ha valaha Magyarországra látogat, mely újra életre támadt, virágzó és boldog, s éppen Béla érdeméből, akit Ön szeretett, ösztönzött és igaz barátjáné gyanánt szolgált, mondja, drága Milady, megbocsát-e majd akkor Béla boldogtalan apjának, hogy ilyen őszintén beszélt Önnel – sebet ütve talán az Ön szívében – és hogy ilyen magasra értékelté?

Isten világosítsa meg lelkét és töltse be szívét azzal a csodás nyugalommal, amit csak azok ismernek, akik elég bátrak, hogy megismerjék önmagukat, és úgy határozzanak, csupán kötelességeiknek és azoknak javára élnek, akiknek lehetőségük nyílik honfitársaikat és az emberiséget szolgálni a leghatalmasabb távlatokban.

Ha én már nem leszek, amikor Magyarország hajnala újból felvirrad, és Ön boldog lesz, mivel szolgálatot tett egy hálás nemzetnek azáltal, hogy szerette „magyar barátját”, szenteljen akkor emlékemnek egy jóindulatú könnycseppet sírom felett.

Béla átad majd Önnek néhány apró emléktárgyat Magyarországról, melyeket én küldök. Kérem, fogadja ugyanolyan jószívvel, ahogyan én ajándékozom Önnek.

Milady,
az Ön igen alázatos és szolgálatkész híve

Bécs, Döbling 163
1858. november 17.

E levél aláírás nélküli fogalmazványváltozatát Széchenyi Béla kézírásával, Széchenyi István javításával őrizte meg az utókor. Valószínűleg diktálás útján készült, és letisztázott változatát Széchenyi Béla maga adhatta át a címzettnek, akinek lilleshalli nyaralójában 1858 decemberében a BLICK nyomtatott példányainak elkészültére várt. A Lady azonnal válaszolt:

1858. december 2.

Gróf úr!

El sem tudom mondani, milyen mélyen meghat és megindít az, ahogyan írt nekem, és beavatott szívének dédelgetett, titkos vágyaiba, Ön, aki iránt már régóta rendkívüli tiszteletet és csodálatot érzek, mint egy nagyszerű nemzet legnemesebb fia iránt.

Legelőször is hadd mondjam meg, hogy Isten segítségével bízva, szívvel-lélekkel teljesíteni fogom, amire kér.

Nem titkolhatom viszont, milyen kínosan érintett, hogy látta Béla grófhhoz írott leveleimet – hiába tanúsít irántam ennyi elnézést –, sebet üt a szívemen az a gondolat, hogy e levelek miatt talán elveszítettem az Ön becsülését, amelyre oly forrón áhítózom.

A leveleimben előforduló kifejezésekre bizonyára talál némi mentséget az, akihez szólnak, és aki ismeri azt a szenvedést – és osztzik benne –, melyből egyedül fakadhattak. Más szemében még ilyen szegényes mentséget sem találnak.

Szinte gyermekfejjel adtak férjhez haldokló fivérem akarata szerint, akit imádtam, és mielőtt Béla gróffal megismerkedtem volna, a férjem iránt érzett barátságot szerelemnek hittem. Első látásra valami delejes vonzás lett úrrá rajtam és sodort messzire érzelmeimben, mielőtt még olvasni tudtam volna saját szívemben.

Mégis, higgye el, gróf úr, hamarosan rákényszerítem magam arra, hogy jóvátégyem hibámat, ha lehetséges. Sokkal jobban szeretem az Ön Béla fiát (Önmek, az apjának, meg merem ezt vallani), semhogy föl ne tudnám áldozni a saját boldogságomat az övéért, és én sem leszek boldogtalan, ha Őt boldognak tudom. Életem leggyötrelmesebb pillanataiban sem voltam soha olyan önző, hogy azt kívánjam (ha ez egyáltalán valóra váltható lett volna), hogy ez a szerencsétlen szerelem tönkretégye az életét, melynek oly szépnek kell lennie.

A saját megpróbáltatásom – a szerelem nélkül kötött házasság – arra indít, hogy hasonló sorstól fétsem annak lánglelkét, akit – szentül hiszem – tiszta és önzetlen szerelemmel szeretek, még ha vétkezem is ellene azzal, hogy a bánat fátyla alá rejtettem – ő, én boldogtalan! – élete eme részét!

Ezért féltettem Őt egy számításból kötött házasságtól, bármilyen nemes és emelkedett célok érdekében történne is.

Soha nem fordult volna meg a fejemben az a méltatlan gondolat, hogy egy anya és apa, amilyen az Övé, pénzért akarná eladni hön szeretett fia boldogságát, Magyarországon, melyet fiainak nemes tulajdonságai minden más nemzet fölé helyeznek.

E pillanatban lehetetlen olyan fiatal lányt találni, akinél méltó kezekben lenne fia leendő boldogsága. Ki volna az? Amint be kell látunk, én soha nem lettem volna az, házasságom előtt sem.

Talán mégis fogok találni ilyen lányt valamikor, minthogy belém helyezte bizalmát.

Szükségtelen nemes hazáját dicsérnie, gróf úr! Kegyetlen szenvedései hallatán vérzett a szívem – szüntelenül imáimba foglalom, mélységes csodálatot és rokonszenvet érzek iránta. Egy napon diadalmaskodni fog gyáva ellensége fölött! Fia méltó rá, hogy az Ön nyomdokaiba lépjen mint nemzete jötevője! Bárcsak meghallgatná kéréseit az Ég!

Bocsássa meg, gróf úr, hogy ilyen hosszúra nyúlt levelem. Egyik leghőbb vágyam, hogy egy nap meglátogassam és megismerhessem magyar barátom szüleit.

Anne M. Stafford

Az eredetileg franciául írott leveleket – melyeket a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma őriz – Kovács Iлона fordította. Széchenyi István levelének leltári száma: 29 152, a Lady válaszlevele 29 153/1–4 leltári számon található. E levelekről Kosáry Domokos tesz először említést SZÉCHENYI DÖBLINGBEN című könyvében, lényegükről tájékoztat, Széchenyi leveléből magyar fordításban részleteket is közöl (Magvető, 1981; a második kiadásban a 170–172. oldalon). Ily módon Kosáry könyve segített hozzá 1984-ben, amikor Széchenyi INTELMEI-nek új kiadását szerkesztettem, hogy e levélváltást fölvegyem a kötet dokumentumai közé. A levelek ott jelentek meg először teljes szöveggel magyarul (GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN INTELMEI BÉLA FIÁHOZ; Magvető, 1985). Köszönet Kosáry Domokosnak és Litván Györgyné Gál Évának, aki a levelekre annak idején felhívta Kosáry figyelmét, és nekem is sokszor és készséggel nyújtott segítséget.

A levélváltást újabb nem követte, de – amint ez a BLICK kiadástörténetéből kiderül – a Lady

később is önfeláldozóan támogatta a magyar ügyet. Magyarul tanult Rónay Jácinttól, és kapcsolatai révén igyekezett elősegíteni, hogy Széchenyi István és Béla írásai megjelenhessenek angol lapokban. Széchenyi Béla arcképét azzal a céllal juttathatta el Palmerstonnak, hogy rokonszenvet ébresszen benne „magyar barátja” s a magyarság ügye iránt.

11. *Pope*, Alexander (1688–1744) – angol költő.

12. EPISTLES TO SEVERAL PERSONS (MORAL ESSAYS); EPISTLE II: TO A LADY; 277–278. sor (POETRY AND PROSE OF ALEXANDER POPE; Riverside editions); selected with an introduction and notes by Aubrey Williams (University of Florida); (Houghton Mifflin Company, Boston, 1969).

Pope idézett költeményének sorai Darányi Sándor fordításában:

„Szerénység és nyíltság, művészet szövetségben az igazsággal,
Bátorság és nyájasság, szerénység büszkeséggel.”

13. *Észak élető szelei* – a Lady családi birtokai Anglia északi részén voltak, például Lilleshallban, Staffordban vagy a skóciai Dunrobinban.

14. *Dél enyhébb vidékein* – Palmerston birtokai Dél-Angliában voltak.

5

1860. január 4. Broadlands¹⁵

Kedves Lady Staffordom,

igen lekötelezett a hozzám küldött levéllel: korábbi találkozásainkra¹⁶ tett célzásából azt hiszem, tudom, ki a levél írója.¹⁷

Ahogy lefesti Magyarország és az Osztrák Birodalom állapotát, sok tekintetben egyezik azokkal az információkkal, melyek máshonnan érkeznek hozzánk. A fiatal császár¹⁸ – úgy látszik – a „romlás útjára” lépett. Bár tartok tőle, hogy semmit sem tehetünk azért, hogy megmentjük őt és alattvalóit attól a szerencsétlenségtől, melyhez előre láthatólag az általa követett út vezet. Ha meghallgatná mások tanácsát, már korábban is a helyes utat választotta volna, mivel mindig is jó tanácsot kapott azoktól, akiktől elfogadhatta volna azt anélkül, hogy magas méltóságában meg kellett volna aláznia magát. Ám egy idegen kormány tanácsa azzal a lekezeléssel utasíttatna vissza, mellyel azok hajlamosak fogadni a jó tanácsot, akiknek a legnagyobb szükségük van rá.

A lejobbakat kívánom Magának. Találja sok új esztendő jómódban és boldogan.

Maradok őszinte híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Fenyő Ervin fordította.)

15. *Broadlands* – Broadlands, Hampshire – Palmerston szülőhelye, ahol háza volt.

16. Széchenyi István naplójának tanúsága szerint angliai útjai során többször is találkozott Palmerstonnal, így 1834. január 26-án, ugyanez év február 24-én – ekkor a Lord ebédmeghívásának tett eleget – és március 16-án.

17. *tudom, ki a levél írója* – Széchenyi István Palmerstonhoz írott leveléről van szó, melyet nagy valószínűséggel fia, Béla csempészett ki Londonba, és Lady Stafford juttatott el a címzetthez. Ő továbbította azt a levelet is, melyet Széchenyi III. Napóleonnak írt. A levelekről a kortársak is tudtak. Falk Miksa Széchenyi Istvánról szóló visszaemlékezésében (SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF ÉS KORA [Pest, 1868], 336. o.) megemlíti, hogy a levelek átadását egy magas állású angol hölgy vállalta, aki közeli kapcsolatban állt a Palmerston-házzal, s Párizsban telente részt vett az udvari bálokon. Kosáry Domokos Kossuth Lajost idézi (SZÉCHENYI DÖBLINGBEN [Magvető, 1991], második kiadás, 225. o.), aki 1859. december 4-i levelében azt írja gróf Teleki Lászlónak, hogy Stafford márkiné Compiègne-ben járt, találkozott a francia császárral, és Magyarországról beszélt vele. Ezt alátámasztja III. Napóleon 1859. december 18-án Lady Staffordnak írott levele, s igazolja,

hogy a márkiné a kérdéses időben valóban Compiègne-ben volt. Ekkor adta-e át Széchenyi sorait vagy máskor – nem tudhatjuk. A leveleket át kellett vennie Széchenyi Bélától, aki 1859. december 7-én indult útnak Bécsből öccse, Széchenyi Ödön társaságában. Más feltevés szerint a levelek nem a Széchenyi fiúk, hanem valaki más, talán Lord Augustus Loftus bécsi angol követ útján jutottak Párizsba. Ezt nem tartom valószínűnek, hisz ez esetben Széchenyi Béla és Ödön jelenléte indokolatlan és felesleges lett volna, hacsak Széchenyi Béla nem ragaszkodott ahhoz, hogy átvéve apja leveleit Lord Loftustól, ő adja át őket a márkinénak. Az öreg Széchenyi 1859. december 10-i naplójegyzetében megemlíti: unokaöccsének, Széchenyi Gyulának elárulta, hogy írt III. Napóleonnak és Palmerstonnak. Teszi ezt három kritikus nap után, amikor nyilvánvaló már, hogy fiai gond nélkül túl vannak a határon, és talán már Párizsban tartózkodnak. A DISZHARMÓNIA ÉS VAKSÁG (Helikon, 1988) jegyzetanyagában közlöm: „*Lord Stafford 1859-es naptárbejegyzéséből kiolvasható, hogy a Stafford házaspár 1859. december 9-én, Széchenyi Béla 12-én érkezett Londonba – minden bizonnyal Franciaországból.*” Feltevésemet módosítani vagyok kénytelen. Lady és Lord Stafford már korábban, november végén, december első napjaiban Franciaországban lehetett, különben Kossuth nem tudhatna erről december 4-én. Annyi bizonyos, hogy a Lady személyesen adta át Széchenyi levelét III. Napóleonnak. Ha Széchenyi Bélának volt szerepe ebben az akcióban – márpedig ennek ellenkezőjére semmi jel –, akkor Párizsban találkoznia kellett Lady Anne-nel. Lord Stafford naptára jelzi, hogy ő 9-én Londonban volt vagy ott akart lenni, de felesége – akinek az ifjú grófhhoz fűződő kapcsolatáról tudott, s nem ellenezte – csak később, feltehetően az ifjú Széchenyivel együtt érkezett Londonba december 12-én. Közben a francia császárnak írott levél átadása a legnagyobb titokban megtörténhetett. – A két Széchenyi fiú útjai Párizsban elváltak. Ezt Béla gróf 1859. december 19. és 23. között a Stafford család lilleshalli házából öccséhez írott levelei igazolják (MOL D 283/5 Széchenyi-Akten; Széchenyi Ödön elkobzott iratai). Széchenyi Ödönt ugyanis 1859. december 19-én délután 3 óra 32 perckor a wاتفordi vasútállomáson bizonyos Lady és Lord Ebury várta. Ide Londonból vonaton érkezett Newport, Stafford és Rugby érintésével. Vendéglátói egy majorságban, az úgynevezett „Moor Park”-ban szállásolták el. Néhány napot töltött itt. Hogy merre járt párizsi tartózkodása után, ahová még bátyjával együtt érkezett – nem tudhatjuk. A két Széchenyi fiú 1859. december 24-én látta egymást viszont Londonban. Innen indultak vissza december 28-án. Az idős Széchenyi 1859. december 31-i naplójegyzése: „*Éjjel Castor és Pollux*” – fiai Döblingbe érkezését jelzi. – De azt, hogy Széchenyi István levelei eljutottak a címzettekhez – Palmerston itt közölt sorai bizonyítják. Széchenyi levelei elvesztek vagy lappanganak. Tartalmukra csak következtethetünk. De az angol kormányfő itt közölt 1860. január 4-i soraiból tudható, hogy Széchenyi a francia császár és az angol miniszterelnök közbelépését kérte az 1859-ben még mindig jogfosztott magyarság érdekében.

Kiegészítő dokumentumként közlöm III. Napóleon francia császár Lady Anne M. Staffordnak írott levelét (Staffordshire Record Office P/28/8/1):

Párizs, 1859. december 18.

Milady!

Mélyen meghatott levele, melyet Compiègne-ből való távozása után írt nekem, és a császárné meg én örömmel értesültünk róla, hogy Ön és Lord Stafford kellemes emlékekkel távoztak Compiègne-ből. Itt küldöm annak a szarvasnak a lábát, melyet az Ön szeme láttára ejtettek el. Együttal megragadom az alkalmat, hogy kifejezzem, milyen szívosen üdvözlölnék Önt újra az elkövetkezendő évek során. Kérem, fogadja megkülönböztetett tiszteletem kifejezését.

Napóleon

(Az eredetileg franciául írott levelet Kovács Ilona fordította.)

18. *A fiatal császár* – I. Ferenc József (1830–1916) 1848. december 2-től osztrák császár, 1867-től magyar király.

1860. április 30. Piccadilly 94

Kedves Lady Staffordom,

boldog voltam, hogy ismét olvashattam gyönyörű kézírását, noha sokkal jobban szerettem volna látni az arcát, amelyhez ez a jelző még inkább illik. Reméltem, hogy viszontláthatom Madame Apponyinál¹⁹ szombat este. Nagyon fájlaltam a hírt, hogy egészsége éppúgy otthon marasztalta, mint gyásza.²⁰

Meglátogattam volna, de tapasztalatból tudom, hogy a Maga ajtaja olyan, amit a franciák *impasse*-nak²¹ neveznek. Így hát csupán abban bízhatom, hogy valamelyik estélyen hamarosan találkozunk.

Az írást, melyet mellékeltem számomra, elküldtem a *Morning Post* szerkesztőjének²² – tegyen vele, amit jónak lát.

Az osztrák kormány a jelek szerint készül valamit tenni Magyarorszáért,²³ mindazonáltal kellemesen meglepne, ha bármi lényegesre és megnyugtatóra kerülne sor.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

19. Gróf Apponyi Rudolf (1812–1876) feleségéről, Benkendorf Anna grófnőről van szó. A magyar származású Apponyi Rudolf ekkor a Habsburg Birodalom londoni nagykövete volt. Az ő estélyükre utal a levél.

20. A gyászra vonatkozó megjegyzés különös figyelmet érdemel. Valószínű – bár bizonyíthatatlan –, hogy Lady Stafford Széchenyi István 1860. április 8-i öngyilkossága miatt maradt távol a Palmerston által említett estélyről. Más, dokumentálható családi oka e távolmaradásnak nem volt. A Lady így tiltakozhatott az ellen a hatalom ellen, mely öngyilkosságba kergette kedvese apját. Hasonlóan éles állásfoglalást jegyez fel egy későbbi esetet idézve visszaemlékezéseiben Rónay Jácint is: 1862. május 1-jén, a második londoni világkiállítás megnyitása alkalmából a Stafford House-ban rendezett estélyen Lady Anne a megjelent Apponyi Rudolf osztrák követ, valamint gróf Kálnoky magyarul nem értő magyar származású gróf füle hallatára tüntetően ékes magyarsággal köszöntötte őt.

21. *impasse* – zsákutca.

22. A szóban forgó cikk magyar vonatkozása valószínűsíthető, hiszen e levél megírásának dátuma igen közeli Széchenyi István 1860. április 8-i öngyilkosságához. A cikk szerzője az ő köreiből kerülhetett ki, de lehetett Széchenyi Béla is, akinek ez idő tájt írásai jelentek meg a *Times*-ban. A Széchenyi család élt a Ladyhez fűződő kapcsolat ilyen jellegű előnyeivel. 1859. szeptember 17-én Széchenyi Istvánnak is jelent meg cikke a *Times*-ban DUPLEX aláírással. A Magyar Országos Levéltár Széchenyi Béla iratai (P 623/VII/30) között három A HUNGARIAN aláírással *Times*-cikket őriz, melyek okkal feltételezhetően a fiatal gróftól származnak. Ő maga írja 1859. december 22-én Lilleshallból Ödön öccsének: „A tegnapi *Times*-ban olvashatod cikkemet – THE UNIVERSITY OF PEST.” A cikk alján aláírás: A HUNGARIAN. Ugyanez az aláírás a *Times* 1860. február 3-i számában megjelent THE PROTESTANTS IN HUNGARY című cikk végén.

23. *valamit tenni Magyarorszáért* – Palmerston elemzése tökéletesen helytálló. Az osztrák kormányzat a solferinói vereség (1859. június 24.) és a villafrancai fegyverszünet (1859. július 11.) után még nem tudta eldönteni, hogy miképpen bánják a magyarokkal. A Habsburg Birodalom külpolitikailag meggyengült – belpolitikailag erősödni kellett. Felértékelődött a magyarokhoz fűződő viszony, hiszen 1859-ben I. Ferenc József még mindig az 1849. március 4-i olmtüzi alkotmány, valamint az 1851. december 31-én kibocsátott császári pátens alapján kormányzott. Az olmtüzi alkotmány deklarálta, hogy miután Magyarország fegyvert fogott törvényes uralkodója ellen, önálló államiségét elveszítette, fegyverrel visszahódítandó tartomány, „az egy és osztathatlan ausztriai császárság része”. Az 1851. december 31-i császári pátens – érvényben hagyva az

olmützi alkotmány Magyarország különállását felszámoló pontjait – eltörölte a miniszteriális felelősség elvét, formálissá tette a parlament szerepét, és a teljes és nyílt önkényuralom bevezetését hirdette meg. A bukott francia–osztrák–piemonti háború után azonban – Lombardia elvesztését követően – felmerült, hogy a kormányzat enyhítsen a magyarok elnyomásán. 1859. augusztus 22-én Ferenc József felmentette a belügyminiszter Alexander Bachot és a rendőrminiszter Johann Kempen bárót. Kempen utóda az az Alexander Hübner báró lett, akinek magyarok iránti rokonszenve közismert volt. E napon lett kormányfő Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen, aki már 1859. május 17-től a birodalmi kormány külügyminisztere volt. Személyéhez Széchenyi nagy reményeket fűzött. Ismerte Rechberget, aki 1859 júliusában még mint külügyminiszter fel is kereste őt a döblingi tébolydában. (Széchenyi István ide kapcsolódó feljegyzéseit 1859. július 22-i dátummal lásd az MTA K Kézirattárában K 290/169 jelzet alatt.) A megbeszélés negatív eredménnyel zárult. Rechberg állítólag azt mondta, hogy „*Széchenyi csakugyan azon házba való, hol most van, s nagyon jó, hogy onnan maga sem akar kijönni*”. (IDŐSB SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ EMLÉKRATAI. In: A FÖLD MEGŐSZÜLT, I. kötet, 95. o. Szépirodalmi, 1985.) Zichy Felicia, Széchenyiné nevelt lánya is megemlékezik e találkozásról gróf Széchenyi Dénesné Hoyos Mária grófnőhöz 1859. július 28-án írott levelében: „*Rechberg Döblingben volt, sajnos nincs elragadtatva a szökellő eszméktől...*” (Östör József: A DÖBLINGI SZÉCHENYI, 361. o. Bp., 1944.) E többféleképpen is értelmezhető üzenet jelzésértékűnek bizonyult. Széchenyi István reményei hamar megghiúsultak. A császár 1859. október 21-én felmentette Alexander Hübnert, és a hivatalnokszemléletű Adolf Thierry bárót nevezte ki a helyére. A veszített háborút követő bizonytalanságot felváltotta az „erős kéz” politikája. A francia–osztrák–piemonti háború lezárásaként 1859. november 10-én Zürichben megszületett a békedekrétum is: Ausztria elveszítette Lombardiát, de Velence továbbra is a Habsburg Birodalom része maradt.

7

1861. szeptember 25. Piccadilly 94

Kedves Sutherland hercegném,
 örömmel hallom, hogy épen és egészségesen tért meg a külföldi utazás tengeri és szárazföldi viszontagságaiból, mivel pedig járt Magyarországon,²⁴ nagyon szeretném megismerni benyomásait annak az országnak az állapotáról, valamint az osztrák kormány és a magyarok nézeteltéréseiről.

Mint távoli szemlélő saját véleményem az, hogy mindketten rossz nyomon járnak: a magyarok olyasvalamit kérnek, ami a Birodalom feldarabolásával volna egyenlő, s amit ennél fogva a császár nem teljesíthet; másfelől a császár olyat kér, ami Magyarországnak éppúgy javára válna, mint az osztrák domínium többi tagjának, ezt azonban olyan önkényesen teszi, hogy megnehezíti a magyarok beleegyezését. Magyarország túl kicsi, hogy egymagában számottevő hatalom lehessen, a Birodalom egészével egyesülve viszont befolyásos része lehet egy olyan államnak, amely – ha jól kormányozzák – Európa hatalmasságainak egyike lehet; s mivel a magyarok okosabbak, értelmesebbek és rátermettebbek a németeknél, egy képviseleti alkotmány kidolgozásakor hosszú távon övék lenne a kormányzó hatalom országnak. Ezt a rendezést azonban csak is szabad akaratukból érhetnék el, amelyet törvényes képviselőik útján fejeznek ki. Attól tartok, mindkét fél süket az érvekre, és hogy a civódás nem egyhamar ül el. Ezenközben a magyarok ellenállásából egyfelől, az osztrák kormány zsarnoki távolságtartásából másfelől naponta annyi kölcsönös neheztelés és ellenségeskedés származik, hogy az összebékülés komolytalannak ígérkezik, ha egyáltalán valaha sor kerül rá.²⁵ Ezek az én nézeteim. Most viszont szeretném megismerni, helyi tapasztalatai alapján hogyan ítél Ön.

Úgy hallottuk, magyarországi útja felkeltette a Bécsben kormányzó gyáva és gyanakvó urak irigységét és riadalmaikat. Nem tudták eldönteni, hogy vajon Ön és a herceg engedelmességet prédikálni vagy ellenállást szítani érkeztek. Ha lett volna bátorságuk, legszívesebben feltartóztatják Önöket, annyira rettegnék attól, hogy bandáik magyarországi önkényeskedésére fény derül, s kétségtelenül ez volt az egyik oka annak, hogy elhozatták velünk Dunlopot.²⁶ Végző soron azonban az Osztrák Birodalom fontos és hasznos eleme az európai erőegyensúlynak, így rendkívül sajnálatos, hogy amilyen gazdag földi javakban, annyira szűkölködjék gyakorlatias államférfiakban.

Egy ideig Walmer Castle-ban²⁷ tartózkodtunk, most Shaftesburyéknek²⁸ adtuk kölcsön azzal a reménységgel, hogy a szelíd, jó levegő meg a fájdalmas emlékeikkel kapcsolatban nem álló új környezet helyrehozza megrendült egészségüket s kedélyüket; így most úton vagyunk Broadlands felé.

Tisztelő híve,
Palmerston

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

24. Lady Sutherland – korábban Lady Stafford – férjével, Lord George Granville Sutherland Leveson-Gower angol diplomatával, valamint a *Times* főszerkesztő-kiadójával, John Thadeus Delane-nel (1817–1879) 1861. augusztus 3-án útnak indult a kontinens felé – és Magyarországra látogatott. A hírt 1861. augusztus 9-i dátummal közölte először a *Pesti Napló* 1861. augusztus 10-i száma, a lap harmadik oldalán. Ugyancsak a *Pesti Napló* adta hírül 1861. augusztus 28-án, hogy az egyetemi dalárda tagjai szerenáddal tisztelték meg a Pest-Budán tartózkodó angol hercegi párt, elénekelvén nekik a magyar és az angol himnuszt. Az eseményről az 1861. szeptember 1-jei *Vásárnapi Újság* is beszámol, augusztus 24-re datálva azt.

25. 1861 szeptemberében az osztrák kormány már megtette az első, igen óvatos közeledő lépéseket a magyarok törvényes jogainak visszaállítására: 1860. október 20-án Ferenc József kibocsátotta az úgynevezett Októberi Diplomát, amely az első óvatos gesztus volt az alkotmányosság helyreállítására.

26. Graham-Dunlop, Alexander (meghalt 1892-ben) – angol diplomata, aki hosszú időt töltött Bécsben, Pest-Budán és Triesztben. 1858 és 1862 között írott jelentéseit és jegyzeteit (DESPATCHES AND NOTES) a National Library of Scotland őrzi MSS 9256–68 és 9306 jelzet alatt.

27. *Walmer Castle* – VIII. Henrik korabeli, bástyákkal körülvett tengerparti kastély Kentben. Wellington kedvenc tartózkodási helye volt, itt is halt meg.

28. *Shaftesbury*, Anton Ashley Cooper (1801–1885) – az angol parlament tagja, számos közhasznú társaság elnöke, aki az alsóbb néposztály érdekeinek érvényesítésére törekedett. 1851-től főrendházi tag, a hetedik Earl of Shaftesbury.

Kedves Sutherland hercegném,
hamarabb kellett volna megköszönnöm szeptember 30-án kelt levelét, de nyugtalan életet éltem Portsmouth és Portland,²⁹ vasba öltözött hajók meg grániterődök közt bolyongva. Nagy örömmre szolgál, ha megnyerte tetszését az a mód, ahogyan kiváltságlevelét elkészítettük.³⁰ Mindig a legnagyobb gyönyörűséggel teszek bármit, ami kedvére van; s megtudván Mr. Locke-tól,³¹ hogy mik a kívánságai a fennmaradókkal meg a női örökösödéssel kapcsolatban,³² úgy intéztem, hogy a kiváltságlevelét tervezetét kitöltés előtt neki küldjék el, nehogy hiba legyen benne. A női örökösödésről szóló rendelkezés természetesen kivétel az általános szabályok és gyakorlat alól, de hisz

akinek a kedvéért tettük, az a hölgy is kivételes mindazon kiválóságainál fogva, amelyekkel túlszárnyalja neme csodált erőnyeit.

Nagyon lekötölezett azzal a világos és velős, de átfogó vázlattal, amelyet az osztrák–magyar kérdésről rajzolt, s amellyel megérteti mindkét fél erőnyeit és hibáit. Levele valóban államirat, s ha a kormány Anglia állásfoglalását akarná közzétenni bármely külföldi hatalommal szemben, most már tudom, kihez kell fordulnunk, hogy erőteljesen és megdönthetetlenül érveljünk.

Holnap Londonba utazom a kormány ülésére, pénteken azonban visszatérek ide, míg a főpolgármester össze nem hív minket november 9-én, onnan kezdve aztán három hétig vagy egy hónapig is mindannyian a városban leszünk. Van lehetősége délre jönni akkortájt? Odalenn részben még mindig ragyogó nyár van, a hőmérő 60 fokot mutat árnyékban, a nap pedig úgy tűz le a felhőtlen égboltról, mintha fogalma sem volna arról, hogy naptár is létezik a világon.

Az Ausztriából kapott beszámolóok nem bátorítanak minket arra, hogy a magyarokkal való nézeteltérések gyors és baráti rendezésében reménykedhessünk. Sajnálatos, hogy az osztrák államférfiak nem abban a korban élnek, amelyben helyük volna. Szomorú dolog, hogy az Osztrák Birodalomnak részekre kell hullania; szükségünk van rá Európában, hogy ellensúlyozza Oroszországot és Franciaországot. A mi számunkra nincs jelentősége, hogy Bécs vagy Pest-e a főváros és központ, de együtt akarjuk tartani a tagokat, mint egyazon test részeit. Attól tartok, hogy ennek a testnek több a tagja, mint az agyveleje.

Ha egész nap zuhog az eső, és már mindent megírt másoknak, amit akart, könnyörök, érdemesítsen egy gondolatra, és küldjön pár szót bármilyen papírdarabon, ami az íróasztalán a keze ügyében hever. Nagy élvezettel fogom megkapni, Magának pedig sok baja lesz azzal, hogy elküldje.

Mélyen tisztelő híve,
Palmerston

P. S.: Köszönöm szíves érdeklődését Shaftesburyékről. Jobban vannak, de egészségük nagy próbát állt ki. Néhány napra kiruccantak Párizsba egy kis színhely- és levegőváltásra.

(A levelet angol eredetiből Darányi Sándor fordította.)

29. *Portsmouth és Portland* – Portsmouth a korabeli Anglia legnagyobb hadikikötője Hants grófságban, Southamptontól 24 kilométerre, Portsea szigetén, a Wight szigettel szemben. Kikötőjében a korabeli Anglia teljes hadiflottáját el tudták vagy el tudták volna helyezni. A kikötőben erődítmények, haditengerészeti objektumok voltak, és fejlett hajógyártás. – Portland Dorset angol grófsághoz tartozó félsziget, amelyet 26 km hosszú földnyelv köt a szárazföldhöz. Hossza hét, szélessége két kilométer. Északi részén nagy kikötő és kőgát van. A kikötőt erőd védi. – Palmerston haditengerészeti szemleúton volt Portsmouth és Portland között.

30. *kiváltságlevelét elkészítettük* – Lord George Granville apja 1861 februárjában meghalt. Ő volt a Sutherland hercegi cím birtokosa, melyet halála után fia, Lord George Granville Leveson-Gower örökölt. Férje után Lady Stafford Sutherland hercegné lett. Az új cím elnyerésével kapcsolatos kiváltságlevelek, okmányok megfogalmazásáról van szó. A szerződésnek néhány nappal e levél megírásának időpontja után, 1861. október 21-én készültek el, miként azt a *The Whitehall Review* 1876. december 9-i száma közli LEADERS OF SOCIETY – HER GRACE THE DUCHESS OF SUTHERLAND című ismertetőjében.

31. *Mr. Locke* – egy ügyvédről van szó.

32. A leányági öröklés azokat a jogokat rögzítette, melyek a hercegné leány leszármazottait illeték meg Lady Anne halála esetén. Lady Sutherlandnek két lánya volt: Florence és Alexandra.

Stanisław Vincenz

AZ OROSZOK BEJÖVETELE

Részlet

Pálfalvi Lajos fordítása

A Tatár-hágó

I

1939-ben szűkebb hazámban, a Keleti-Kárpátok rejtekében, falun ért a háború kitörése. Azon az emlékezetes vasárnapon, szeptember 17-én, mint megtudhattuk a rádióból, az oroszok átlépték a Köztársaság keleti határát, hogy „elejét vegyék a váratlan komplikációknak” stb., majd figyelmesen meghallgattam Molotov népbiztos úr beszédét. Ezek után úgy döntöttem, hogy átmegegyek Magyarországra. A nagyobbik fiammal indulok útnak, aki csak most érkezett haza vakációra Angliából, és minél előbb vissza kellett volna térnie, hogy befejezze fizikából írt doktoriját. Velünk jön két nálunk vendégeskedő barátom, az ismert varsói irodalmár és a lengyel hadsereg kapitánya. Elhatároztam, hogy Magyarországon járok utána annak, tényleg elfogadható-e a menekültek helyzete, közben szerzek svájci vízumot, aztán majd „valahogy” áthozom a családot Magyarországra.

Hogy kiszellőztessenem a fejből a fölkkavaró gondolatokat és aggodalmakat, elhagytam a súlyos gondoktól egyre nyomasztóbbá váló helyiséget. Kimentem a parkba, az erdő szélére, talán azért is, hogy elbúcsúzzam családnak otthonától. Végigmentem a fason, egészen a kis templomig. Olyan volt, mintha a mi családi kápolnánk volna, de valójában a bánya munkásait és településünk minden lengyel katolikusát szolgáltatta. Épp vége lett a misének, hallottam, hogy az „*Isten, ki Lengyelhont...*” éneklük a régi, nyikorgó harmónium kíséretével, aztán a gyerekek csapatostul özönlöttek ki a templomból. Tízéves unokahúgom, Alinka ugrándozott az élen, de nem a faszor felé tartott, hanem lefelé indult a füves domboldalon. Rohant utána a többi kislány, mind bányászgyerek. Mindez a legvidámabb vasárnapi hangulatban zajlott, nyilván némi megkönnyebbüléssel fogadták, hogy véget ért a hosszú énekes mise. A templomból kitóduló emberek közül még senki sem tudott a legfontosabb hírről. Néztam a hancúrozó gyereksereget, még nem szellőzött ki a fejem teljesen, egyszer csak arra gondoltam: „nem tudják, mi vár rájuk”. Babonásan rögtön meg is bántam, hogy ilyesmi jutott eszembe, később még több okom lett erre. Mert hamarosan elvitték Alinkát és az édesanyját is, egymástól különválasztva, nem egészen hat hónap múlva érkeztek meg a Szibéria középső részén található Szemipalatyinszkba.

Nem sokkal később elmentem nyolcvanasetendős apámhoz, hogy elmondjam neki, miért megyek el. Tudott már a hírről. Természetéből adódóan szófukar volt, s akkor már búskomornak látszott. A cipője orrát bámulta. Emlékszem, valahogy úgy nézett rá, mint egy öreg fűrómester a beszélgetett olajkútra. Meg akartam nyugtatni, de haragosan rám förmedt: „Mit számít ez nekem! Jönnek a hunok, innen vagy amonnan, füttyölök rájuk.” Azt is mondtam, hogy aggódom az egészségéért, de türelmetlenül félbeszakított: „Gyáva embernek f...gal harangoznak. Azt hiszed, hogy olyanokra

ácsingózik a halál, mint én? Pfu!” Fölfedtem utazási szándékomat, mire röviden ennyit mondott: „Nagy kár, de muszáj. Csak ne mászkálj át oda-vissza a határon.” Nem beszélt le, nem is tartott vissza, de amikor búcsúztam, azt mondta: „Várj még egy perctet.” De rögtön hozzátette: „Ne, mégse, menj csak, mert elkésel.”

Miért menjek el? Még a csavargó Odüsszeusz, a bujdosók patrónusa, aki városokat hódított meg és pusztított el, még ő is húzta-halasztotta az indulást, kibúvót keresett, mielőtt ilyen pályára adta a fejét. Állítólag bolondnak tette magát, amikor eljöttek érte az Atreidák. De a nép hangja erősebb volt, mennie kellett.

De én ilyen helyzetben miért ne maradhatnék? Az olajkutakon, ezen az öreg és ki-merült olajbányán kívül, amit apám mindig olajütőnek hívott, földműves gazdaságunk és nagy gyümölcsösünk is volt. Arra számíthattam, hogy még egy esetleges földosztás után is marad annyi, amiből meg tudunk élni. Külföldön nem volt se pénzem, se nekem fönntartott állásom. Egyáltalán nem volt valutám vagy aranyam. Viszont elmúltam már ötvenéves, és nem számítottam semmiféle közvetlen veszélyre.

De máris magam előtt láttam az áttörhetetlen falat, ami elválaszt a mi egész világunktól. Annyit biztosan tudtam: az oroszok bevonulásával kezdetét veszi a világtól való teljes elszigetelődés és valamiféle permanens hadiállapot. Ezenkívül rengeteget kell majd futkosni egy kilo cukorért, protekciót kell keresnem ahhoz, hogy megtalálják a cipőmet, sok időt kell majd sorban állással töltenem. Ráadásul elismeréssel, ha ugyan nem rajongó lelkesedéssel kell tekinteni nemcsak a szovjet rezsim legfelsőbb vezetőire, hanem minden járási potentátot is meg kell süvegelni. Na nem, ez nem nekem való.

Pontosan ezeket az indítékokat említettem a Cseremos menti Žabiében található, a turisták körében igen népszerű fogadó tulajdonosának, az áldott emlékü Lejzor Gertnernek, aki le akart beszélni a menekülésről. Pedig az ő véleményére tényleg adtam, mert ő volt az egyetlen az ismerőseim közül, aki mintegy tíz nappal korábban világosan látta, hogy hamarosan kezdetét veszi a szovjet megszállás. Azt súgta nekem: „Éjszaka nem tudok aludni. Ezek biztos, hogy bejönnek!”

Nem volt könnyű a döntés, de még aznap meg kellett hozni. Mindenki elfogadta nálunk a németekkel folytatott háborút, talán még a pacifisták is. Jó, de mi legyen az oroszokkal? Mi ez? Támadás, a németek ellen védelmet nyújtó protektorátus vagy jó alkalom a megszállásra? Szóval, ki tudja, ha egy vagy két nemzedékkel korábban, olyan korban élek, amikor az emberek egy lépést sem tettek jóslat nélkül, talán elmegyek tanácsot kérni egy hucul jóvendőmondóhoz, vagy fölkeresem a hászid rabbit Kutyban. Családunkban kikérték a jósok véleményét, még a legkomolyabb dolgokban, például súlyos betegségek esetén is. Sokáig megmaradt a családtagok emlékezetében, hogy a tanácsok egyértelműen beváltak. A jóvendőmondók hallgatták a szél suttogását, a víz csobogását, ezenkívül nagyon szívesen jósoltak tehénbőgésből, a rabbik pedig könyvekből, ahol számos útmutatást találtak, mert jó sok precedenst és analógiát ismertek. Csak hát kételyeim voltak afelől, hogy találnak például a régi könyvekben ilyen elképesztő és váratlan eseményre. De túl későn győződtem meg arról, hogy bármit jóslat volna is valamelyik jóvendőmondó az említettek közül, az sokkal értelmesebb és tisztességesebb lett volna a politikusok találgatásainál. Ha az olvasó a jóslás iránti vonzalmamról értesülve húzza az orrát, arra szeretném biztatni, nézzen utána, fölhagytak-e már a népi Kínában azzal az ősrégi gyakorlattal, hogy a jövőről kérdezik a Konfuciusznak tulajdonított könyvet, a JI-KING-et, vagy napjainkban is köztisztületnek örvendő-e.

Végül emlékezetembe idéztem honfitársaim, a hegyi gazdák hagyományos jó tanácsát: „Ha váratlanul rátörnek az otthonodra, menekülj a legközelebbi erdőbe, légy ré-

sen, tartsd nyitva a szemed, menj vissza, mihelyt eltűntek a rablók, és ha egy mód van rá, szerezd vissza a házadat.”

A legközelebbi „erdő”, ahol úgy-ahogy el lehetett bújni, külföldön, a legközelebbi határon túl van: Magyarország. Bár tudtam, hogy az egész hivatalos evakuáció Romániába mint szövetséges országba vezet, de azt is tudtam, milyen kellemetlen lehet a torlódás, a pánik és a menekültek kiszipolyozása egy olyan határon, ahol tömegesen kelnek át, így rögtön el is ment a kedvem az egészszől. Magyarországot választottam. Honnan tudtam, hogy beengednek minket Magyarországra, ott pedig nem romlanak le annyira a diplomáciai szokások, hogy központi parancsra kiadnak minket a németeknek? Azt feleltem az ilyen kételyekre, hogy régóta ismerem Magyarországot, persze a szövetség az szövetség (akkor már közel állt Németországhoz), de a lengyelek iránti érzelmek a mai konjunktúránál régebbi hagyományokon alapulnak, erősek, és azok is maradnak. Ezenkívül elterjedt az a hír is, hogy a németek nemrég követelték, engedjék át csapataikat Lengyelország felé, a magyarok pedig megtagadták a hozzájárulást. De mindent egybevéve érzelmekre és kósza hírekre hagyatkozhattunk, semmit sem vehettünk biztosra, már csak azért sem, mert teljesen váratlanul új helyzet állt elő. Kockáztatni kellett. Elhatároztam, hogy teszünk egy próbát, mintha előreküldenék egy kisebb járőrcsapatot.

Bár sűrgetett az idő, mielőtt útnak indultam, rászántam néhány órát arra, hogy elég alapos szemlét tartsak könyvszekrényeink és könyvespolcaink fölött, megelőzván a hivatalos szovjet házkutatást. Nem mintha kifejezetten szovjetellenes könyveket gyűjtöttem volna, csak arra az esetre készültem föl, ha könyveink fölkeltenék a nevezetes és állítólag éber szovjet rendőrség érdeklődését. Végére is volt elég sok orosz és ukrán könyvünk, ezek közül jó néhányat emigrációban adtak ki, hisz a legutóbbi időig igen élénk kiadói tevékenységet folytatott az emigráció. Irodalmi művek mellett voltak a polcon a maguk nemében egyedülálló emlékiratok a polgárháborús időszakból, szolid, helyenként mégis politikai színezetű írások, de voltak szociológiai és statisztikai kiadványok is, mint például az igen becses *Voproszi Gyerevnyi*, egy berlini havi folyóirat, amit még az eszerek adtak ki annak idején. Szerencsére a könyvtár úgy-ahogy rendben volt, ezek a kiadványok az egyik szekrény sarkában lapultak. Gondosan kiválogattuk és elégettük azokat, amelyektől tartottunk, hogy ne veszélyeztessük az összes többi, ami ott maradt, mert ha Oroszországra gondoltunk, eszünkbe jutott a cári csendőrség és a házkutatások. Igaz, kár volt ezekért az emberi hangokért, ezekért a könyvekért, melyek közül jó néhány gyorsan és örökre eltűnt a könyvpiacról. Akkor még nem volt bennünk kellő képzelőerő, nem gondoltuk, hogy minden vagy majdnem minden könyvünk elpusztul. A háziak közül néhányan rögtön és bátran tiltakoztak a művelet ellen. Főként azzal érveltek, hogy nem szovjet, hanem lengyel állampolgárok vagyunk, ezért ha elfoglalják is országunkat, nem rendelkezhetnek velünk. De hát egyébként sem tiltották meg semmiféle rendelettel az ilyen könyvek birtoklását, majd ha a megszálló hatóságok kiadják a parancsot, akkor is ráérünk gondolkodni azon, hogy eltávolítsuk-e őket. Bár ezek a hangok igen határozottak voltak, némi makacsságot tanúsítván elégettem a könyveket. A szekrény homályos belseje felé hajló fejek körül a legkülönbözőbb árnyak és félelmek keringtek. Mint később kiderült, ezek az aggályok lényegében nevetségesek voltak, gondolom, világos, miért. Mert a most berendezkedő hatalom sok mindenben teljesen más volt, mint a cári. A cári hatóságoknak ugyanis kicsinyeseknek kellett lenniük, mert a cári uralom idején lehetett bizonyos hatásuk a különféle típusú értelmiségieknek.

Hisz voltak magánnyomdák, papír is lehetett magánkézben, voltak viszonylag független egyetemek és könyvesboltok. Most pedig? Az új, erős kormányok tudták, hogy az úgynevezett értelmiségi ártalmatlan, sőt ha könyvek között akarja fönntartani magát, még hasznot is hajthat, állami szolgálatba lép, és végeredményben megszűnik értelmiséginek lenni, mert légüres térben nincs helyük értelmiségieknek. Az ilyen kormány nem a tudattól, nem az óvatos duhaj értelmiségiektől tart, csak egy dologtól fél: a széles tömegek néma és konok ellenállásától, ebből a szempontból különösen veszélyesek lehetnek a parasztok egy olyan átmeneti időszakban, amikor még nincsenek kellő hatékonyságú megtorló intézkedések. Talán nem is annyira ellenállásról, mint inkább az elemek bénult és néma tehetetlenségéről lehet szó.

II

Szeptember 18-án korán reggel ott voltunk a magyar határon, az évszázadok óta Tatárnak nevezett hágón. A Prut egyik mellékfolyócskája, a Prutec mellett lassan, enyhén emelkedik a terep, a hegyek és havasi rétek szelíden ereszkednek le, és természetes kapuvá szélesednek, mintha gond nélkül át akarnák engedni a menekülteket. A Tatár-hágó évszázadok óta könnyítette a menekülést Magyarországra, nemegyszer igen népes csoportok számára is, amelyek nem sok mindent hoztak magukkal a vagyonukból, rendszerint csak az életüket tudták megmenteni a váratlan tatár támadások vagy betörések elől. Ezek főként rabló hadjáratok voltak, céljuk a lakosság elhurcolása. Gyakran rabszolga-kereskedők pénzelték, ha a kis-ázsiai piacokon igény mutatkozott úgynevezett jászirra, azaz fogolyra. Hirtelen csaptak le a fölfegyverzett rablók, észrevétlenül hatoltak át a sztyeppén a lakott településekig, ott elpusztították a falvak és kisvárosok jószágállományát, legyilkolták az öregeket és mindenki mást is, akit nem lehetett jászirként eladni. Néha a lakosság igen jelentős részét elhurcolták. Mivel hirtelen csaptak le és gyorsan mozogtak a tatár csapatok e hatalmas területen, a Nemes Köztársaság egységei csak nehezen tudták utolérni a rablókat és kiszabadítani a jászirokat. Így az évszázadok során a békés és meghitt Tatár-hágó különösen baljós hírnévre tett szert.

És most, korán reggel itt vagyunk mindannyian együtt a Tatár-hágón, mint a régi időkben. Mögöttünk és előttünk sokatmondó távlatok, történelmi emlékek: északkeleten régebbiek – a tatárok, délen egyáltalán nem régiek és valamivel derűsebbek – az Osztrák–Magyar Monarchia 1914-ből és 1916-ból, amikor még volt hova menekülni.

„A megboldogult Ausztria.” Mennyi különös gondolatot ébreszt ez a csúful és hálátlanul fogalmazott népszerű mondás. Végül is nem kis föderáció volt, ma már csak beszélnek és ábrándoznak ilyesmiről. Mennyi értelmetlen szitkot zúdítottak rá! Nem kell történéznek vagy hivatásos politikusnak lenni ahhoz, hogy gond nélkül emlékeztünkbe idézzük azokat a hivatásos politikusokat, akiket később elriasztott a vakmerő támadó lábdobbanása, még később pedig örökre megbénított a rendőrség palotaforradalma. Annak idején még úgy szerezték lovaginak korántsem nevezhető sarkantyúikat, hogy még rúgtak egyet az elbukó Ausztrián. De hisz végül saját magukba rúgtak.

S íme, itt látható előttünk a hágóról Magyarország, a régi Ausztria maradványa. Néhány honfitársunk, aki még úgy-ahogy megőrizte emlékezetét, legalább annyival kellemesebben kezdte érezni magát, mint amikor a hegyi vándor az orkán és a jégeső elől valamivel lejjebb, a csöndesen csöpörgő langyos esőben keres menedéket.

Ezen a reggelen gyönyörű idő volt a hágó szelíd lankáin. Ha valaki megkérdezi, kiderül, mindannyian úgy érezzük, hogy semmi kedvünk elindulni lefelé a hágóból, mert ekkor még nem úgy veszítettük el a paradicsomot, mint Milton lázadói, akik az égből zuhantak a mélységbe: „*Oh, how unlike the place from whence they fell!*”^{*} Bár időben messze voltunk bármiféle önkéntes föderációtól, és egész közel az olyanokhoz, amelyektől csillagokat lát az ember, meg egy olyan korszakhoz, amikor emberek milliói felejtik el, mit jelent az, hogy ház, talán nincs is szükségük ilyen idejétmúlt eszmére. De hát mi még közel voltunk az otthonunkhoz, még nem hagytuk el a hazánkat. Barátsággal fogadtak a magyarok, nem voltak nehézségeink.

Lassanként magán- és állami repülőgépek érkeztek a határra, sokan bricskával jöttek. Rengeteg jablonicai és környékbeli parasztasszony is kint volt a hágón. A hucul népre jellemző illemtudással tömegestül jöttek ki a hágóra, hoztak tejet, túró, gyümölcsöt és kenyeret, hogy ingyen megetessék ezeket a szegény „uraságokat”, a menekülteket. Mintha megismertem volna egyik-másik öregasszonyt, ők is úgy néztek rám, mintha régi ismerősök volnánk. Szóba elegyedtem egyikükkel: „Nagy nyomorúság ez, mamika, nem igaz?” Közmondással felelt: „Ej, uracskám, ha csak egy bajunk van, az meg istenes, de hét csapás, kispajtás – az ám a nyomorúság”.

A Tatár-hágón nem volt a menekültek között nagyon fontos vagy hivatalos személyiség, mert az ilyenek Romániának vették útjukat. A menekültek a hágón a magánemberek kategóriájába tartoztak, ha keveredtek is közénk magasabb rangú hivatalnokok, úgy viselkedtek, mint a többiek, nem hivatali gálában jártak.

De csak nem akart megindulni a beszélgetés még a jó ismerősök között sem. Néha-néha egyikünk úgy érezte, muszáj megszólalnia, de rögtön belefojtotta valami a szót. Mindezzel együtt a hágón mindenki tisztességgel és derekasan tartotta magát, a legcsekélyebb mértékben sem sértette meg a jó modort, de minél illedelmesebbek voltunk, annál inkább olyan pofát vágtunk, mint az éhenkórász kutya, ha nagyon forró ételt tesznek a tányérjába. Nem lehettünk már optimisták, ahhoz túl frissek voltak az emlékeink, és túlságosan evidensnek látszott, hogy a teljes nemzeti egység optimizmusa pontosan oda vezetett minket, ahol éppen tartózkodtunk. Nem illett pesszimistának lenni, s mint már említettem, a jó modor nem szenvedett csorbát. Bár egyáltalán nem lettünk démonok, mint Milton száműzöttjei, akik elvesztették a paradicsomot, mert minket nem az örök Fény, nem is a legfőbb Értelem űzött ki, csak a saját józan eszünk, mégis azt hittük, Milton hőseinek alternatívája előtt állunk: „*What reinforcement may we gain from hope, if not what resolution from despair?*”^{**} De nem! Tán egyikünk sem adta kétségbeesésre a fejét a kín miatt. Igaz, bátortást a távoli szövetségesektől vártunk, mert a reménynek még nem jött el az ideje.

Ami igazából soha nem tekinthető a világról mondott teljes igazságnak, az még kevésbé állja meg a helyét a változás igényét hozó fordulatok idején, amelyek leleplezik az emberek és hiedelmek neveltségességét, s amíg lehet, nevetéssel és tréfával szabadítanak meg a zavarodottságtól vagy akár a tompa kétségbeeséstől is. Ugyanígy a hágón is közszájon forogtak a „mi” szócskára épülő tréfák. A „mi kormányunk”, „miniszterünk” stb., ez is, az is a „miénk”. Nem tudni, hogyan és miről jutott eszébe valakinek egy régi anekdota egy száz évvel azelőtt élt császári kamarásról, aki a Prut és a Dnyeszter közti Pokuciében töltötte be tisztségét, s hallani sem akart a császár rende-

* „*Mily más e hely, mint honnan estek ők!*” (Jánosy István fordítása.) – *A ford.*

** „*Mi bátortást adhat a remény, s ha nem! mi elhatározást a kín?*” (Jánosy István fordítása.) – *A ford.*

leteiről, még a jobbagyság megszűntetése után is olyan elviselhetetlenül komisz volt a parasztokhoz, hogy azt mondták róla a parasztok a falujában: „A *mi* urunk, de az ördög megmakacsolta magát, és azt mondja, hogy az *övé*.” Mindenki szívből nevetett az anekdotán, de, el kell ismerni, kissé el is gondolkoztatott minket.

„Ebben az esetben melyik ördög mondja, hogy az *övé*? Az a gyönyörűen tetet öltött hitleri német? Vagy inkább a *mi* saját, nemzeti ördögünk? Ami tegnap úgy elvakított, hogy végül még egyesített is minket? Hol az az ördög? Minden nemzetnek megvan a maga ördöge?”

Ki tudhatja, így vagy másképp gondolták ezt ott a hágón a menekültek? Mindenesetre senkinek sem volt kedve elrontani a maradék jókedvét azzal, hogy mindezt végiggondolja. Egyébként nem sokáig volt kedvünk viccelődni. S ami még rosszabb, nem hittek már a tekintélyekben, még a hucul jóvendőmondókban és a hászid rabbikban sem hitt már senki. Csak a szövetségesekben hittek. De a szövetségesek hallgattak.

Egyvalami, emlékszem, mégiscsak megkülönböztette azokat a menekülteket ott a Tatár-hágón számos későbbi bajtársunktól. Legalább egyvalamit nem követtek el tömegesen: nem nyújtották be a számlát nemrég elvesztett illúzióikért. Itt nem kiabált és nem mentegetőzött senki: „Nem én voltam, nem mi voltunk, nem a nemzet, mindenért a kormány a felelős.” Nem hagyta cserben őket az emlékezetük, nem tagadták le, hogy tegnap még egyek voltak a kormánnyal az össznemzeti reménységben. Nem vádoltak senkit, így nem váltunk még nevetségesebbé, hisz már úgyszólván tragikusan nevetségesesek voltunk.

A Tatár-hágón a gondviselés jóvoltából egyelőre még nem kaptunk „tatár híreket”. Régi korokban így hívták a tatár támadásokról, betörésekről és portyákról szóló híreket, ez a kifejezés ma is rémhíreket és pánikkeltő szóbeszédet jelent. Bár végül is senkinek sem lehetett virágos jókedve, verőfényben ragyogott a hágó, mint a tisztító tűz, s ez a csodaszép idő minket is derűssé tett.

Ugyanakkor ez a fény, elhallgatott és suttogva kimondott aggályok formájában, egész más, nem tisztító tűz-, hanem pokolbéli, ráadásul elég új keletű emlékeket idézett bennünk. Ez a vendégszerető hágó tele volt kocsikkal és emberekkel, menekültekkel és helybeli huculokkal egyaránt, kicsit följebb pedig rengeteg állat legelészett. Ilyen tiszta időben, kitűnő látási viszonyok mellett igazán kitűnő célpontok lettünk volna, ha a Kondor, a híres német repülőraj a hágót választja úti céljának, hogy búcsút vehessen tőlünk. E repülő fiatal személyzete megmámorosodott a győzelmeiktől, nagy előszeretettel használták ki az ilyen alkalmakat, hogy újabb győzelmeket arathassanak. Nem bölcs dolog a hágón táborozni – pusmogták itt is, ott is. Földézték az elmúlt napok szörnyűségeit.

Az ilyen emlékek és gondolatok újabb gondolatokhoz kapcsolódtak.

Azt mondta az egyik idősebb hivatalnok valamivel hangosabban, félig komolyan, félig tréfálkozva: „Ezek odafönn vagy jönnek, vagy nem, de a végén úgyszólván elmennek, de ha amazok letről, az országútról rajtunk ütnek, akkor végünk.” Egy fiatal festő (nemrég még közigazgatási tisztviselő) megértette és elnevette magát: „Hát igen, akkor beigazolódnak a régi mondás, és szánthatjuk a sztyeppét a tatároknak Honcsariha felé.”

Még egy tatár emlék, méghozzá milyen aktuális. Ezt csak később értették meg azok, akiknek elvitték a rokonait, de nem ám az úgynevezett Mohila Honcsarihi környékére, azaz a nem túl távoli szűzföldekre, hanem a végtelen kazah sztyeppékre vagy még annál is messzebbre. Milyen gyönyörűen tárul ki előttünk a történelmi horizonttal együtt a térbeli horizont is. Apáink horizontja olyan szűkös volt, hogy valahová a világ végére képzeltek Mohila Honcsarihit, azok viszont, akiket korunkban az emberek

tömegeit elnyelő végtelen sztyeppékre számúztak, sajnálták, hogy nem maradhattak olyan közeli helyen, mint Mohila Honcsarihi.

Bár szinte mindenki Lengyelországban hagyta a családját, ott a hágón még nem számoltunk ezekkel a tatár vagy sztyepei kilátásokkal. Vagy inkább nem vettük elég komolyan mindezt, azt hittük, velünk nem tehetnek ilyesmit, ez tömegesen nem fordulhat elő, hisz *lengyel állampolgárok* vagyunk, nem pedig szovjetek. Sőt némelyek önhittségükben elégedetten jelentették ki: ha egyszer *nekünk* már sikerült meglépni az oroszok elől, pedig velünk esetleg lehetett volna valami elszámolnivalójuk, akkor ugyan mi bajuk lehetne azoknak a szerencsétleneknek, akik otthon maradtak, mit csinálhatnának velük, és főként miért bántanák őket?...

A korszakot megörökítő emlékiratírók néha nagy előszeretettel idézik a legkülönbözőbb helyeken hallott mulatságos kuriózumokat, vagyis a különösen értelmetlen mondásokat, mert az ilyen meglepő fordulat, akár csak a váratlanul kitörő tűzvész, elképesztő ötleteket ad az embernek. A hágón épp fordítva volt, olyan mondásokat hallott az ember, amelyek az adott pillanatban annyiban számítottak kuriózumnak, hogy józan észre vallottak, nevezetesen azt taglalták, hogy Oroszország hamarosan összeütkezik Németországgal. Még különösebb, hogy ezt olyan emberek mondták, akik az oroszok elől menekültek, egyik-másik még várt is valamit a jövőben Oroszország hadba lépésétől. De a mi kis csoportunkat túlságosan aggasztotta Lvov és szűkebb hazánk, Kelet-Galícia sorsa. Föderalisták voltunk, hallgattunk a józan ész szavára, és ragaszkodtunk a közép-európai föderáció gondolatához, bár nem sokat tettünk érte.

Ezek az emlékek inkább szomorkásak, mint mulatságosak. Mert még egy ilyen behódoló korban is, mint a mostani, amikor csak a legnagyobb rablóvezérek nagyságát ismerik el, az a néhány megmaradt föderalista, mint napjainkban Nyugaton, bár szintén nem csinál semmit, olyan vakító glóriában sétálhatna, hogy azt észre kellene venniük a kortársaknak. Amikor gyerekkorunkban dajkánk szentképeket mutatott, föl volt háborodva, hogy bármilyen nagy fénykör van is a szentek feje körül, az elvetemült, megátalkodott bűnösök így is üldözni merészték őket. A mai föderalistákat nem üldözi senki. Nyilván a legyőzött, de nemes lelkek között vannak a mennyekben lengyel, cseh és litván társaikkal együtt.

Végül is nem a politikai fejtegetések miatt maradtak emlékezetesek azok az emberek, akikkel a Tatár-hágón találkoztam. Már néhány nappal később se lehetett volna mind összegyűjteni, most meg már ugyan hol keresném őket? Túl terjedelmes a tér és az idő, ami elnyelte ezeket az embereket. Szíriától, Afrikától, Olaszországtól, Angliától, Írországtól, Franciaországtól egészen az Egyesült Államokig, Jamaicáig és Ausztráliáig tart. Néhányan visszatértek hazájukba, és eltűntek Auschwitzban vagy Szibériában. Rengetegen odavesztek útközben, de a többieket ez sem rettentette el, csontjaik sok-sok ország sírkertjeiben nyugszanak, mert nem hagyták deportálni magukat a Kusztanaji körzetbe.

Szeretnék megemlékezni róluk, mert a véletlenek különös összjátéka folytán ez a nemzeti „delegáció”, bár senki sem választotta ki őket, valamiképpen tanúságot tett. Hisz az ókori Görögországban sorsolással választottak. Azt mondhatná erre valaki megvetően: ez a menekültek demokráciája. Annyira megrontotta a közvéleményt a siker filozófiája, hogy nemegyszer maga a menekülés ténye is a menekültek ellen felhasználható bizonyítékul szolgál. Azokban az időkben, amikor már színre lépett a „nemzet”, az ember mindenkivel beszél és érintkezik, mindenkivel, vagyis senkivel. Találkozni a hágón ezzel a sajátos nemzeti delegációval azzal az előnnyel járt, hogy az ember nem mindenkivel, hanem minden egyes emberrel beszélgetett.

III

Bár áttetsző tisztán ragyogott a fény a Tatár-hágón, nem bántó, hanem megnyugtató és csábító volt. Ha ilyen kitűnő látási viszonyok mellett szórni kezdenék ránk a bombákat odafönről, könnyű és bőséges aratásra számíthatnának. De végül is talán minden menekült közül épp mi voltunk leginkább a sors kegyeltjei. Nemcsak hogy nem voltak a nyomunkban semmiféle üldözők, nem volt a határon sem torlódás, sem fosztogatás, sem pánik, de még csak sietség sem. A napsütötte hágó nyári melege és a magyar határőrök nem kevésbé jóindulatú nyugalma lehetővé tette számunkra, hogy még mozdulataink nyugalalmát is megőrizzük. Nem tört ki rajtunk a menekültláz, ami olyan nehezen egyeztethető össze a méltósággal. Akkor olvastam föl társaimnak ezt az idézetet a PURGATORIO harmadik énekéből:

*„Quando li piedi suoi lasciar la fretta,
Che l'onestade ad ogni atto dismaga”**

és barátunk, aki hozzám hasonlóan vastag jegyzetfüzetet hordott magánál, rögtön föl is írta ezt az idézetet. Bár arra vártunk, hogy a magyarok fölnyissák a sorompót, annyiban hasonlítottunk a tisztító tűzben égő lelkekre, hogy inkább magunkon kívülre, mint magunk elé néztünk. Ha a tudat nem sziszegné a fülünkbe, a döntésünk pedig nem úzne egyre tovább, nem hajtogatná: „indulás, előre”, visszafordulhatnánk a hágóról, és hazatérhetnénk, hogy békésen haljunk meg, ne azon törjük a fejünket, mikor tesszük a legjobbat. De az aggodalom lesben áll, mint a holló vagy a keselyű, és lecsap a magasból, a legrejtettebb zugokat keresi.

Messze volt még dél, és a magyar vámtisztviselők már ellenőrizték iratainkat közvetlenül a határon, az országúton egy kisasztalnál. Nyoma sem volt szigornak, formáságoknak, elnézők és jóindulatúak voltak, bár alig néhányunknak volt külföldi útlevele, még kevesebben voltak olyanok, akik vízumot is beszerettek. Fölemelték a sorompót, és mehettünk tovább. Ahogy cikcakkban mentünk lefelé, négyfős társaságunkon belül hihetetlenül fölélenkült az eszmecsere, mert, bár mintha nyugodtabbak lettünk volna, helyzetünkhöz jobban illett volna valamiféle lázas állapot a reménytelenség és a remény között. Ezért amikor magunkra maradtunk, kezdett felszínre kerülni az, ami bennünk és nyilván másokban is fortyogott. Miután mi személy szerint biztonságba kerültünk, nyomasztóbb lett a légkör, mert megint lehetett és kellett is gondolkodni a sorsunkon. És hogy lehet itt gondolkodni, hisz mintha csak a fejünk volna szabad, kezünk-lábunk meg van kötözve, a legszorosabban persze a szívünk van gúzsba kötve.

Megint megpróbáltuk elképzelni ezt a teljesen példátlan helyzetet. E két gigantikus rendszer, bár eddig mintha halálos ellenségek lettek volna, szövetszaggassák és megfojtsák országunkat. Elemi csapásként zúdultak ránk, az egyik, mint a mennydörgő lavina, a másik meg néma csöndben, mint a morénát görgető gleccser. Precíz együttműködésük mutatta csak meg, milyen kétségbeejtő a helyzetünk. Ugyanezt érezték az egész országban. Milyen veszély fenyegeti velünk együtt a többi népet és egész Európát? Berlinből ezeréves Reichet ígértek nekünk, Moszkvából meg nem is holmi ezer évet, ha-

* „Amint láttam, hogy lassabban siet, / s méltóságát nem veszti, futva, lépte” (Babits Mihály fordítása.) – A ford.

nem végtelen fölszabadulást hozó végső harcot. Mivel vigasztalódhattunk volna? Bízhattunk volna a szövetségeseinkben, de pontosan ezen a téren voltak kínzó kétségeink. Vegyünk egy nagyon távoli példát: mivel vigasztalódhattak volna a babiloniak a nagy katasztrófa után, kb. időszámításunk előtt 1500-ban, miután Asszíria elfoglalta Babilont? Hát azzal, hogy mindez legfőljebb kilencszáz évig tart, mert már időszámításunk előtt 612-ben egyszer s mindenkorra szétzúzzák Asszíriát. Azért ennyire jó még nem volt a látásunk, nem lettünk próféták. Nincs hát abban semmi különös, hogy mind-egyikünk mondta a maga rögeszméit, csak dörmögtünk, mint a medvék, ha fölébrednek télen a barlangjukban.

Nem könnyű elhinni, de némi megfontolás után könnyű megérteni, hogy további fejtegetéseink vezérfonalául Machiavelli szolgált. Akkori jegyzetfüzetemben többször is említettem, de inkább mellőzöm az akadémikus okfejtést, mert őszintén szólva akkor még nem voltunk pragmatisták. Esszéista és politikai gondolkodó barátunknak véletlenül még sikerült zsebre dugnia egy könyvecskét, s most súlyos szavakat suttozott nekünk A FEJEDELEM-ből. Már hónapok óta aggasztotta, sőt rémisztette az egyesült nemzet egy húron pendülő eufóriája, óva intett minket, sőt jövendöléseket mondott, jó néhány embernek elrontotta a kedvét, és kitette magát annak a veszélynek, hogy magára haragít másokat. Még az a rémlátomás is fölmerült benne, hogy a lengyel „egység” szent nevében egyszer csak átáll a nemzet a másik oldalra, saját belső lényege ellenében cselekszik. Kellemetlen vitapartner volt, hihetetlenül tájékozott, elképesztő memóriája pedig rengeteg évszámot tárolt. Fönt a hágón, ismeretlenek társaságában csöndben maradt, útban lefelé viszont hűvös, de igen keserű diagnózisokat közölt velünk: „Íme a nagy P-vel írt politika korszaka. Most aztán nagyban válik valóra mindaz, ami A FEJEDELEM-ben meg van írva. Sztálin nyilván állandóan ezt olvassa, és a gravitáció törvénye alapján értelmezi a politikát. Kelet-Lengyelország megszállását a gravitáció idézte elő, elkerülhetetlen természeti jelenség. Úr támadt, és benyomult ide Oroszország. Szükségszerű volt, be kellett következnie, mert nem maradhat légüres tér. És velünk mi lesz? Mit állíthatunk szembe ezzel az egész fizikával? Talán az operettet.” Barátunk itt káromolta kapitány ismerősünk isteneit, politikusainkat és vezéreinket. Sőt ő, aki úgy ismerte Franciaországot, mintha ilyennek született volna, szerette is az országot, franciául sem írt rosszabbul, mint lengyelül – nem hitte, hogy Franciaország bármiben is segíthetne nekünk. Még a Maginot-vonalat is csúfosan kigúnyolta mindenféle latin idézetekkel, amivel engem is bosszantott. Angliára nem is akarta vesztegetni a szót. Csak az elmúlt évek politikáját idézte föl, rámutatott, hogy már rég átengedte a németeknek azt, amit most fegyverrel szereznek meg.

Mielőtt még sikerült volna a józan ész nevében kiállnom a Maginot-vonal s különösen az Angliával kötött szövetség mellett, fiam, aki kiskora óta angol iskolákba járt, rögtön a segítségére sietett, és bizonygatta, meglátjuk még, Anglia új Lord Runcimant küld nekünk, hogy megkönnyítse a kapitulációt. „Már azzal is elkésett” – morgott a barátunk.

A kapitány, bajtársam az 1920-as hadjáratból, apró termetű, finom ember, konok hősiességét kívülről csak éles, fiatalos arcvonásai és sűrű szemének villanásai fejezték ki – egyszer csak csöndesen kitört: „Ezzel a Machiavellijével egyik szöveget a másik után veri a koporsónkba, de mi azért még mindig élünk.” Némán felém fordult, mintha tőlem várt volna segítséget. Mit mondhattam volna neki? Tudtam, hogy bizonyos értelemben közülünk talán leginkább ő esett kétségbe, mert csak közvetlen akcióból méríthetett vigaszt. Megpróbáltam oldani a feszültséget, mintha ezzel visszatartanám

a kapitányt egy kétségbeesett lépéstől. Először eltereltem a figyelmüket, vigasztalásul újabb idézetet kerestem a PURGATORIO harmadik könyvében, eszerint még ha a történelem győztes hatalmai, melyek a gondviselés eszközeinek tartják magukat, kizárnak is valakit a közösségből, ettől még az nem szakad el az élőkől, mert az exkommunikáció nem jelent semmit. Aztán kikeltem A FEJEDELEM aktualizálása ellen, nagyjából úgy érveltem, hogy ilyen érzelmkitörés után mindannyian enyhébb kezelésre szorulunk, nekünk túl durvák a lódoctor módszerei, ezért A FEJEDELEM aligha lehet jó tanácsadó. Mert ez a mű nagyon is „érzelmes”, a szerző kudarcaiból született, ráadásul keserűséget és az emberiség iránti mély megvetést fejez ki. Azt sugallja nekünk, milyen bölcsek is azok, akik szétzúztak és megbénítanak minket. A FEJEDELEM szerzője a megírás idején a Köztársaság leváltott hivatalnok volt, mi viszont hála istennek nem vagyunk hivatalnokok, még a kapitány sem az, aki már kislány kora óta konspirációban, légiókban, háborúkban stb. fecsérelni kezdte az erejét, többet fizetett az államnak, mint amennyit kapott tőle. Nem helyénvaló itt a meg nem hallgatott tanácsadó „komplexusa” sem, hisz hivatását tekintve Machiavelli is az volt, akkor hát minek mérgeznénk magunkat vagy másokat, ha úgyszólván semmiféle cselekvési lehetőségünk?

De itt a fiam harciasan szememre vetette, hogy nem vagyok tárgyilagos, és a pszichoanalitikusok dicstelen példáját követem, amikor mindenféle komplexusra hivatkozom ahelyett, hogy megfogadnám az értékes tanácsokat, különös tekintettel az illúziókkal és az elvakultsággal folytatott harcra. Barátunk szomorúan, de nyugodtan azt felelte, őt csak az érdekli, milyen sors vár a diktátorok áldozataira, és sok mindent lehet vezetni a Machiavelli által kimondott elvekből. Ha mindezzel nem számolunk, ezek olyan lódoctori kezelésben részesítenek minket és mindenki mást, amelyet még nem látott a világ. Nem láttam lehetőséget arra, hogy mi, jelentéktelen menekültek bárkinek is elmagyarázzuk, milyen veszély fenyeget, és azzal a fönntartással zártam a beszélgetést, hogy végül is Machiavelli – különösen más, fontosabb és érettebb írásaiiban – nem a zsarnokok breviáriuma, hanem a társadalmak és a köztársaságok tanácsadója is lehet. Föltéve, hogy azokhoz szól, akik tehetnek valamit. Persze az olyanoknak is tartalékol néhány jó tanácsot, mint mi. Bizonyos időszakokban, így például abban az esetben is eltanácsol a cselekvéstől, amikor az embert egészen az öngyilkosságig elvakítja az egység. Helyzetünk arra emlékeztet, arra rímel, amit Dante a vakok által vezetett elvakult tömeg szájába ad: éljen a halálunk, vesszen az életünk. Mert ilyen a vak-ság horoszkópja.

Csalódott volt a kapitány, mert megfosztottam az egyetlen várható, kiszámítható konklúziótól. Komoran vetette oda: „Mire jó ez a sok fecsegés? Nekünk tettekre van szükségünk.” Sejtettem, mire megy ki a játék, ezért megkérdeztem, milyen tettekre gondol ebben a pillanatban: Csöndesen így felelt: „Visszamenni Lengyelországba, megkezdeni a földalatti harcot a támadók ellen, méghozzá minél előbb, mielőtt még berendezkednének nálunk.”

Ismertem a kapitányt és jellemét, csöndes eltökéltségét, sejtettem is, mi jár az eszében. Az én szememben nem volt annál rosszabb, mint nyomulni tovább elvakultan, kihívást intézni a szörnyetegekhez, újabb hekatombákat vágni a pofájukba. A remény hirtelen föllobbanása egy egész nemzedéket kimerítene, méghozzá nagyon gyorsan. Ezenkívül azt is tudtam, hogy a kapitány jobban szeret engedelmessé válni, mint parancsolni, és nehéz lenne megjósolni, milyen előljáró fönnhatósága alá kerül. Sajnos túl nyersen fogalmaztam, ezzel teljessé tettem magányát társaságunkban. A kapitány megmakacsolta magát, és elhallgatott. Megint megpróbáltam jobb belátásra bírni, né-

mi humorral idéztem föl régi illúzióinkat és kalandjainkat, de a kapitány nem tartozott ahhoz a nemzedékhez, amely értékelte a humort és a nevetést. Bármilyen vitézül harcolt is Hitler ellen, jobban megértette volna Hitler korszakos mondását: „*Es wird ihnen das Lachen vergehen.*” Mondta hát megint a magáét, csak még velősebben: „Üres fecsegés.” Volt annyi tisztesség benne, hogy nem úgy szidott össze minket, mint értelmiségieket, ahogy a tettek emberei szokták. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ott akkor nem volt kivel szót értenie, a földalatti harccal kapcsolatos döntése spontán volt, mint oly sok más emberé akkor és később is.

Barátunk körültekintőbben csitította a kapitányt, mondván, hogy nem muszáj nekünk önként először a forró vízbe ugrani. „De mit tehetnénk – mondta –, országunk mintha teljesen kiölt volna magából minden politikai ösztönt, pedig száz éve még rendelkezett ilyesmivel. Csak állami-katonai alakzatokban tud gondolkodni, mert mindenki csak egyvalamit akar: engedelmeskedni. Előbb Piripócs lett belőlünk, aztán meg Atlantisz.”

Sajnos az volt a furcsa az egészben, hogy, bár a józan ész ilyen-olyan tanácsokat adott, legbelül mi is a kapitány pártján álltunk. Néhány hónap múlva még a fiam is közeledett valamiféle konspirációhoz, pedig ő külföldön nőtt föl.

Dialógusaink monológokká változtak, végül elhallgattunk. Elment a kedvünk, meg fáradtak és kialvatlanok voltunk már, néma csöndben érkeztünk meg egy nagy hucul faluba, Jasinába, amit nem régóta megint Kőrösmezőnek hívtak.*

Álom a békéről

I

Kőrösmezőn éjszakáztunk, pár kilométerrel lejjebb a vízvásztónál. Mindenütt havasi legelők, akárcsak nálunk, mindenütt ugyanazok az épületek, és a viselet is hasonló, mint nálunk a hegyekben. Mindenütt, akárcsak nálunk, főként unitus papok, a kisvárosokban zsidó kereskedők vagy iparosok. És mint nálunk, van néhány hivatalnok, csakhogy itt magyarok, odaát meg lengyelek. Kőrösmező, bár évszázadok óta elválasztja az államhatár, a nemzetiségi, nyelvi és felekezeti szálak mellett régóta igen sok házastársi kapcsolattal is kötődik a Kárpátok északi oldalán, lengyel területen lévő falvakhoz.

Nincs hát abban semmi különös, hogy volt itt jó néhány régebbi ismerősünk, és könnyen kötöttünk új ismeretségeket is. Ugyanabban az életterben voltunk, miután átléptük a határt, megint visszakerültünk a mi régi, hegyi és pásztori, eseménytelen időnkbe. Mert nálunk, a Kárpátok északi oldalán a háború szétszaggatta az időnket, kisöpört minket a terünkéből és az eldugott zugolyokból. Itt pedig, az úgynevezett magyar oldalon még mindig áldott nyugalom uralkodott, melyben a természethez simuló pásztori munka volt a legfontosabb, más nem aggasztott senkit, csak a pásztorélet gondjai, de hát nálunk is így volt egészen tegnapelőttig. Itt mindenki nyugodtan aludt,

* Igen különös véletlen folytán nemrég, amikor már kész voltam ezzel a fejezettel, kaptam egy könyvet, Marcus Aureliust német fordításban, benne a hivatalos pecséttel – Häftlingsbücherei, Konzentrations Lager – Buchenwald. Tintával van beleírva a kapitány mint civil fogoly neve, mellette a 12.889-es szám látható 1945-ből. (A kapitány neve A. Miłobedzki volt. – S. V.)

nem vitte túlzásba az éberséget, csak a nem túl távoli jövőre tervezgetett, mert nem kényszerült rá arra, hogy valami más perspektívából nézve félvállról vegye a hétköznapi gondjait. Egy pillanatra mi is visszakaptuk az időnket, megint benne voltunk abban a térben, amit még nem szagatott szét, nem távolított el a mindenhol elharpódzó betegség, a háború.

Rövid időre. Mert másnap már utolért minket az az új idő a Kárpátok túlsó oldaláról, a háborús, szétszagatott és arrogáns idő, ahol hetek, napok, sőt órák igényt merészeltek tartani arra, hogy porba döntsenek évszázadokat.

Utolérték és el is hagytak minket komoly katonai egységek, több ezer fős lengyel csapatok, mintha jól fölfegyverzett, harckocsikkal is ellátott tartalék alakulatok lettek volna. Bekerítették vagy elvágták őket, amikor bejöttek az oroszok, parancsot kaptak, hogy vonuljanak vissza Magyarországra anélkül, hogy katonai akcióba lépnének. Közlebről megnézve őket találtam néhány jó ismeróst a tisztek és a katonák között, nagy részük tartalékos volt. Mindenkit elfárasztott a menetelés, kimerített a kialvatlanság, rosszkedvűek, búskomorak voltak, s mintha kábulat szállt volna rájuk. De szinte mindenki, akivel csak találkoztunk, azt felelte kissé fatalistán, de minden kétely nélkül, ha megkérdeztük, mi lesz vele, hova megy: Franciaországba. Ez igencsak meglepett, mert jól emlékszem, hogy volt köztük két lvovi ügyvéd is, akik nyilván jól ismerték a nemzetközi jogot. Legalább nekik tudniuk kellett volna, hogy egy semleges államnak, amilyen Magyarország volt, haladéktalanul internálnia kell mindannyiukat a nemzetközi egyezmények alapján. Szóval hogy képzeltek ezek az ábrándozók, akikben még ilyen vereség után sem tört darabokra a nemzeti egység, sőt mintha meg sem karcolódott volna? Isten tudja.

Milyen különös, végül is nem nekünk lett igazunk, akik törvényes, valószínű eshetőségekből próbáltunk következtetni, hanem épp ezeknek a fanatikus ábrándozóknak. Hisz ezek a tisztek és katonák, akik így beszéltek, és még sokan, de sokan mások, miután a magyarok rövid időre törvényesen internálták őket, hamarosan vagy néhány hónap múlva kijutottak Franciaország területére, hogy tovább harcoljanak a németek ellen. Mindenki, aki csak ezt akarta, sőt talán még olyanok is, akiknek semmi kedvük sem volt hozzá. Nem tudom, megállapította-e valaki pontosan, hány lengyel jutott ki így, a magyar hatóságok jól álcázott segítségével mellett a lengyel hadseregbe, akár Franciaországba, akár a Közel-Keletre, de érdemes följegyezni, mit mondtak, sőt írtak is erről a magyar lapokban a háború után. Azt állították ugyanis, hogy ez összesen mintegy negyvenezer főt érintett.

Míg a hivatalos magyar hatóságok támogatták a lengyelek tömeges exodusát, a magyarok, méghozzá minden szféra, osztály és felekezet képviselői nagy meggyőződéssel marasztalták honfitársainkat, ahogy csak tudták: „Ne menjetek Franciaországba, minek mennétek? Ott nincs szükség rátok. Elég embert veszítettetek, épp elég áldozatot hoztatok. Maradjatok itt nálunk a háború végéig, úgysem tarthat soká.”

Honfitársaink többsége, akik közelebb voltak ehhez a legújabb, elképesztő valósághoz, kétségkívül mosolyogva, sőt ironikusan fogadta ezeket a nyilvánvalóan őszinte tanácsokat, figyelmeztetéseket és meghívásokat, bármilyen elismeréssel tekintettek is a motívumokra. Hisz ugyanígy ironizált majdnem mindenki a magyar békén és Magyarország biztonságán, amit a magyarok akkor még megingathatatlanak láttak, függetlenül az öntudatlan félelemtől és balsejtelmektől.

Valóban, Magyarország nemcsak hogy nem vett részt a háborúban, de egyáltalán nem is volt fölkészülve rá semmilyen szempontból, a legkevésbé pszichikailag. Már maga az a tény, hogy az első háború eredményeképpen fölnégyelték és elszegényítet-

ték az országot, olyan hatást váltott ki, hogy senki sem akart hinni a háborúban, el sem tudták képzelni. Vitathatatlan, hogy az első háború előtti állapothoz képest gyöngült a gazdasági élet érverése, különösen Magyarországon. Rögtön szemet szúrt, milyen olcsók a mezőgazdasági termékek, ez talán pénz- és áruhiányról tanúskodott. De pangás idején nem is számít háborúra az ember. Még tartott a béke Magyarország nyári-asan meleg horizontján belül, akárcsak a napsütötte, szép magyar őszt, amit nem tudtak elcsúfítani a Kárpátok gerincénél tornyosuló fellegek. Hosszú ideig megmaradt emlékezetemben az európai béke lenyugvó napja, ahogy Lengyelország katasztrófája után még beragyogja a szép őszt, pedig akkor csak öt hetet töltöttem Magyarországon.

A Kárpátok északi és déli oldala közti kontraszt különösen ősszel szembetűnő, amikor a lengyel oldalon már kisebb éjszakai fagyok is előfordulnak, a magasabban fekvő területeken pedig gyakran délig is megmarad az ezüst zúzmara, Magyarországon meg akkor érik a jó meleg szőlő. Nyilván már évszázadokkal ezelőtt a távoli, akár valahol az Urálnál táborozó törzsekig is eljuthatott ennek az áldott medencének a híre, mert egymás után törtek át a végtelen sztyeppéken, erdőségeken és a hegyeken, hogy eljussanak ide. A későbbi századok során is, amikor menekültek jöttek Lengyelországból meg Ukrajnából, és Magyarországon rejtőztek el a tatár támadások vagy a keletről behurcolt fekete halál rohama elől, hasonló megkönnyebbülést éreztek, mint mi 1939-ben, azon az őszön. Először is az ellentétek törvénye alapján erősen hatott akkor ránk, hajótöröttekre a magyarok barátsága és szívélyessége. Ez különböző tényezőkből tevődött össze, de nem ez a lényeg, csak az a felejthetetlen hatás és az emlék. Nem kell magyarázni, milyen hatással volt ez azokra, akik bombázás elől menekültek, meg voltak fosztva otthonuktól és családjuktól, gyakran még pénz sem volt náluk, vagy csak leteperte őket a fáradtság, a menekülés és a kialvatlanság. Mert kezdve a határtól, a plébániáktól, a házikóktól, a kisvárosi zsidó házaktól, a vidéki városokban vagy Budapesten működő, különböző bizottságokig, számos menedékházon, panzió, szállodán, amit nem tudom, ki fizetett, sok-sok udvarházon, palotán, egész Magyarországon át le a déli határig mindenhol befogadták, vendégül látták, megajándékozták menekültjeinket, ráadásul csöndben győzködték, sőt szívélyesen marasztalták őket, hogy ne menjenek tovább Magyarországról. Mert a magyarok tömegeiben föl sem merült, vagy inkább csak elhessegették azt a gondolatot, hogy bármi is fenyegetheti őket és országukat. Csak egy esetben fordult elő, ennek a híre pedig eljutott hozzám és a fiamhoz, hogy gróf Teleki külügyminiszter, aki nyilván tisztában volt a helyzettel, megkért valakit a családjából, hogy mint magánember, figyelmeztesse a lengyeleket, ne higgyenek a béke látszatának, és amíg nem késő, keressenek menedéket ott, ahol nagyobb biztonságban vannak.

Ugyanakkor folyamatosan érkeztek az újabb menekültek. A tagadhatatlan káosz és a menekültek közt előforduló, túlságosan is sokféle elem miatt eleinte gyakran csodálkoztunk is vendéglátóink kitartó lelkesedésén, majd türelmén. Mert amikor már elszállt a kezdeti lelkesedés, a társadalom jóindulata és a hatóságok türelme még akkor is megmaradt.

Az ellentétek törvényének megfelelően még most, tizenhat év után igazi *pays de coccagne*-nak vagy, ahogy a német mondja, *Schlaraffenland*nak látom Magyarországot abból a napsütéses őszi hónapból. Az idősebb Brueghelnek van egy ilyen című képe a müncheni Pinakotékában. Egy katona, egy írnok és egy paraszt hever a földön elpilledve az evéstől, és körülöttük az egész világot erre alakították ki: kolbászból van a kerítés.

De e sok csoda közt csak egyvalami hiányzott: nem lehetett megtudni, mi történik otthon nálunk, a Kárpátok északi oldalán. A magyarországi éghajlaton termő csodaszép növények közé tartoztak azok az illúziók is, amelyek kivirágoztak honfitársaink fantáziájában, a békéről szóló álmokban. Nemcsak a szövetségesekkel és azonnali beavatkozásukkal kapcsolatban voltak illúzióik, hanem a gyors győzelemben, a háború gyors befejezésében is bíztak. De nem csak honfitársainkkal történtek ilyen csodás események. A magyarországi zsidók is hittek a csodákban, sőt hosszabb távon is hitelt adtak nekik, ez pedig csak a pszichikailag mélyen interiorizált nyugalom állapotában lehetséges. Élénk temperamentumuknak köszönhetően néha még honfitársainkon is túltettek. Szeretnék ideírni egy esetet – adalék a győzelembé vetett hithez –, valamikor október elején történt velünk, amikor átszálltunk egy vasútállomáson, ha nem tévedek, Sátoraljaújhelyen. Egy középkorú ismeretlen, mintha kinyilatkoztatást kapott volna, ünnepélyesen előadta nekünk a legújabb híreket a rádióból: „Lengyelek – kiáltott ránk németül –, tudjátok, mi történt az imént? Porig bombázták Berlint a szövetségesek, az Unter den Lindent a földdel tették egyenlővé. Legyőzték a németeket, bármelyik nap indulhattok haza!” Furcsálltuk a dolgot, kérdéseinkre és kétségeinkre válaszul megerősítette a hírt, egyre inkább beleélte magát, ahogy lelkesen részletezte az eseményeket. Mái sem tudom, hogy ez az ember, mint hamarosan megtudtam, magyar zsidó, aki, bármilyen izgatott legyen is, mégiscsak normális és józan gondolkodású ember volt, saját fülével hallott-e valami fantáziadús hangjátékot az angol rádión, és késpénznek vette az egészet, vagy valami más tévesztette meg ennyire. Alaposan kikérdeztük mindenről, de ő csak hajtogatta a magáét. De sajnos ezek a hírek még ezekben a csodaváró időkben, még az álomnak is szép magyarországi békében is túlcsodásaknak tűntek.

Végül is mindezeket a délibábos látomásokat, fata morgánákat a magyarországi béke lenyugvó, de még mindig melegítő napjának köszönhetjük. Nekünk ez álom volt, és álomként is maradt meg az emlékezetemben. Ebben az álomban, mint naplemente előtt, minden fénysugár, minden illúzió kiragyoghatta és -táncolhatta magát kedvére. Ezért sóhajtottunk föl: „Állj meg, Nap, az égen!” „*Augenblick verweile doch.*” Nem fausti értelemben gondoltuk, hogy a pillanat örökkévaló legyen, hanem a mindent elnyelő éjszaka hullámaival próbáltuk távol tartani, hogy ne sodorjon el az ár minket és az egész világot. Mindig fölriadtunk, mert fényes nappal is tudtuk jól: véget ér a béke, közeledik az éjszaka itt is, mint mindenütt.

Akkoriban kérdés formájában jegyeztem föl magamnak ezeket a szomorú gondolatokat: *Mi az álom?* Ezért még jobban emlékszem arra az időszakra és a végvesélybe jutott béke bánatos búcsúztatására. Ezt az érzést rendszerint gyöngeségnek tartották, bár a magyarokra nem ez volt a jellemző. Végül is ki merné határozottan állítani, hogy mentegetőzni kellene e gyöngeség miatt? Már csak azért sem kellene, mert az európai béke tényleg a történelem árva gyereke volt. Hiába volt Chamberlain esernyője, nem akadt egyetlen derék ember, aki kiáll mellette és védelmezi mindhalálig! Tehát abban a helyzetben honfitársaim nem ismerték el, hogy fáj a szívük a békéért, pedig nehéz lenne kétségbe vonni, hogy jó néhányan közülük azt sem tudták, másnap hol hajthatják álomra a fejüket, s a lelkük mélyén sajnálták néhány héttel ezelőtti életüket, amikor még odahaza saját dolgaikkal voltak elfoglalva, vagy legalábbis saját gondjukkal-bajjukkal törődtek.

Mindenesetre akkori magyarországi tartózkodásom nem a kétségbeesés időszaka volt. Ha közülünk valakit kerülgetett a kétségbeesés, összeszorított foggal, csírájában elfojtotta. Mert ez a helyzet egészében, a Lengyelországot ért megrázkódtatás és az ez-

zel éles ellentétben álló magyarországi aranyélet a legkülönbözőbb tevékenységekre ösztönzött. Egyesek újabb katonai és politikai akciókba vágtak bele Nyugaton, alig tudták kivárni, hogy indulhassanak, mások a távozókat vagy az újonnan érkezett menekülteket segítették. Némelyek messziről, levelezés útján vagy futárok segítségével próbálták befolyásolni a Nyugaton működő új lengyel kormány elképzeléseit és döntéseit. Úgy tűnt, ezt a kormányt még nem terheli a vereség, ezért az ügy érdekében minden hibánkat jóvá kell tennie. Megint mások megpróbálták családjukkal együtt úgy-ahogy berendezkedni valahol, hogy ne olyan ideiglenes körülmények között éljenek, mint mostanáig. Csak keveseknek volt kellő indítékuk meg jó sok idejük és viszonylagos nyugalomuk a reflexióra és az elmélkedésre, pedig volt min elgondolkodni. Igaz, az országból még mindig csak vereségekről kaptunk híreket, egy-egy pillanatra föltámadt a remény, s végül olyan tragikus eseményről kellett értesülnünk, mint Varsó eleste. De ezek inkább serkentették, mint fékeztek a menekültek legkülönbözőbb tevékenységi formáit, mert minél inkább megalázottnak és legyőzöttnek érezték magukat, az élők annál hangosabban mondogatták maguknak és másoknak: „Ez csak átmeneti lehet.” A helyett, hogy belemerültek volna a verességgel kapcsolatos érzésekbe, vigasztalódtak, mert meggyőződésük szerint fontos történelmi szerepet játszottak, és nem voltak magukra hagyatva. Ezért így érveltek: „Hisz nem azért harcoltunk a létszám- és technikai fölényben lévő ellenséggel, hogy megkönnyítsük a győzelmét, azt pedig megerősítsük a kishitűek békéjével, szentesítvén ezzel a bitorlást. Ez csak a kezdet.” Tekintetüket reménykedve fordították a szövetségesek felé, hisz nem tűrhetik, hogy a németek és szövetségesek bebiztosítsák győzelmeiket és erőszakos hódításaikat a kész tények erejével, még-hosszá hosszú időre. Kár a szóért. Bármilyen nehéz is ma elhinni, honfitársaink azt várták, hogy a szövetségesek bármelyik nap katonai tevékenységbe kezdhetnek Hitler villámháborús stílusában. Hiába próbálta az ember lehűteni ezeket a reményeket, dúsan tenyészték, mint ahogy abban az évben a szőlő is szépen termett Magyarországon, és mindkettőből ugyanolyan változatos volt a kínálat.

Sok menekülttel találkoztunk Budapesten, mindig újabbak jöttek, s ami még fontosabb, betekintést kaptunk a menekültek világába. Ezek már nemcsak esetleges találkozások voltak, mint a korábbiak, amikor hol gyászos, hol festői volt a látvány, már nemcsak berepülések és tranzit átrepülések követték egymást, már nemcsak rémület és boldog megkönnyebbülés váltakozott, hanem láthattuk a világ végének egyik jelét, vagy, ha valakinek így jobban tetszik, megismerhettük a menekültproblémát. Közép-Európa fölött most először tűnt föl a nomadizmus, nem a hagyományos és önkéntes, hanem az új nomadizmus kísértete, mintha valaki egész nemzeteket és társadalmi rétegeket kezdene terelgetni. És azóta is nyomaszt minket, nemcsak a menekülés és a hontalanság, hanem a gyökértelenség is, ami gyakran kisikláshoz vezet. Hisz például Németországban még „szét sem szortírozták rendesen a német és egyéb menekülteket, máris újabbak jönnek Keletről, még-hosszá nem is kevesen”. Ugyanakkor még a szubjektív biztonságérzetük sem lehet teljes, mert a háború utáni helyzet konszolidációja nagyon lassan, lépésről lépésre halad. Egyébként ki kezkeskedhetne azért, hogy ha ez elhúzódik, nem leszünk-e tanúi olyan engedményeknek és egyezményeknek, melyek alapján visszakényszerítik a menekülteket oda, ahová már nincs miért visszamenni vagy nem akarnak visszatérni, már csak azért sem, mert már nem tartoznak sem ide, sem oda.

De egyelőre úgy láttam Budapesten és Magyarországon, hogy sokat tettek azért – még-hosszá, el kell ismernünk, haladéktalanul intézkedtek –, hogy legalább a közvetlen veszélyeket, az éhezést és a betegségeket megelőzzék, és legyen tető a menekültek fe-

je fölött. Láttuk, hogy sok munkával már elkészültek, összeírták és elhelyezték a menekülteket, gondoskodtak orvosi ellátásukról. Még a tájékoztatást és a lengyel sajtót is hamar megszervezték. Kitűnő munkát végeztek azok a magyar bizottságok, melyek élén olyan áldozatkész és fáradhatatlan emberek álltak, mint az a grófnő, akit mindenki csak Erzsinek hívott, vagy az áldott emlékű Odescalchi hercegnő. A nagykövetség mellett konzulátusaink is segítettek ebben, amúgy is más formában kellett folytatniuk korábbi tevékenységüket. Végül idővel a nemzetközi szervezetek, a Vöröskereszt és a brit kvékerek is besegítettek az ellátásba, főként ruhát osztottak a menekülteknek. Bár akadtak nehéz helyzetek, menekültjeink szerencséjére e karitatív szervezeteket még nem foglalták le saját problémáik. Egyébként is űzte tovább a menekülteket a nyugtalanság és a reménység, mindenekelőtt Franciaországba, de bejárták volna akár az egész világot is, mert képzeletükben a vándorlás visszavezetett a szülőföldre. Ezért ez az ideiglenes állapot nem tűnt nyomasztónak, lélegzetvételnyi időt adott, és – épp azért, mert ideiglenes volt – újjáélesztette a reményeket.

Mi is minél előbb indultunk volna tovább. Svájci és angliai barátaink, akik küldtek nekünk pénzt és a konzulátusnak címzett ajánlóleveleket, táviratban és levélben sürgettek: „Minél előbb vegyétek át a vízumot, és induljatok azonnal, a lakás készen áll, a családot majd később kihozzátjuk.”

Mert az európai békének olyan mély alapjai voltak, hogy már néhány ezer vagy néhány tízezer menekült – akikről még azt sem lehet tudni, veszélyben voltak-e – úgy föl-kavarta a közvéleményt, mintha segítségért kiáltottak volna. De néhány évvel később már hidegen hagyta a közvéleményt az, hogy hatalmas embertömegek sokkal súlyosabb, egyszerűen kilátástalan helyzetbe kerültek. Mert olyan nagyban már segíteni sem lehetett, sőt el sem lehetett jutni azokhoz, akiket deportáltak keletre vagy nyugatra, és komoly veszélyben vagy már a halálukon voltak. Végül, mint a fekete levegő, elárasztott mindent a különbségeket elmosó tanácstalanság és beletörődés: „Mit tehetnénk? Háború van!” Most, hogy visszanézek, még tisztábban látom, milyen sokat köszönhetett akkoriban mindenki a békének, amíg nem bukott le Európa horizontján: azok is, akik fizikailag részesültek a segélyből és azok is, akik erkölcsileg „merítettek” belőle, mert nem voltak érzéketlenek mások szükségletei iránt, s ezért segítettek. Most láthatjuk egészében, mi mindenre terjed ki a háborús pusztítás: nemcsak emberek és országok pusztulnak el, hanem az emberi szolidaritás is elvész, s végül marad a közöny. Ez utóbbi a szó szoros értelmében aláásta az európai civilizációt, legalább annyira, mint a háborús pusztítás, olyan csapásokat mért rá, amiket talán már sohasem hever ki.

„Minél előbb vegyétek át a vízumot!” De minden kormány és hivatal, ahogy az érzékeny hámszövettől és védőpáncéltól elvárható, a társadalom eleven húsától eltérően inkább önvédelmi reakciókkal válaszolt. Elővigyázatosságból rögtön korlátozták vagy beszüntették a vízumkiadást, némelyik konzulátus érvénytelenített minden korábban érvényesnek tekintett vízumot. Ráadásul mi sem nagyon siettünk. Először is úgy éreztük, Magyarországon közel vagyunk elhagyott otthonunkhoz, mintha a kerítés mögé vagy a kiserdőbe bújtunk volna, innen jobban látjuk, mint máshonnan, mi történik odahaza. És ami a legfontosabb, hiába bizonygatták a barátaink, hogy „a családot majd később kihozzátjuk”, nem nyugtattak meg, mert nem sikerült meggyőzniük. Nem volt nehéz előre látni, hogy ha túl sokáig késlekedünk, soha nem jön el az a „később”, ez nagyon sok esetben így is történt. Végeredményben budapesti tartózkodásunk elég rövid volt, miután törvényesítettük státusunkat, úgy döntöttünk, visszamegyünk a határvidékre, és megteszünk mindent, amit csak lehet. Bár úgy látszott, hogy a mi helyzetünk,

az úgynevezett „lógósok” magatartása elég furcsa és haszontalan, mert mi a saját szakállunkra akartunk cselekedni. Nekünk más volt a véleményünk, és később meggyőződhattünk róla, hogy ennek is megvoltak a maga jó oldalai. Végül is minden menekült lógós volt, eltekintve az evakuált katonáktól és hivatalnokoktól, bár gyakran már ebben az első szakaszban csatlakozniuk kellett valamilyen alakulathoz. Hisz nem volt emigráns állam, ilyesmiről nem lehetett komolyan beszélni sem akkor, sem most, és minden szervezetnek csak a túlélésért kellett szolgálnia. Ugyanakkor számos menekült, bár félrehúzódott – pontosan így tett esszéista barátunk is –, lehetőségeihez mérten segített, összekötött, megmentett embereket, eltűnteket kutatott föl, segítségül hívta azt, akit lehetett. Amit tudok és még később megtudtam róla, külön fejezet, talán a legdícsőségesebb epizód menekültjeink történetében, nyilván ez a legszemélytelenebb példa a fanatizmusig áldozatkész segítségnyújtásra.

Am azt mondhatná erre valaki: „Hisz ez mind csak a múlt!” De svájci barátaimmal nemrégiben folytatott beszélgetéseim meggyőztek arról, hogy mindez még nem egészen a múlté, pedig ők semleges ország állampolgárai, méghozzá olyanéi, amely szerencsésen megúszott két háborút. Mert ezek a svájciak józanabban értékelték Európa jelenét, mint mások, sőt előrelátóbbak és aggályosabbak voltak, mint a mi politikusaink 1938-ban, amikor már nagy léptekkel közeledett az összeomlás.

Ezért úgy látszik, az 1939-es év jelenléte valamiképp a mélyáramlatokkal sodródik ide-oda, egyszer csak hirtelen föltűnik, majd eltűnik. Örökre? Lehetséges lenne?

De térjünk vissza 1939 októberébe. Csak jóval később tudtam meg, hogy már akkor hivatalos lengyel futárok jártak rendszeresen oda-vissza a Kárpátokon át, ami egyébként akkor még, amíg nem rendezkedtek be a megszállók, nem is volt túlságosan nehéz. Azok a futárok, néha fizetségért, de – és ezt biztosan tudom – gyakran kizárólag jóindulatból és némi heroikus kalandvágyból, akkoriban áthozták Magyarországra a Kárpátokon keresztül a menekültek veszélyeztetett családját. Elvből kerültem az ilyen alkalmakat, és jobbnak láttam segíteni magamon, helyesebben a családomon és barátaimon. Akkoriban nem is annyira azért kerültem az ilyen alkalmakat, mert nagyobb szervezetek esetében könnyebben elszólja magát valaki, inkább nem találtam szimpatikusnak és bizalomgerjesztőnek azt, hogy más kezével kaparjam ki a gesztenyét, meg hát nem akartam belekeverni a magánügyeket a közéleti feladatokba. Lehet, hogy ha tudtam volna ezekről a dolgokról, és hagyom magam rábeszélni, elfogadom a segítségüket, a közeljövőben nem keveredem olyan kalandokba, és nem érnek olyan kellemtelenségek, amelyekről később lesz szó, másrészt viszont még rosszabbul is alakulhatott volna minden. A lógós vállal bizonyos kockázatot, ugyanakkor olyan előnyöket élvez, melyeket csak ez a kockázat tesz elérhetővé.

Miután elkészültünk mindennel, amit érzésem szerint el kellett végeznünk, minél előbb indulni akartunk a hegyekbe. Nem volt érdemes halogatni, közeledett az ősz, tudtuk, hogy a hegyekkel nem lehet viccelni, lehet, hogy egy hét múlva már késő. Szabad pillanataimban megnéztem Budapestet, különös tekintettel arra a fantasztikus múzeumra a Városligetben, ahol El Greco, Tintoretto, Tiziano, Sebastiano del Piombo, a két Brueghel, Guardi, a nagyszerű, bár nem túl ismert magyar preimpresszionista, Szinyei Merse és végül Velázquez, Murillo és Cuyp váratlan remekművei mellett itt van az egyetlen Ruysdael-gyűjtemény, melyhez foghatót nem láttam. Ezenkívül Budapesten volt kelet-ázsiai művészetet bemutató „magángyűjtemény”, nagyon értékes néprajzi múzeum (különösen a tízes számú, a pusztai pástorkodást bemutató terem nyűgözött le). De itt nincs hely arra, hogy mindenről beszámoljak. Csak néhány szót ar-

ról, hogy miért találhatták olyan szívhez szólónak ezeket a műveket a menekültek, akik kiszakadtak a hazai tájból, és elveszítették régi pártfogóikat, a fákat.

Mert azonkívül, hogy régóta istenfélő áhítattal figyelem a térbeli világ lelkét kifejező tájképfestészetet, a lehető legjobbkor csodálhattuk meg a Ruysdael fivérek facsoportjait. Salomon van Ruysdael nem háttérnek vagy keretnek használja őket az emberi alakok vagy különböző jelenetek ábrázolásához, hanem a fák szemével néz az emberekre, bár nem kicsinyíti a kínai tájképeken megszokott mikroszkopikus méretűre az embereket. A védőszellemek alakjában ábrázolt fákat helyezi a középpontba, mint ha isteni agapé díszletei volnának, amiért senki sem lehet elég hálás. Nem a fák tartoznak hozzánk, hanem mi tartozunk a fákhöz. Őrködnek világuk, az emberek, az állatok, szóval gyermekeik, birodalmuk fölött. És földézik, megörökítik e ligetek történetét. E fák alatt keresnek menedéket a széthullott világ száműzöttjei, ez is mutatja, milyen nagy szükség van a művészetre, függetlenül a kiállítási szezonoktól, az ízlésektől, a divattól és a műélvezet szeszélyeitől. Micsoda elmélyültségre képes ez a festő, hogy a mindennapi haszonelvűség fölé emelkedve így át tudja adni magát a tiszta látvány-nak és a csodálatnak. Hogy tudta követni az ágak ritmusát, hogy tudta kilesni a lombozat oly bonyolult, mégis természetes rajzolatát? A nem térbeli végtelen, az öröklét tartományai felé fordul, mert a képek koncentráltak, zártak, és kívül állnak az időn. És vajon mi lenne kongeniálisabb kifejezője az évszázados fáknak a változatlan, mozdatlan festett formáknál?

Egy másik emlék, ami kétségkívül azért maradt meg bennem, mert szintén ehhez az időszakhoz kötődik, Aquincum volt, az antik római település, város-tábor a Duna jobb partján, Budapest közelében. Mert egykor egészen a Dunáig terjedt Róma fönnhatósága és civilizációja. Megpróbáltam elképzelni azt a látványt, amikor északkeleten, a Duna bal partján a fegyveres tömegek, amelyek mind az idáig csak zajjal riogatták Aquincum lakóit – állítólag a római csapatok oroszlánokat és leopárdokat vittek át a túlsó partra, hogy rendet csináljanak –, kivárták az alkalmas pillanatot, és átkeltek a Dunán. Özönlöttek be a Birodalom nemrég még őrzött határain, aztán végleg elszüllesztették a színtereit, a civilizációját a színházakkal, fürdőekkel, agorákkal, emlékművekkel és a mindennapi igazságszolgáltatási gyakorlattal, municípiumokkal, magisztrátusokkal, katonai táborokkal egyetemben, csak a római utakat használták, hogy nyomuljanak előre, az orruk után. Megmásíthatatlan változás, helyrehozhatatlan és, ahogy a fizikusok fogalmazznak, visszafordíthatatlan folyamat. Kinek lett volna kedve maradni vagy kitartani a rómaiak vagy a romanizált *civisek* közül? Talán csak azoknak, akik mindennapi életükben a legkevésbé kötődtek ehhez a civilizációhoz? Vajon az akkori menekültek is a közelben próbáltak elrejtőzni, „a kerítés mögött”, s próbáltak olyan tájakat keresni, melyeket még nem özönlöttek el, de nincsenek is messze? És mit éreztek azok, akik rájöttek, hogy még sokáig tartanak a megpróbáltatások? Felelősséget vagy beletörődést? S némelyek talán azzal áltatták magukat, hogy hamarosan vagy legalábbis nem túl sokára visszajöhetnek? És hogy jöttek vissza? Talán csak azt tekinthetjük visszatérésnek, hogy sok évszázad múltán ismét használták a latin nyelvet mint a térítés eszközeit. Vagy még később tért vissza, amikor meghonosodott Magyarországon a római jog, és olyan mély gyökereket eresztett, hogy még keletkezett is bizonyos mennyiségű latin jogi terminus a magyar nyelvből vett témákra. Vagy még annál is később, amikor Budapest kihasználta kivételes geológiai adottságokkal rendelkező, termálvízben hihetetlenül gazdag területét, és különféle fürdőivel, medencéivel nemcsak a régi aquincumi fürdőt múlta felül, hanem sok más várost is megelőzött.

Akkor hát milyenek a kilátások most, 1939 októberében? Biztosan jön az özönvíz?

Vagy inkább az ellenállás, a harc során kiegyenlítődnek a nyomáskülönbségek, és mindkét oldalon változásokat várhatunk? Függetlenül az aktuális politikai orientációtól, a magyarok számítottak arra, hogy a „Nyugat” nem hagyja cserben őket, mint ha nem tettek volna különbséget Németország és a Nyugat fennmaradó része között. Szóval van remény, de talán csak a háborúban reménykedhetünk. Hisz Homérosz „*mindent kiegyenlítőnek*” nevezi a háborút.

De hova jutunk így mi, akik állítólag a béke odaadó hívei vagyunk?

Az orosz polgárháború idején, különösen délen, amikor állandó harcban állt mindenki mindenkivel, folyamatosan váltották egymást a megszállók, a kormányok, a félkatonai alakulatok, a rablóbandák, amelyekre ma már kevesen emlékeznek, a helybeliekkel előfordult, hogy ha a megszállók végleg sarokba szorították őket, és rákérdeztek, végül is kivel tartanak, indulatosan rávágták: „Az ördöggel.” Vajon nekünk is engednünk kellene a csábításnak, és az ördögre kellene hagyatkoznunk most, hogy a békétől nem várhatunk se védelmet, se megváltást? Talán igen. És akkor mi is áltathatnánk magunkat azzal a „vigasszal”, hogy a háború, kiegyenlítve a nyomáskülönbségeket, kimeríti a fanatizmusokat, kitikkasztja a gyűlölködőket, betölti az idegenség, a félreértés és az előítéletek vermeit, s végül olyan közel hozza egymáshoz a szomszédokat, hogy egyszer csak rádöbbennek, mint az a két paraszt az ukrán anekdotában: „Ivan, minek ettük meg a békát?” Talán hasonlóan gondolkodott Edmund Burke a veszettül hadakozó, de alapjában véve egymáshoz közel álló európai nemzetekről: egyszer majd minden harc és küzdelem legalján végre láthatóvá válik a közös élet, és kialakul valami nagyobb *commonwealth*. Akkor talán mégsem a visszafordíthatatlan folyamat, mint Aquincumban, csak a közös élet felé tartó, összefutó vonalak – a háborúnak köszönhetően? Így vigasztalódtunk az ördöggel budapesti tartózkodásunk legvégén.

Utolsó este, mielőtt elindultunk a lengyel határ felé, elmentünk a kitűnő magyar zongoraművész, Dohnányi koncertjére. A két sor árny kétfelől, azaz az aquincumi emlékek és a Kárpátok fölött tornyosuló felhők még fönségesebbé tették azt az estét. A gyönyörűen kivilágított termék, tele válogatott közönséggel mintha arról tanúszkodtak volna, hogy ebben a háborúatlan nyugalomban semmi mással nem törődnek a tömegek, csak a mestert hallgatván hódolnak a műsáknak. Tudtuk jól, mitől búcsúznak, de ha végre akartuk hajtani feladatainkat, szembe kellett néznünk azzal, ami a Kárpátok északi, felhős oldalán történik.

II

Amikor elértük az utolsó előtti, Borkút nevű vasútállomást a magyar oldalon, felhőtlen, tiszta égboltot találtunk. A Csernohora parttalan hegyláncai, mint a hullámzó, felhők alá és fölé emelkedő sztyeppe, várakozásainkkal ellentétben tisztán látszottak, csak este burkolóztak rózsaszín ködbe. De a hűvös esti idő és az éjszakai hideg egyre fájdalmasabban adta tudunkra, hol vagyunk. Mindenesetre elhagytuk már a Magyarországra jellemző alföldi részeket.

Lengyelországból még kósza hírek sem érkeztek. Egyébként már vagy húsz éve, amióta szétesett az Osztrák–Magyar Monarchia, és kijelölték a határt Lengyelország és Csehszlovákia között, nem jártak át olyan gyakran és könnyen a határon, mint az osztrákok alatt, amikor rendszerint karavánban közlekedtek, ha fölkeresték a házasságszerzőt, pásztortalálkozókra, búcsúba vagy lagziba mentek, úgy keltek át a hatalmas erdőségeken és a lakatlan hegyvidékeken. Mi tagadás, télidőben még akkoriban

is szünetelt az átjárás. A lengyel–cseh szomszédság idején a két állam hatóságai, bár elvi egyezményt kötöttek a turistaforgalom szabályozásáról, pecsétes határátlépési engedélyt követeltek. Ennek ellenére a vadorzók és csempészek továbbra is ugyanúgy járkáltak oda-vissza megállás nélkül. Most az egyik ország megszűnt létezni a másik számára. Mintha az egyiket vagy a másikat elárasztotta volna a tenger, bár, mint hamarosan meggyőződhettem róla, valójában sem a magyar, sem a szovjet oldalon nem őrizték a határt. Leginkább maga az új helyzet szigetelt el minket, a távolság és az ismeretlentől való félelem volt a határ legszigorúbb őrzője.

Hamarosan meggyőződhattünk erről Borkúton, egy magyar fogadóban, melynek tulajdonosa, R.-né, egy elmagyarosodott zsidó özvegye, aki magyarnak vallotta magát, és ápolta a magyar hatóságokkal kialakított régi jó kapcsolatait. Már a hegyvidéki magány is jóindulatra és élénk érdeklődésre ösztönözte, így R.-né mint zsidó és magyar, együtt érzett velünk ebben a helyzetben, tényleg törődött velünk, és azon törte a fejét, hogyan segíthetne rajtunk. Fogadója elhanyagolt, lerobbant volt, a szobák egy része nem volt beüvegezve, gyászosan nézett ki a régi fürdőépülettel együtt. De a fogadóban nagyon olcsó volt a szállás, és igen kellemesen töltöttük az időt, már csak azért is, mert a fogadósnét föl villanyozta érkezésünk, és, bár óvatosan járt el, komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy segítségül hívja a megfelelő embereket. Akkortájt valahogy úgy képzeltük, hogy előbb kiderítjük, mi a helyzet a határon, aztán szerzünk egy megbízható embert, akit átküldhetünk a családkhoz vagy azért, hogy szót értsen velük, vagy akár azért is, hogy hozza át őket Magyarországra. Borkúton vagy a környékén nyilván volt elég csempész, vadorzó meg persze tapasztalt pásztor is, aki ismerte a környéket, rejtekhelyeit, átjáróit és észrevétlen ösvényeit. Beléjük vetettük minden reményünket. Mert egyelőre szóba sem került, föl sem merült, hogy valaki közülünk személyesen menjen át. Tervünket látszólag még az is megkönnyítette, hogy egyelőre csak a lengyel határ túloldalán lévő közeli faluból akartunk megállapodni valakivel, ott volt a nyaralóm, a legutóbbi időnkig ott volt a családom egy része, bár az adott pillanatban már ebben sem lehettem biztos. Sajnos akkor még nem is gondoltam arra, hogy ezek a határsávban mozgó hivatásos csempészek, akik most az egyszer a segítségemre lehetnek volna, esetleg nem bíznak meg R.-nében, egyszerű óvatosságból, így másfajta kapcsolatot kellett volna keresnem hozzájuk. R.-nének egyelőre nem sikerült megtudnia semmit, mert a lengyel oldalról még a szellő vagy a visszhang sem sodort át híreket, így a magyar határőrök sem tudtak semmit. Mert csak a vasútvonal vagy az országút melletti őrhelyükre jártak ki, színét sem látták az oroszoknak. Nem is merészkedtek be a hegyek közé, a mellékutak és ösvények közelébe sem mentek, talán nem is akarták megtudni, mi folyik ott. Hamarosan meggyőződhattunk róla, hogy az oroszok oldalán is hasonló volt a helyzet.

Lesben állt már az ősz, ezért nem akartuk vesztegetni az időnket, R.-nénél hagytuk a fiamat, hogy várja a bizalmas értesüléseket, mi pedig elkerültük a vasútvonalat meg a főutat, és beljebb mentünk a hegyek közé. Busszal jutottunk el a lengyel határ előtti utolsó tanyáig. A zsidók, akikkel alkalmunk volt megismerkedni, a csempészek agg pátriárkájához irányítottak minket, aki, mint bizonygatták nekünk, mindent tudott, nem ismert lehetetlent, és maga volt a megtestesült megbízhatóság. Tényleg elég volt egy pillantást vetni a lejtő aljánál álló, számos melléképülettel bővített telephelyére, hogy lássuk, valóságos csempészvárban székel, nyilván vadorzóknak is menedéket nyújt, de a magunkfajta vándor sem találhatna jobb ugródeszkát ennél. Már messziről látszott, hogy a lengyel oldal felől oda vezető nagyon meredek, kanyargós ereszkedő olyan jól elrejtette az ösvényt, hogy aki föltről jött le a fogadó felé, a legutolsó pil-

lanatig rejtve maradt. A csempészek galíciai származású szakállas, agg pátriárkája szívesen látott minket, és megértő volt. De egyelőre nem tudott segíteni rajtunk. El kell ismernünk, teljesen fölélenkült, töprengett, bólogatott, járkált, vizsgálódott, láthatóan profikat is kapacitált. Hasztalan. „Régebben nem így volt – mondta –, hallottam ezt-azt arról, hogy »ment« a dohány is, meg a kalap is – amarra. De erre is »jött« valami. Leginkább vadorzók. Azoknak is dohány kellett. De az osztrákok óta még sohasem álltunk ilyen rosszul, mint most. Azt kell mondanom, hogy teljesen kihalt a határ. Pedig odaát mindenhol rokonok, ismerősök, régi szomszédok meg legelőszomszédok vannak. Az már Lengyelország, úgy ám! Most meg? Mint egy fal, úgy áll előttünk a Csernohora. Itt a világ vége.”

Mihez kezdünk? Nem akartuk föladni. Bejártuk az egész környéket. Jó magasra fölmentünk a kihalt ösvényeken. Odafele már nem volt jószág a legelőkön, néma csönd mindenütt, sehol egy hang, semmi mozgás. Mintha karnyújtásnyira volnának, tisztán láttuk a csúcsokat, sziklákat, hágókat, de még a csúcsok közelében épült menedékházakat is. Tiszta fényben ragyogtak a hegyek, mintha frissen mosták volna őket, sehol egy ködfolt. Meddig tarthat még? Sietnünk kell, nem vesztegethetjük az időt! Mert ha jön a vihar, szinte sarkvidéki tájja változtatja a hegyvidéket, naphosszat csak gomolyog a köd, aztán megjön a hetes eső, és, ki tudja, lehet, hogy hóval áll el. Ha pedig leesik a hó, nem lehet átjutni, átázik minden, nyoma sincs az útnak, nincs hol meghúzódnia az embernek.

De egyelőre még szép idő volt. A tiszta levegőben szinte elérhetőek voltak a csúcsok. Egyre jobban vonzottak. Olyan közelieknek látszottak! Nem számított, hogy a hegyhátak és a csúcsok között sűrű erdők sötétlettek. Nyolc óra gyalog, mindent egybevéve lehettünk vagy tizenöt órányra a lengyel oldalon lévő nyaralóktól. Hej, ha fölmenénk a hágóba, micsoda kilátás nyílik onnan! Onnan a házamat is lehet látni.

Hangosan gondolkodtam: „Akkor hát mit tegyünk? Várjunk nem tudni, mire, nem tudni, meddig? Amíg tisztázódik a helyzet a határsávban? De hamarosan beborul az ég. Itt lógunk a nyakán ennek a derék aggastyánnak, akit őszintén és komolyan aggaszt, hogy ilyen időket élünk, mégsem tehet semmit. Minek maradnánk? És meddig?” Úgy elbűvölt a csúcsok közelsége és az, hogy ott volt a határ a szemem előtt, hogy jellemző módon meg sem fordult a fejemben, hogy visszamehetnék a sínek mellett, elmehetnék vonattal Kőrösmezőre, azaz egészen a határig, ahol nagyon enyhe az emelkedő, és hamar át lehet érní. Egyébként még hosszú ideig így jutottak át Lengyelországba sokan azok közül, akik visszajártak hozzánk. És talán ott, Kőrösmezőn futárt is könnyebben találtam volna. De ettől nyilván az riasztott vissza, hogy ismert, mintegy hivatalosan kijelölt, nem a magunkfajta lógósoknak való határátkelő volt. Mindenesetre ekkor még nem hoztam semmiféle döntést, pedig közel álltam hozzá, mert úgy tetszett, mi sem könnyebb annál, mint átkelni a hegyláncon a túlsó oldalra, egyszerűen átmenni az egyik faluból a másikba. Hisz nem is olyan régen komolyabb tőrakat is tettem. De ismerve magamat, amennyiben ez egyáltalán lehetséges, tudtam, hogy tervem sikeréhez nem annyira bátorításra és buzdításra, mint inkább kijózanító figyelemztetésre volt szükségem. Ha pedig várnak a barátaim, és vízumot is kapok – csitítottam magam –, semmiképpen sem szalaszthatom el az alkalmat egy meggondolatlan, elkapkodott lépéssel. Ezért elég pontos terveket készítettünk a visszatérésre – arra az esetre, ha gyalog indulnék útnak. Szeretném megjegyezni, hogy nem valami rendkívüli bátorság, még kevésbé kalandvágy hajtott, csak egyszerűen valahogy nem hittem el, hogy vannak kiúttalan helyzetek, sőt volt bennem egyfajta öntudatlan, amúgy nem is alaptalannak látszó bizalom, hogy ha baj van, majdcsak szót értek vala-

hogy mindenkivel, tán még az oroszok sem olyan mindenhatók meg nem is olyan retentesekek, mint mondják róluk mindenfelé.

Különös véletlen siettette a döntést. Még aznap este, amikor a barátommal körülnéztünk a határon, viszonylag későn megérkezett a fiam Borkútról egy jónak tűnő, sőt mozgósító erejű hírral. R.-né bizalmas értesüléseket szerzett a magyar hatóságoktól, ezek szerint eddig feszült volt a helyzet a határon, de most minden megoldódott, és megszűnt a feszültség. Állítólag az orosz hadsereg elég nagy létszámú egységeket vezényelt a határ közelébe, ezek ott állomásoztak, de most mindet visszavonták, és már nem is őrzik a határt. „Az más – mondtam magamban –, ha a vasútvonal és az országút melletti határőrállomásokat sem őrzik, akkor még kevésbé őrizhetnek egy magasan fekvő, távoli hegyi tanyát, ahová nem vezet vasút.” Döntöttem: „Korán reggel indulok.” De a fiam is megmakacsolta magát: „Nem engedhetem el egyedül apámat, megyek én is. Egyedül nem mássza meg a csúcsot, elakad valahol vagy eltűnik és vége.”

Pátriárkánk nagyon jól átlátta a helyzetet. Nem marasztalt minket, és csak egyféleképpen segíthetett rajtunk. Keresett nekünk útitársnak és hegyi vezetőnek egy helyi pásztorlányt, Olenkát, aki minden nyáron közvetlenül a határnál legeltette a nyáját, ismerte hát a magyar oldalon az átjárókat és a rövidített útvonalakat. Neki kellett elkísérnie egészen a határig. Elmagyaráztam hát a fiamnak, hogy nekem ez bőven elég, de ő hallani sem akart róla. Ezenkívül, bár rendszerint elég fegyelmezett, most úgy a szívére vette a dolgot, hogy végül magam is meghatódtam, mert jólesett, hogy ennyire aggódik értem. De még azt is elmagyaráztam neki, hogy bármelyik nap megjöhet Budapestre az angol vízuma, és nem kellene halogatnia a munkája szempontjából oly fontos utazást. De ha már ilyen józanul és részletesen elterveztük az egész utat oda-vissza, a kétségek és ellenvetések lassan elvesztették jelentőségüket. Mindennek ellenére mi ketten mozgékonyabbak voltunk, mint a barátunk, akinek ott kellett maradnia. Mert mi hazamentünk Lengyelországba, bár különféle nehézségekkel és talán veszélyekkel kellett szembenéznünk, voltak különféle, cselekvésre ösztönző feladataink is, ő pedig ott marad egymagában, hogy tartsa a kapcsolatot a konzulátusokkal és a határ túlsó oldalán lévő barátaival, nyugtalanságra és passzív türelemre kárhoztatva, akkor is nyugton kellett maradnia, ha majd' szétveti az idegesség.

Még egyszer ellenőriztük a terveinket a legnagyobb alaposággal, megbeszéltük, föltehetően mikor jövünk vissza, és mikor várjon ránk vagy a pátriárka fogadóiban, vagy akár egy kicsit följebb, valamelyik ösvényen. De rögtön meg kell mondanom, ezek a tervek, mint hamarosan kiderült, túl optimisták voltak képességeinkhez mérten, és törvényszerűen ilyeneknek is kellett lenniük. Makacsul nem akartunk tudomást venni az úgynevezett kész tényekről, hogy talán inkább repülőre, de legalábbis ejtőernyőre lett volna szükségünk, nem az én megvénült lábamra, különben sem voltam már edzésben. A magyar oldalon lévő utolsó településtől az első lengyel faluig tartott az első szakasz, ez térben elég nagy darab, ráadásul igen fáradságos utat tett ki. Mi pedig még el akartunk jutni személyesen, vagy legalább el akartunk küldeni valakit a hegyi házamból jó messzire, a családuknak otthonába, ahonnan egy hónappal azelőtt útnak indultunk, vagyis majdnem az egész lengyel Kárpátok vonulatán át kellett vágni, ez pedig légvonalban is lehet vagy ötven kilométer. Ráadásul még most sem adtuk föl azt a valóban merész tervet, hogy áthozzunk, akár hordágyon is egy nagybeteg embert, aki mindannyiunknak nagyon fontos volt. Természetesen nem feledkeztem meg a független ukrán politikusokról sem, akiket Lvovból kellett volna minél előbb Magyarországra juttatnom... Mert a döntés után minden lehetségesnek és nem is túl nehéznek látszott. És végeredményben – lehetséges is volt. De ilyen helyzetekben sokkal fontos-

sabb a bátorságnál és az eltökéltségnél a türelem és az erők pontos beosztása. Nekem viszont kihívást jelentettek a nehézségek, égett a talaj a lábam alatt, úgy tekintettem a távolságra és az út viszontagságaira, mintha húszéves volnék, nem pedig ötvenegy, mintha nem lesne ránk az ősz hosszú éjszakáival, köddel és hóval, hanem június elején járnánk. És végül, mintha a Csernohora sánca ugyanaz maradt volna, ami harminc évvel azelőtt volt, egyszerű vízválasztó, nem pedig világokat választana el.

Magyar László András

KAFKÁNAK SZERETETTEL

I

Régóta vágyott jelmezbálba készült,
kalóz legyen, lovag, Napóleon?
míg végül hosszas fejtörés után
kitinpáncélt öltött és csápokat:
fess, kékesen zöld, nagy futrinka lett.

Hogy feltűnést ne keltsen, csak sötétben
mert taxit hívni, órát várt a liftre,
nehogy kilessék fényes szárnyait.

A kastélyban már régen állt a bál,
mikor megérkezett. Libériás inas
fogadta: „Kérem, kit jelenthetek?”
„Nevem Josef K.” „Ismerős e név,
de nálunk, sajnos, nincs ma jelmezes bál...
nos, értesítem majd a ház urát.
Csak várjon itt.” Várt, izzadt jelmezében.

Más szolga jött: „Kövessen. Erre kérem.”
Sötét alkóvon vezetett az út,
vibráló, sápadt, sárga lámpafényben,
a gyomra fájt, feszült hólyagja is.

Homályos udvar tárult most elé,
két férfi jött, karjánál megragadták
és hátravitték, némán, szakszerűen.
Ott várta már egy óriás bakancs,
amely kegyetlen-gyorsan eltaposta.

Mesének ennyi mára épp elég.

2

Így negyvenen túl fordított rovar
vagyok: magányos és tanácstalan –
nem Samsa-mód, csak időrendileg.
Pilléből hernyó: rút átváltozás.

Sarjadnak fejlett rágószerveim,
nagy, tarka szárnyam törve földre hull,
már nem szállongok dús füvek felett,
pödörke nyelvem nektárt nem szipóz.

Helyette szám fojtós nedvvel teli
levélen csócsál, míg regresszióm –
a földi lét – lágy mélabúja tölt el.

Éjjel gonosz sünökről álmodom.

Radnóti Sándor

VÁLASZ A KÉRDÉSRE: MI A KLASSZIKUS?*

Ez a kérdés maga is klasszikus kérdés. Ami azt jelenti, hogy bizonyos mértékig távol áll tőlünk, és mégis szükségét érezzük nagy jelentőséget tulajdonító aktualizálásának. Mert a klasszikus jellemzői közé tartozik a távolság, a jelentős aktualizálhatóság, valamint egy többes szám, amely magába foglal bennünket.

Klasszikus kérdés, az időben távol keletkezett, de nem olyan távol, mint vélhetnénk. Az, ahogy ma a klasszikust intuitíve elgondoljuk, mindig feszültségtérben helyezkedik el, s ennek a térnek éppoly kevés köze van a szó II. századi latin eredetéhez,¹ az auktorok ókori és középkori listájához, mint a XVII. századi francia klasszicizmus szigorú logikai normativitásához, ahol a klasszikus a művészetelmélet nagy természet-

* Az alábbi tanulmány *főszövegének* műfaja előadás, amelynek duktusát szerettem volna megőrizni. Mindazonáltal különböző problémákat ki is akartam bontani, vagy legalábbis jelezni lehetséges megoldásuk irányát: ezért a főszöveget körülírtam jegyzetekkel. Ezeknek a néha hosszúra nyúlt függelékeknek a voltaképeni műfaja az exkurzus. Sőt itt sem álltam meg, s e kirándulások, illetve portyázások eredményeit – vállalva a neveltségesség némi kockázatát – egy rövid utószóval vezettem vissza gondolatmenetem főcspásához. A téma – ahogy mondani szokták – könyvtárnyi (óriáskönyvtányi) irodalmáról értelemszerűen nem adok tájékoztatót; a könyvészeti hivatkozások kizárólag azokra a munkákra vonatkoznak, amelyekhez közvetlenül, jobbára idézettel kapcsolódom. Köszönöm Heller Ágnesnek, Kocziszy Évának, Bán Zoltán Andrásnak, Dornbach Mártonnak, Márkus Györgynek a tanulmány előző változataihoz fűzött kritikai észrevételeit és tanácsait.

tudósai szerint természettörvényként működik, s ennek búvárlata a művész jelentékeny feladata.

Az említett feszültségtér modern jelenség: pólusai – a temporalitás és a normativitás – a modernitásban újraértelmeződtek, vagy egy közös tér két pólusává váltak. Az egyik a klasszikus temporalizálása, a klasszikus szerző, a klasszikus mű időben, történelemben való elhelyezése (s ezzel a klasszikus korszak fogalma), a régiség tagolása, szembeállítás más történelmi vagy jelenkori *stílusokkal*. E temporalizálás nyomán a régi és az új, a klasszikus és az antiklasszikus, a klasszikus és a romantikus, a klasszikus és a barokk, a klasszikus és a manierista maga is polarizálódott, s a modernitás számos művészeti, művészetelméleti és kritikai harcát ezek között a fogalmi keretek között vívták meg. E szellemi harctereken a klasszikus mint normatív hagyomány az örök érték történelmietlen vagy a történelemből kiemelkedő szerepébe került, akár negatív, mint az újítás ellensége, mint halott, életellenes, hideg ismeret, akár pozitív, mint a bizonytalan és kétséssel szembeállított biztos, kiérlelt, mindig megszólítható szépség és műveltség. Úgy látszik, hogy a klasszika temporalizálása – történelmi relativizálása – mint antiklasszika és a normatívvá tett klasszika, mint klasszicizmus egymást megsemmisíteni akaró ellenfelekként állnak szemben egymással.

Ez az antinómia azonban csak kiélezett helyzetekben, valamint a vulgarizált reflexióban áll fenn. A gyanút már az is fölébresztheti, hogy a normativitás maga valami nagyon is időbelire vonatkozik: valamire, ami régen volt; s ma már – nincs. A klasszikus fogalmának modern normává válása nem az üres, az örök vagy a megállított időben történik, hanem a reneszánszok, renovációk, hagyományfeltárások, kulturális anamnézisek tapasztalati idejében. A normatív tehát temporális. De a temporalizálás is normatív: szembeállítja a maga új normáját, magyarázatot ad arra, hogy miért lehetett a klasszikus régen a norma, s ma valami más, vagy miért lehet ma újra norma a klasszikus, vagy éppenséggel ma miért más a klasszikus.

Azt lehet mondani, hogy a klasszikus modern fogalma kettős természetű; különböző mértékben és arányban tartalmazza mind a temporalizáló, mind a normaképző elemet. E kettős természet – úgy gondolom – nem szakadhat el egymástól, még akkor sem, ha az erőfeszítés éppen erre irányul. A művészet- és irodalomtörténet tudománya vagy a kritikai irodalom gyakran érzi ezt a nehézséget, amikor viszonylag értéktelen, leíró szándékkal akar jellemezni klasszikus stílusorszakokat, s megkülönbözteti például – mint Curtius – az ideálklasszikát a normálklasszikától,² mint Sainte-Beuve, a klasszikust a másodrendű, mérsékelt értelemben vett klasszikától,³ vagy mint Eliot, az abszolút klasszikust a relatív klasszikustól,⁴ vagy elválasztja a klasszicistát a klasszikustól. Ezek az operációk világosan arra utalnak, hogy a klasszikus fogalmában fenn akarjuk tartani az értéktartalmat, valami olyasmit, amely mindig módosuló és változó formájában – ha nem is követendő vagy irányadó, de – számunkra is mértékadó. S ha ilyen megkülönböztetéssel nem élnek, mint Wölfflin a klasszikus művészetéről szóló könyvében, akkor is a rendkívül szűkre szabott időbeli és térbeli elhatárolás és a mesterek megrostálása, az érett firenzei és római reneszánsz híres „vékony talaja”⁵ mutatja meg a normatív szándékot. Mint ahogy megfordítva, az első művészet-történész, Winckelmann, egy történelmileg szabatosan meghatározott korszak utánzását tekintette normatívnak. Egy történelmi korszak rendkívüli redukálása – amely oly jellemző a klasszikus fogalmára, hogy sok jelentős gondolkodó hajlott arra, hogy *egyetlen* abszolút klasszikusról beszéljen (mondjuk Homéoszról, Szophoklészről, Vergilius-

ról, Dantéról, Michelangelóról, Shakespeare-ről, Bachról, Mozartól, Goethéről) – a temporalizált normativitás jellemző tünete.

Temporalitás és normativitás együttes – és kiiktathatatlanak tűnő – hatására vall a klasszikus fogalmának antropológiai temporalizálása is. A klasszikust gyakran jellemzik emberi életkorral vagy életkorra jellemző tulajdonsággal, például a schilleri–herderi fogantatású normális gyermekkorral,⁶ az ifjúság örök tavaszával (Winckelmann, Herder stb.) vagy a férfikorral, illetve az érettséggel. E korok minden esetben nemcsak időt, hanem normát is jelentenek. Goethe közismerten az egészséggel hozta összefüggésbe a klasszikust.⁷ Az egészséges ellentéte a beteg, a normálisé az abnormalis. Nemcsak Goethe patológizálta az antiklasszikust. Ezek a metaforák a modern klasszikafogalom antropocentrizmusára is utalnak. A klasszikus – humanista normaként – olyan művészeket, műalkotásokat, illetve korszakokat választ ki, illetve interpretál át, akik s amelyek legfőbb problémája az ember nagysága, méltósága, szépsége, ha tetszik, istenülése. Ezért jelenik meg a klasszikus kvintesszenciája – legalábbis a német eszmetörténetben – három, bizonyos mértékig mesterségesen létrehozott és mesterségesen redukált klasszikus korszakban, a görög antikvitás csúcspontján, az érett reneszánszban és a weimari klasszikában.

A klasszikus normának ez a közhelyszerű tartalmi meghatározása azonban maga is bezárja a klasszikus fogalmát egy történelmi időbe és helybe, a klasszikus Lessing–Herder–Schiller–Hegel vonalán végrehajtott értelmezésébe – bármilyen bámulatosan hosszan tartó volt ennek a meghatározásnak a hatása, s ma sem hatástalan. Ám ugyanakkor ki is vívta minden időben az ellenkezést, például azért, mert a klasszika e fogalmának „nem adatot meg, hogy fölismerje az érzéki, a szép *phüszisz* szolgásgát, tökéletlenségét, esendőségét”.⁸

Vegyünk egy köznapi példát. A *Coca-Cola Classic* azt jelenti, hogy a Coca-Cola-gyár visszatért a „rég, jó, kiérlelt” recepthez, és visszatért a szintén régi, harmonikus, tömör, egyszerű, nyugodt (és történetesen antropomorf) palackformához. De nem szabad elfelejteni, hogy ezt a renovációt egy világméretű diadochus-harc során hajtotta végre, melyben a nagy ellenfél, a Pepsi-Cola állt az antiklasszikus, a modern világhoz tartozást, innovációt, fiatalságot, „miénk a jövő”-feelinget sugárzó oldalon.⁹

Azt jelentené-e ez, hogy a normatív minden közelebbi meghatározása temporálisan relativizálja a klasszikus fogalmát, s eredeti erejét csak akkor tarthatja meg, ha mintegy meghatározatlan normaként funkcionál? Ha így volna – és sokan gondolják így –, akkor a temporális és normatív szétválna a klasszikus fogalmában, és e fogalom megosztódna. Az egyik oldalon egy nagy zsákba kerülne mindaz, amit valamikor klasszikusnak tekintettek, mindaz, ami valaha, különböző történelmi meghatározottságokból következően, klasszikus tekintéllyel bírt. A másik oldalon pedig e történelmi meghatározottságtól függetlenül a klasszikus bármely területen, bármely irányban a szellemi rangot, a hierarchia csúcsát, a maradandónak bizonyuló kiválóságot jelentené.¹⁰

Ám ez a szétválasztás aggályos. Még azok a minimáldefiníciók, amelyeket adtam, sem tudták elkerülni az ellenpólus megjelenését. Ha bármiben a legkiválóbb teljesítményt nevezem klasszikusnak, akkor ezt a maga meghatározatlan, formális voltában is a telő idő méri. A klasszikushoz hozzátartozik régisége és még *mindig* aktuális volta. Klasszikus versenyszám az, ami régóta szerepel az olimpián; klasszikus rekord az, amit évtizedek óta nem tudnak megdönteni. A másik póluson pedig az a kérdés, hogy bizonyos tekintélyek még *mindig* azok, s ezek mintegy kiemelkednek a tisztán történelmi

meghatározottságból. De hiszen éppen ez a klasszikus alapkérdése: hogyan lehetséges ez?

A próbálkozást, hogy a klasszikus normativitását tartalmilag meghatározzuk, alighanem valóban föl kell adni. Ez ugyanis általában vagy bezárja a klasszikust a múltba, és nosztalgikus-lehetetlen normát állít, vagy valamiképpen túlfeszíti a normativitást, legtöbbször úgy, hogy az aktuális mintakövetést, utánzást írja elő.¹¹ Minden klasszikus korszak, amelyben a klasszikus tartalma adott volt, aktuálisnak tartotta a mintakövetést, így az alexandriai klasszicizmus, az augustusi latin klasszika, az érett reneszánsz, illetve klasszikus humanizmus, a XVII. századi francia kultúra és a XVIII. századi angol *Augustan Age*, a Bodmerrel és Winckelmann-nal induló grecizáló német klasszika – amely szemben állt a német földön is meglévő latinizáló, franciás klasszicista irányzattal (Gottsched) –, valamint a XX. század eleji klasszikus újjáéledés. A probléma az, hogy klasszikusok ma is vannak, a hagyomány pluralizálásával és fantasztikus kiterjesztésével jóval számosabban, mint bármely mintakövető korszakban, de aktualitásukat nem abból nyerik, hogy utánoznunk kell őket, hanem abból, hogy nem szűnik meg az értelmezésük iránti igény. Abban ugyan megegyezhetünk, hogy a klasszikusnak valamikor mintaképpé kellett válnia,¹² s ez igaz a modern klasszikusokra is, például Proustra, Schönbergre, Picassóra, Fellinire. A klasszikus művész, illetve klasszikus mű kétségtelenül nem hagyja úgy a világot, ahogy találta, és a változás – hogy úgy mondjam – elsőfokú jele, hogy utánzásra ösztökél. Ez azonban szükséges, de nem elégséges ismérv: számos nagy hatású, sokat utánzott mű és művész hullt ki a maradandóság rotáján, vagy vált mérsékelt vagy normálklasszikussá.

A klasszikus mai meghatározásában fontosabb az, amit másodfokú aktualitásnak neveznek. *Klasszikus az az időben megszilárdult – s ezért a régiség egy bizonyos fokára jutott – emberi mű, amelynek értelmezése viszonylag állandó, és értelmezésigénye mégis eleven, amellyel kapcsolatban azt a lehetőséget érezzük, hogy közvetlen dialógust folytassunk vele, hogy folyamatosan fenntartsuk vagy újra fölvegyük az érintkezést vele.*

A klasszikus retrospektív fogalom. A klasszikusok önmaguk és koruk számára nem klasszikusok. „A régiek szorgalmas és szellemdús tanulmányozása által keletkezik csak a klasszikus irodalom a számunkra – a régieknek maguknak nem volt” – mondta Novalis.¹³

Fontos leszögezni, hogy a klasszikusokkal való dialógus nem állandó, hanem potenciális kapcsolat. Amellett sajátos formája ez az aktualitásnak. Századunkban szorgalmas és szellemdús tanulmányozással két nagy jelentőségű művészetelméleti mű aktualizált elfelejtett vagy rossz hírbe kevert művészi korszakokat a régiségből, Alois Riegl *KÉSŐ RÓMAI IPARMŰVÉSZET-e* és Walter Benjamin *NÉMET BAROKK SZOMORÚJÁTÉK-a*. Mindkettő rendkívüli mértékben aktuális volt, ezt Benjamin nyomatékosan hangsúlyozta is, de Riegl szcientista aszkézise mögött sem volt félreérthető a saját korrall való összecsengés. Eltekinthetünk mindkettő nyilvánvaló antiklasszicizmusától, mivel a fenti meghatározáskísérlet is eltekinthet a klasszikus hagyományos tartalmi normáitól. Pontosan abban a korszakban keletkeztek, amikor a klasszikus fogalma végleg kiszabadult az antikvitáshoz, illetve az azt mintaképpül választó korszakokhoz való rögzítettségéből. A fölerősödő antiklasszicizmus ennek éppúgy tünete, mint a más, idegen és elfelejtett, valamint újabb kultúrák kitüntetett műveinek és alkotóinak új klasszikusként való számbavétele. Mégis, a viszonylag hosszú idő, amely módot ad e két mű hatástörténetének feltérképezésére, világosan mutatja, hogy késő római műalkotások éppúgy nem váltak a fenti értelemben klasszikussá, mint Gryphius. Azt mondanám, aktualitásuk túl forró volt ahhoz, hogy egy következő korszakra is megőrizték magukat.¹⁴

A klasszikusok aktualitása mindig a forrónak és a hidegnek az elegye. Ezért jelenthet úgynevezett hidegségük forró kihívást (egy nietscheánus átértelmezésre), mint Roland Barthes-nak Racine. És ugyanakkor éppen ő volt, aki – noha negatív hangsúllyal – feltárta a klasszikusok át-, illetve felülírhatatlanságát, amit én a velük való párbeszéd keretfeltételeként értelmezésük bizonyos kikristályosultságának és állandóságának, önazonosságnak neveznék. Egy régi megkülönböztetéssel élve: a klasszikus mű elsődleges módon nem igényel magyarázatot (ami nem jelenti azt, hogy tudományos magyarázatokra ne volna szükség, de a kapcsolatnak, a dialógus felvételének ez nem feltétele), s értelmezésük hagyománya eléggé erős ahhoz, hogy minden újraértelmezés, átértelmezés, ellenértelmezés, sőt az értelmezéstörténetben beállt szakadások után is mindig újra helyreálljon identitásuk. Pontosabban azt lehet mondani róluk, hogy az értelmezéstörténet bármilyen viszontagságai nem ingatnak meg egy elsődleges, noha nagyon általános értelmezést, amelyet lehet, hogy valóban csak az olyan tautológia fejez ki, mint Szerb Antal frivol jegyzete Goethéről a SZÁZ VERS című antológiában („*Ő volt Goethe*”), vagy hogy „*Racine az Racine*”, de ez – ellentétben Barthes kritikái nyilaival – olyan különösen erős identitásról tanúskodik, amelynek mintegy az előterében zajlik a konkrét értelmezések versengése.¹⁵ Ez valóban ellentétes a nem klasszikus értelmezésével, amelyben a különböző értelmezések mintegy különböző identitásokat adnak tárgyuknak, előfordulhat, hogy teljesen kisajátítják őket. „*Önálló jelentés, azaz nem valami mást jelent, hanem önmagát jelent, s ezzel önmagát értelmezi is*” – hangzik Hegel híres meghatározása a klasszikus szépségről.¹⁶ Természetesen ezt a megállapítást is értelmezésként olvassuk: hermeneutikus kultúránkban semmilyen emberi mű nem tud kilépni az értelmezésigény köréből. S mégis, annyiban igaz, hogy a klasszikus mű kitüntetettsége abban az intuícióban van, hogy másodlagosnak tekintjük a történelmi differenciát, és elsődlegesnek – még nyilvánvalóan erős állag- vagy szövegromlás esetén is! –, hogy *ugyanazt* nézzük, halljuk, olvassuk – *ugyanazt* értelmezzük.

Másodlagosnak tekintjük a történelmi differenciát, de nem tekintjük másodlagosnak a klasszikus történelmiségét. A klasszikus nem a történelem felett áll, de nem is zárul be történetiségébe, hanem a történelemben keletkezik, és a történelemben jut el hozzánk, s mint ilyen, fogjuk fel jelenkorinak. Ebből következik forrósága és hidegsége, távolsága és közelsége. Temporalitásának e paradoxonát szépen jellemzi Gottfried Boehm: A klasszikus művekben „*minden múltbeli – ők maguk a múltban keletkeztek – visszafolyik a jelenbe*”.¹⁷

E paradox temporalitás ugyanakkor szorosan összefügg meghatározásom ama kitételével, hogy klasszikusak csak emberi művek lehetnek. Nincs klasszikus természeti tárgy.¹⁸ Vallási kinyilatkoztatás, szent könyv sem lehet klasszikus, maga a szentség fogalma ellentétes a klasszikuséval.¹⁹ Normativitás és temporalitás ott nem egy dolog két pólusa, hanem a hívők számára atemporálisan normatív, a történelmi kritika számára pedig temporálisan nem normatív.

Más kérdés, hogy a klasszikus fogalma a művészetvallás formájában, az antikvitás-kultuszban, a klasszikusok istenítésében és istenülésében közel került a valláspótlékhoz, egy szekunder esztétikai valláshoz. Így különböztette meg Karl Reinhardt a klasszikust mint tradíciót és a klasszikust mint epifániát – az istenség láthatóvá válását.²⁰ De mivel Görögország istenei már nem istenek számunkra, és az esztétikai vallás is történelmivé vált, miközben a klasszikusok továbbra is értelmes jelentéssel bírnak, ezért van szükség arra, hogy új választ adjunk a régi kérdésre: mi a klasszikus.²¹

Jegyzetek

1. Amely nyelvtani kérdésekben javasolja valamely régi szónok, illetve költő mintául vétele, méghozzá olyanét, aki az akkor már majd' hétszáz éves censzus adórendszerből vett hasonlat alapján a régi seregben a hat *classis*ből nem a hatodosztályúakat (*proletarii*) szaporítja, hanem elsőosztályú (*classicus*) és adóköteles. (Aulus Gellius: NOCTES ATTICAE 19, 8, 15.)

2. „Ezzel jellemzek minden olyan szerzőt, aki korrekt módon, világosan, művészien ír; minden olyan korszakot, amelyet ilyen művek jellemeznek, anélkül, hogy művészi csúcserőteket reprezentálnának. Például: Xenophón, Cicero, Quintilianus, Boileau, Pope, Wieland. A normálklasszika utánozható és tanítható. Előnyös egy irodalom ökonómiaja számára, ha az ilyen állományok bőségesen kéznél vannak. De aggályos, ha a nagyságkülönbségek (amelyek egyben lényegi különbségek) nem tudatosodnak az irodalomban. Ez volna a kritika feladata.” Ernst Robert Curtius: EUROPÄISCHE LITERATUR UND LATEINISCHE MITTELALTER. Tübingen und Basel: Francke Verlag, 1993¹¹ [1948]. 278.

3. Vö. Charles-Augustin Sainte-Beuve: KI A KLASSZIKUS? In: IMA AZ AKROPOLISZON. A FRANCIA ESSZÉ KLASSZIKUSAI. Európa, 1977. 262. és 265.

4. T. S. Eliot: MI AZ, HOGY KLASSZIKUS? In: Eliot: KÁOSZ A RENDBEN. Gondolat, 1981. 349., 364. Az angol kritika régi dallama az angol nemzeti klasszika – Pope, Addison & Co. – provincializmusa. Vö. például Matthew Arnold: INFLUENCE OF ACADEMIES. In: Arnold: ESSAYS IN CRITICISM (FIRST SERIES). New York: Chelsea House, 1983. 47. k.

5. Vö. Heinrich Wölfflin: DIE KLASSISCHE KUNST. EINE EINFÜHRUNG IN DIE ITALIENISCHE RENAISSANCE. Basel/Stuttgart: Schwabe & Co. 1968⁹ [1898]. 268. Tizenhét évvel később, a MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAK már polarizált lehetőségekként mutatja be a klasszikus és a barokk stílust, és ezzel Wölfflin az anti-klasszikus stílus kanonizálásának megalapítója lesz (vö. Ursula Link-Heer: ZUR KANONISIERUNG ANTIKLASSISCHER STILE. In: Renate von Heyderabend [Hrsg.]: KANON – MACHT – KULTUR: THEORETISCHE, HISTORISCHE, SOZIALE ASPEKTE ÄSTHETISCHER KANONBILDUNGEN. Stuttgart; Weimar: Metzler, 1998. 156. kk.). Wölfflin egyébként már első könyvében, a RENAISSANCE UND BAROCK-ban (1888), amelyben még

Burckhardt és a közfelfogás nyomán a barokkot a klasszikus hanyatlástermékének tekinti, azt tervezte, hogy bemutatja az *antik* barokk stílust is. A művészettörténet egyetemes energiájaként felfogott két egyenrangú történelmi *stílus-áramlat* tételezése viszont *nolens volens* a klasszikus normatív fogalmának kiterjesztése is.

6. A gyermekkor metaforáját a kultúra előtti kor, a természeti, „naiv” állapot jellemzésére is alkalmazták, s ebbe az állapotba a görög kultúra megalapítója, Homérosz is beletartozik. Kezdetben csak a kultúra gyakorlóí és megvalósítói, a szélesebb értelemben vett homéridák számítanak klasszikusnak. A latinizáló klasszikafelfogásnak – civilizáltság- és urbanitás-eszményének megfelelően – paradigmátikus klasszikusa ezért Vergilius. A klasszikus e státusát azonban két dolog keresztezte. Egyrészt a grecizálás előtérbe nyomulása. Így beszél például Lessing Vergiliust leértékelve Homéroszról mint második természetéről, a minták mintájáról. (LAOKOÓN. In: Lessing: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSAI. Gondolat, 1982. 231., 268., 275.) Ekkor azonban még nem Homérosz klasszikus, mint inkább – Shakespeare-rel együtt – „Originalgenie” voltára kerül a hangsúly. A másik szempont viszont az az érdek, amely a régit és az újat szembeállítva konzolidálni akarja az utóbbit, és önálló érvényességet akar tulajdonítani neki. Schiller tanulmányában a régi naiv, természeti és gyermeki, a modern – amelynek előzményeit már a latin költészetben felismeri – zömmel szellemi és szentimentális. Az, hogy a modern klasszikafelfogásban Homérosz evidens klasszikussá válik (l. a 7. jegyzet Goethe-idézetét vagy például már Friedrich Schlegel GESCHICHTE DER POESIE DER GRIECHEN UND RÖMER-jét 1798-ból [in: Schlegel: STUDIENAUSGABE Bd. 2. Paderborn stb.: Schöningh, 1988. 30.]) és a gyermekkor a görög klasszika egyik lehetséges metaforájává, szerepet játszik mintakép voltának megvonása. „*Mérce és elérhetetlen példakép*” igen, de nem követendő minta. „*A férfi nem válhat újra gyermekké, csak gyerekessé. De nem gyönyörködik-e a gyermek naivitásában, és nem kell-e magának is egy magasabb fokon arra törekednie, hogy a gyermek igazságát reprodukálja?*” (Marx: BEVEZETÉS A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁHOZ. MARX ÉS ENGELS MŰVEI, 13. köt. Kossuth,

1963. 176.) Így rekapitulálja és tartja érvényesnek több mint hatvan év után Marx Schiller gondolatát.

7. „Egészségesnek nevezem a klasszikust, és betegnek a romantikust. És így a Nibelung-ének, valamint Homérosz azért klasszikus, mert mindkettő egészséges és derék. A legtöbb új mű nem azért romantikus, mert új, hanem mert gyenge, erőtlen és beteg, és a régiék nem azért klasszikusok, mert régiék, hanem mert erőteljesek, üdék, derűsek és egészségesek.” (Johann Peter Eckermann: BESZÉLGETÉSEK GOETHÉVEL. Budapest: Magyar Helikon, 1973. 396.)

8. Benjamin: A NÉMET SZOMORÚJÁTÉK EREDETE [1925]. In: ANGELUS NOVUS. Budapest: Magyar Helikon, 1980. 377. E motívum korábban ugyancsak megjelent, mégghozzá meglepő kapcsolódásokban is. Így a klasszikusistiszletet olyan monumentumának, mint Keats ODE ON A GRECIAN URN-jének ambivalens soraiban: „Fair youth, beneath the trees, thou canst not leave / Thy song, nor ever can those trees be bare” (Tóth Árpád e helyen emfatikussá egyneműsítő fordításában: „Szép ifjú! nótád tündér lomb alatt / örökre szól s örök a lomb a fán” – ÓDA EGY GÖRÖG VÁZÁHOZ.) Hegel is átálta ezt az összefüggést: a „szenvedés és halál többé-kevésbé ki volt zárva a klasszikus művészet ábrázolásából, vagy csupán mint természeti szenvedés lépett fel... Nem mondhatjuk, hogy a görögök a maga lényeges jelentésében fogták fel a halált. Sem a természeti mint olyan, sem a szellem közvetlensége a testiséggel való egységben nem volt számukra valami önmagában negatív, s a halálban ezért csupán elvont elmúlást láttak, rémület és félelmetesség nélkül, olyan megszűnést, amelynek nincsenek további felmérhetetlen következményei az elhaló egyén számára.” Georg Wilhelm Friedrich Hegel: ESZTÉTIKAI ELŐADÁSOK II. Akadémiai, 1955. 100. k. A klasszikus tudata, a klasszikus retrospektív értéke összefügg a szép phüszisz, a forma maradandóságával, a halhatatlan test, az e világi halhatatlanság eszméjével. „Non omnis moriar.” (A fennmaradás bizonyossága Horatius klasszikus locusában sajátosan összefügg a klasszikus minta hagyományként való választásával és követésével: „én szabtam görögök mértékére latin / verseket legelőbb.” ÓDÁK III, 30. MELPOMÉNÉHEZ. Kosztolányi Dezső fordítása.) Az e világi halhatatlanság eszméje fontos ösztönzője lehetett a klasszikus esztétikai vallássá változásának. A maradandóságnak azonban nem kell

tartalmi meghatározottságnak lennie a klasszikus modernizált fogalmában, hanem e fogalom keretfeltételévé válhat.

9. Régi és új, múlt és jövő ellentéte ez. A Pepsi-Cola reklámklipje a klasszikus Coca-Coláról, mint halotról, elfelejtetről nyilatkozik. A jövőben egy régészprofesszor vezetésével régészdiákok tárnak fel egy települést. Előkerül a Volkswagen-bogár. A professzor az ifjak kérdésére elmagyarázza, hogy ez a XX. századi primitívek járműve volt. Előkerül – ha jól emlékszem – a frizsider. A professzor ezt is megmagyarázza. Majd előkerül a klasszikus Coca-Cola-palack, ám a professzor tanácstalan. A fiatalok ebben a pillanatban előhúzzák pepsi-colás dobozaikat, és lelkesen koccintanak. *Forever young*...

10. A francia kultúra határozott lépéseket tett a klasszikus fogalmának tradíciótól való elválasztására, illetve a tradíció kiterjesztésére. „Shakespeare egyike annak az öt vagy hat írónak, akik a gondolkodás minden szükségletét és táplálékigényét kielégítették; úgy tűnik, e kiemelkedő géniuszok nemzetek és éltették az összes többi. Homérosz megtermékenyítette az ókort: fiai Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész, Arisztophanész, Horatius, Vergilius voltak. Dante életet adott az újkori Itáliának, Petrarcatól Tassóig. Rabelais megteremtette a francia irodalmat: tőle származik Montaigne, La Fontaine, Molière. Anglia teljes egészében Shakespeare-rel azonos, mind a mai napig tőle kölcsönzi nyelvét Byron, párbeszédeit Walter Scott.” François René de Chateaubriand: SÍRON TÚLI EMLÉKIRATOK. Osiris, 1999. 138. „Az Izlés templomát, úgy hiszem, újra kell építenünk; de ez az újjáépítés egyszerűen kitégítés: hogy pantheonja legyen minden kiváló embernek, mindazoknak, akik jelentős mértékben és maradandóan növelték a szellem örömeinek és értékeinek állagát... ...a méltók közül nem zárnék ki senkit, és mindenkinek megadnám a maga helyét, Shakespeare-től, a legszabadabb alkotó lángelmétől és a legnagyobb, noha öntudatlan klasszikustól kezdve Andrieux-ig, a kicsinyített klasszikusok benjáminjáig. »Több hajlék is van atyám házában«; ez ne csak a mennyek országára vonatkozzék, hanem a szépség földi országára is.” Sainte-Beuve: KI A KLASZTIKUS? I. h. 265. k. (A kitégített panteonba már a Kelet „Homéroszai” is beleférnek.) Valéry szerint minden sikerült romantikus műalkotás sikerültsége révén klasszikus. (Vö. in: OEUVRES II. Paris: Édition de la Pléiade, 1966. 365. k.)

Nem árt tudni, hogy Sainte-Beuve ököm-nikus Parnasszusa Goethe ösztönzésére megy vissza (I. 7. jegyzet). Friedrich Schlegel pedig, aki élesen szembeállította a klasszikus és a progresszív (romantikus) művészetet (a kettő antinómiáját abban látta, hogy az egyik mintaképeket – ősképeket – kíván, a másik örök haladást, az egyik zárt, a másik nyitott), *ugyanakkor* a klasszikus több más fogalmával is kísérletezett. Beszélt modern klasszikusokról, „*a romantikus művészet klasszikusairól*” is, valamint ezt írta: „Dante és Shakespeare klasszikus »is«, tekintettel minden – ethosz, filozófia és költészet – egyesítésére.” Friedrich Schlegel: AUS DEN HEFTEN ZUR POESIE UND LITERATUR [1796–1801]. In: i. h. 186., 174. és 281., töredék, 195., 194., 199.

11. A klasszikus modern fogalma tulajdonképpen abból származik, hogy a mintakép *adott* volta megszűnik. Ez hívja elő, de ez is ássa alá a tartalmi meghatározás igényét. E meghatározási kísérlet csúcsa alighanem Hegelé, aki – noha a legerősebb normatív tartalmi meghatározást adja – a norma *követését* nem tartja sem lehetségesnek, sem kívánatosnak. Ugyan ezt mondja: „*Nemcsak klasszikus forma van, hanem klasszikus tartalom is, továbbá egy műalkotás formája és tartalma oly szorosan kapcsolatos, hogy a forma csak annyiban lehet klasszikus, amennyiben a tartalom is az...*” (Hegel: ELŐADÁSOK A VILÁGTÖRTÉNET FILOZÓFIÁJÁRÓL. Akadémiai, 1966. 131. k.) Mindazonáltal teljesen alaptalan – noha gyakori tévedés – Hegelt klasszicistának tekinteni. Az unáig idézett diktum („...*a klasszikus művészet az eszménynek fogalmilag megfelelő ábrázolása, a szépség birodalmának betetőzése... Ennél szebb semmi sem lehet és nem is lesz.*” ESZTÉTIKA II. I. h. 95.) nosztalgikusnak sem tartható, s csak az a következtetés vonható le belőle, hogy a művészet e tartalmilag meghatározott klasszikusban éri el *történetfilozófiai* beteljesedését, de nem meríti ki *esztétikai* lehetőségeit. A klasszicizmus követelése Winckelmann óta egyre erőteljesebben, mert egyre kevésbé magától értetődően a klasszikusok *utánzása*, amelyet Hegel a fenti mondat szerint is lehetetlennek tekint, *hiszen* azoknál szebb semmi sem lehet és nem is lesz. De ez nem elégikus hang. A művészetnek éppenséggel más irányba kell fordulnia. S e más irányból nézve a klasszikus eszmény – Hegel 1823-as művészetfilozófiai előadásainak leírása szerint – „*hideg, önmagá-*

ért, önmagában lezárt, alakja önmagáé; semmi sem szabad tőle” (Hegel: VORLESUNGEN ÜBER DIE PHILOSOPHIE DER KUNST. Nachgeschrieben von Heinrich Gustav Hotho. Hrsg. von Annemarie Gethmann-Siefert. Hamburg: Felix Meiner, 1998. 185.). Hegel szerint a romantikus művészetnek nagyobbak és szabadabbak a szubjektív *művészi* lehetőségei, mint a klasszikusnak. Ebből következik, hogy az ő tartalmilag erősen meghatározott klasszikusfogalma kifejezi a klasszikus modern fogalmának azt a vonását, hogy *minden, ami már klasszikus, a múlt részévé lett, és nem folytatható*. A XVIII–XIX. század fordulójának jelentékeny tipológiai a régi és új megkülönböztetésére (naiv-szen-timentális, klasszikus-progresszív/progresszív/romantikus, görög-hesperikus/nyugati) már e felismerés felé tapogatóztak, amely a maga részéről előkészíti a modern klasszikafogalom másik jellegzetességét, hogy *a klasszikusok jelenbeliségét, aktualitását az élő nemzedékek számára nem a folytathatóságban, nem a kontinuitásban kell keresni*. A maga módján mindenki végrehajtotta azt, amit a görög klasszikával a legszorosabb szellemi kapcsolatban lévő költőről Peter Szondi mondott: „*Hölderlin legyőzi a klasszicizmust, anélkül, hogy elfordulna a klasszikától.*” (ÜBERWINDUNG DES KLASSIZISMUS. DER BRIEF AN BÖHLENDORFF VOM 4. DEZEMBER 1801. In: Peter Szondi: SCHRIFTEN I. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1978. 358.)

A klasszikus tartalmi meghatározásának nagyszabású kísérletei a XX. század közepén minden jel szerint lezárultak. Az utolsó jelentős humanista javaslat E. R. Curtius, az utolsó jelentős teologizáló – a klasszika-filológiát mintegy új vallás alapjává tevő – javaslat Karl Reinhardt nevéhez fűződik. (L. 2. és 20. jegyzet.) A legkülönösebb tartalmi értelmezés T. S. Elioté, idézett esszéjében (I. 4. jegyzet) és másutt. Ez a klasszikus listák XIX. századi kiterjesztésének – például Sainte-Beuve meghatározásának – és XX. századi relativizálásának ellenhatásképpen szigorúan retrospektív és reduktív, anglikatolikus színezetű „imperialis”-univerzalisztikus elgondolás, amely – noha lekicsinyli az angol klasszikát – benne áll tradíciójában. Listája Vergiliusra és Dantéra s legföljebb még Racine-ra szorítkozik. Vö. Frank Kermode: THE CLASSIC. London: Faber & Faber, 1975.

Az, hogy a klasszikus tartalmilag meghatá-

rozhatatlanná vált, nem kell, hogy megsemmisítse azt az intuíciónkat, hogy a klasszikus műveket valamilyen igazságtartalom tünteti ki. Walter Benjamin Goethe WAHLVERWANDSCHAFTEN-járól az 1910-es, 20-as évek fordulóján írott bámulatos kritikájában megkülönböztette a művek „dologi és igazságtartalmát”, amelyek „idők múltával” különváltak. „Az író és az író korának közönsége tud a műben meglévő reáliák létezéséről, de csak ennyiről; jelentésük többnyire rejtve marad előttük. Mivel azonban annak, ami a műben örök, ez az alapja, a korabeli kritika, bármily magasan álljon is, a műben inkább a hatékony s nem a nyugvó igazságot leli meg, az időleges hatást inkább s nem az örök létet.” (Walter Benjamin: GOETHE: VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK. In: ANGELUS NOVUS. I. h. 100.) A történeti távolság, amely a halványuló dologi tartalmak elidegenítő eleme ellenére előhívja a műalkotás igazságtartalmát, valamint létrehozza és fenntartja az „örök létet”: nos, ebben a leírásban felismerjük a klasszikusok dinamikáját. Mindazonáltal nem kell az igazságtartalomnak metafizikai töltetet tulajdonítanunk és közelebről meghatározunk. Nem azért, mert meghatározhatatlan, hanem azért, mert minden egyes mű más meghatározásokat igényel, és ezek is plurálisak. Sőt a műnek a tagolt történeti távolságban, nemzedékek és korszakok sorában mindig újra létrejövő, noha tartalmilag mindig különböző igazsága – az igazságok hosszú szekvenciája – inherens igazságtartalmának a rendelkezésre álló legjobb igazolása.

12. „...klasszikussá csak akkor válik egy szöveg, ha a legkülönfélébb szövegek mintaképpül szolgál, mint Homérosz Vergiliusnak, Vergilius Miltonnak stb.”, s ehhez a megállapításhoz bizvást hozzátehetjük a szövegek mellett a tárgyi emlékeket. Jan Assmann: A KULTURÁLIS EMLÉKEZET. Atlantisz, 1999. 101. „Tu se' lo mio maestro e il mio autore; / Tu se' solo colui da cui io tolsi / Lo bello stile che m'ha fatto onore.” („te vagy nekem a példa és a mester; / te vagy és senki más, kitől arattam / a szép stílust, mi ékít becsülettel.” – Weöres Sándor fordítása) – mondja Dante Vergiliusnak (INF. I. 85–87.).

13. Novalis: FRAGMENTE. Hrsg. von J. Minor. Jena: Diederichs, 1923. 2. 242. Ennek nem mond ellent, hogy a tudatos „klasszikus” hagyományválasztás rendkívüli öntudata a latin klasszikának – Cicerónak, Vergiliusnak, Horatiusnak – ismert jellegzetessége. Főszabály-

ként levonható az, amit Frank Kermode említ: a klasszikus mű feltétele, hogy olyan nemzedék olvassa (nézze, hallja), amely távol került azoktól, akik számára létrehozták. (Vö. THE CLASSIC. I. h. 118.) „Egy-egy költő dicsősége végül is azoknak a névtelen nemzedékeknek a lelkesedésén vagy közömbösségén múlik, amelyek – könyvtárak magányában – újabb próbának vetik alá a művek maradandóságát.” Jorge Luis Borges: A KLASSZIKUSOKRÓL. In: Borges: AZ IDŐ ÚJABB CÁFOLATA. Budapest: Gondolat, 1987. 250.

Igaz, beszélünk élő klasszikusokról. Vizsgáljuk meg e szokásmondás jelentését. Akiről ezt mondjuk, annak műve már kifejtette hatását, és ez a hatás le is ülepedett. Megjósoljuk, hogy műve klasszikus lesz, de azt is gondoljuk, hogy már lezárt, és ami ezután következik, az ráadás. Egy harapósabb értelmezési változat szerint az élő klasszikus túlélte magát, s csak zavaró tényező az egykori művével folytatott dialógusban, saját szobrának éjjeliőre.

14. A klasszikusok minden egyes korszakban szerzők (alkotók) és művek listáját jelentik. A katalógus természete szerint redukzív: nemcsak a szerzőneveket korlátozza, hanem műveiket is. Ez mindig alkalmas ad panasza és lázadásra, és lehetőséget ad a felfedezésre, a lista megváltoztatására. Az az állandóság, amelyet a klasszikusoknak tulajdonítunk, megfér dinamikus változásaival. A változékonyság felismerése toposszá vált, amely mintegy kontrakározza az e világi halhatatlanság eszméjét. Dante sorai ezt példázzák: „Credette Cimabue nella pittura / Tener lo campo, ed ora ha Giotto il grido, / Sì che la famma di colui è oscura.” („Lám, festészetben Cimabue tartott / minden teret, és ma Giottot kiáltják: / s amannak híre éjszakába hajlott.” – Babits Mihály fordítása. PURG., XI. 94–96.) Az e világi hír: hiúságok hiúsága. Dantét magát sem kímélte a fáma elhomályosulása, „az idők során magára maradván – a teljes érdektelenség és érteitlenség vette körül” (Fr. W. J. Schelling: A MŰVÉSZET FILOZÓFIÁJA. Akadémiai, 1991. 376.). A XIX. század szilárdította meg helyét, méghozzá különböző motívumokból: szerepe volt benne az olasz nemzeti renovációnak, a középkor kultuszának (romantika, pre-raffaeliták) és a filozófiai esztétikának. Schelling DANTÉRŐL FILOZÓFIAI VONATKOZÁSBAN című írása 1803-as: „Dante műve profetikus alkotás, az egész modern költészet mintaképe... Akik a kései korok költészetét nem felszínes fogalmak alapján, ha-

nem forrásánál akarják megismerni, azok e nagy és szigorú szellem alkotásán gyakorolhatják magukat, mert így megtudhatják, hogy mi módon lehet átfogni az újabb kor teljességét, és hogy e teljességet nem valamiféle laza kötelekek egyesítik.” (In: *Világosság*, 1986. június, melléklet, 33.)

A XIX. század máskülönben is – mint már a fenti Chateaubriand- és Sainte-Beuve-idézetek mutatták – a klasszikuslisták jóvátételének, valamint kiterjesztésének százada. Két jellegzetes példa a század első, illetve második feléből Johann Sebastian Bach hírnevének helyreállítása, tiszteletének intézményesítése, majd Rembrandt felfedezése. Rembrandt „klasszikussá” válásának – a görög mintához ragaszkodó Burckhardt élethossziglani berzenkedése ellene ezt éppúgy mutatja, mint majd Simmel elragadtatása – az eszményit tagadó egyénítése sokáig útjába állt. Delacroix ezt írta: *„Egyszer talán még fel fogják fedezni, hogy Rembrandt sokkal nagyobb Raffaellónál. Leírom ezt az istenkáromlást, amelytől minden iskolamester haja az égnek mered, anélkül, hogy véglegesen állást foglalnék ebben a kérdésben. Csakhogy minél öregebb leszek, annál inkább kezd kialakulni az a véleményem, hogy az igazság a legszebb és legritkább dolog...”* (DELACROIX NAPLÓJA. Szépművészeti Alap Kiadó, 1963. 133. k. A kérdés történetéhez vö. Joseph Gantner: JAKOB BURCKHARDTS URTEIL ÜBER REMBRANDT UND SEINE KONZEPTION DES KLASSISCHEN. In: CONCINNITAS. BEITRÄGE ZUM PROBLEM DES KLASSISCHEN. Basel: Benno Schwabe & Co, é. n. [1944]. 83–115.)

Ezek a változások új művészeti világképek-ről adnak hírt, ám a korábbi *kánonváltásokkal* ellentétben valószínűleg nem – vagy legalábbis csekélyebb mértékben – ítélnék felejtésre másokat. Delacroix istenkáromlása nem fenyegeti Raffaello hírét. A listák rendkívüli bővülésének immár kétszáz éves folyamatában (amelyben nagy szerepet játszottak az idegen kultúrák, s játszanak ma a különböző társadalmi és kulturális kisebbségek) a művészeti világképek parcializálódásával és pluralizálódásával, a klasszikusokhoz való viszonyban a mérték jelentősebbé válásával a mintánál, az aemulatio (versengés) és mindenekelőtt az exemplaritás (példaszerűség) jelentősebbé válásával az imitációnál (utánzásnál) a klasszikusok katalógusa bővíthető készletté válik. (Rainer Warning úgy véli, hogy Kant ÍTÉLŐERŐ-jéből levezethető a klasszikus mint exempláris.

A szép: példa, olyan szabály, amely nem adható meg, ellentétben a jóval, ahol a jótett egy megadható szabály példája. Meghatározatlan norma, amelynek semmi köze a klasszicizmus tökéletességnormájához. Rainer Warning: ZUR HERMENEUTIK DES KLASSISCHEN. In: Rudolf Bockholdt [Hrsg.]: ÜBER DAS KLASSISCHE. I. h. 77. kk.) A „klasszikus mintaképpelleg szétörrik, és épp ezáltal nyílik fel jelenkori tapasztalati tartalma”. Hans Robert Jaub: ÄSTHETISCHE ERFABUNG UND LITERARISCHE HERMENEUTIK. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1982. 794.

A XX. század utolsó két évtizedének kultúrharcra terebélyesedő amerikai kánonvitája is, amikor ikonoklaszta energiája alábbhagy, a listák – meglehet, meglazult kötőerejű listák – újraírásának kulturális folyamatává válik. Vö. például Henry Louis Gates Jr. THE MASTER'S PIECES: ON CANON FORMATION AND THE AFRICAN-AMERICAN TRADITION című írását (eredetileg a *South Atlantic Quarterly*-ben [1990], most LOOSE CANONS. NOTES ON THE CULTURE WAR, New York, Oxford: Oxford University Press, 1992), amely mintegy az intézményesen kanonizáló Norton antológiák sorozatába való felvételét készíti elő egy – *Norton Anthology of African-American Literature*-nek. A fehér, halott, európai férfi kánonának kritikája valójában új kánonok létrehozásának kísérlete, új klasszikusok teremtése, új hagyománysorok feltárása és megnyitása. Ebben a folyamatban mind a kánonkritika, mind a kánonteremtés sajátosan újra rendkívül erős motívóval tartalmi meghatározottságot nyer az *elnyomás* fogalmában. A régi klasszikus álláspont fenntartása itt nosztalgikus „»antebellum esztétikai pozíció«, ahol a férfiak férfiak voltak, a férfiak fehérek voltak, a tudós kritikusok fehér férfiak voltak, és a nők meg a színesek hangtalan, arctalan szolgák és munkások, akik teát töltöttek és brandyt szolgáltak fel az öregfiúk klubjában”. (I. m. 17.) A művészettörténet feminista kritikájának nagy érdeme, hogy feltárt számos elfelejtett vagy háttérbe szorult jelentős női életművet (például Judith Leyster, Artemisia Gentileschi, Mary Cassatt, Berthe Morisot), de az a kísérlete, hogy visszamenőleg, tehát a feminizmus korszaka előtt is kontinuitást mutasson ki a női művészek között, és így szinte alternatív művészettörténet jöjjön létre a maga alternatív klasszikusaival, fölülte kétséges számomra. Linda Nochlinnal értek egyet, aki szerint közelebb állnak saját korszak-

kuk és horizontjuk férfi, mint más korszakok női művészeihez. Idézi Thalia Gouma-Peterson and Patricia Mathews: THE FEMINIST CRITIQUE OF ART HISTORY, *The Art Bulletin* LXIX (September 1987). 336.

15. Roland Barthes: RACINE AZ RACINE. In: MITOLÓGIÁK. Budapest: Európa, 1983. Ez az enigmatikus, dühös kis írás persze maga is többféle értelmezésre ad lehetőséget, amelyből egy másikat most, egy harmadikat pedig a 20. jegyzetben vetek föl. A tautológia ugyanis jelentheti a teljes transzparenciát, amelyre viszont igaz Adorno diktuma: „*Ami mindenkinek érthető, az az érthetlenné vált.*” (Theodor Wiesengrund Adorno: ÄSTHETISCHE THEORIE. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1973 [1970]. 273.) Friedrich Schlegel azt mondja a 20. KRITIKAI TÖREDÉK-ben, hogy „*egy klasszikus írásmű sohasem kell, hogy maradéktalanul megértett legyen. Hanem azoknak, akik műveltek, s akik magukat művelik, kell, hogy mind többet akarjanak tanulni belőle.*” (In: A. W. és F. Schlegel: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK. Gondolat, 1980. 215. A fenti aforizma fontos és érdekes változata: „*Egyetlen klasszikus írásművet sem lehet maradéktalanul megérteni. Ezért örökké kritizálni és interpretálni kell őket.*” AUS DER HEFTEN ZUR POESIE UND LITERATUR [1796–1801]. In: STUDIENAUSGABE. Bd. 5. 671. sz. töredék. I. h. 214.) Ennek következménye a klasszikusok befogadásának intenzitása és az, hogy általában – legalábbis elvben – igényeljük az újra találkozást velük; a vizontlátást, viszonthallást, újraolvasást. A maradéktalan megértés a klasszikusok teljes elhidegedésének útja. Az elsődleges, általános értelmezés önevidenciája azonban nem ezt jelenti. Hogy valójában mit, azt legegyszerűbben a klasszikus alakok példáján szemlélhetjük. Vannak olyan mitológiai, illetve irodalmi jellemek, amelyek keletkezésüktől, néha homályba vesző megjelenési helyüktől elszakadva önálló életet kezdenek élni, értelmes jelentéssel bírós figurákként szerepet kapnak az életvilágban és a kultúrában, például új műalkotások anyagává válnak. Oidipusz és Antigoné, Don Juan és Don Quijote, Faust és Hamlet. Ha azt mondjuk valakire, ő egy Don Quijote, akkor nem akarjuk teljesen megfeleltetni az elmés-nemes búsképű lovagnak Cervantes regényében, sőt mivel igen különféle emberekről állíthatjuk, ezért már ez a mindennapi kijelentés is megmutatja, hogy az

elsődleges értelmezésben való nagyfokú és megszilárdult közmegegyezés nem fosztja meg ezeket a kiváltképpen erős identitású alakokat „titkuktól”, amelyek új, „másodlagos” értelmezésekre sarkallják a befogadókat – köztük azokat az alkotókat, akik új Don Quijotékkal, Don Juanokkal vagy Faustokkal kísérleteznek. Ezek a nagyon különböző értelmezések és nagyon különböző művek azonban megegyeznek a fiktív alak evidens *realitásában*.

Ez a példa talán arra is alkalmat ad, hogy a mitikust elvállasszuk a klasszikustól. A felsorolt alakok közül néhányan mitológiai eredetűek, néhányan – Don Quijote, Hamlet – nem. Ám mind akkor nyernek szilárd körvonalat, akkor jelenik meg elsődleges értelmezésük önevidenciája, amikor egy szinguláris mű – az utóbb klasszikussá váló mű – ezt kikényszeríti. „*A mítoszon végzett munka*” (Hans Blumenberg) cseppfolyós metamorfózisainak ezzel vége szakad, s kialakul az elsődleges és másodlagos értelmezés különbsége. Ez nem jelenti azt, hogy klasszikus alakok remitizálására ne kerülhetne sor egy anarchista hermeneutika jegyében, de figyelemre méltó, hogy a kisajátító jellegű, radikálisan átalakító és megváltoztató értelmezésnek sokkal gyakrabban tárgya az olyan mitológiai alak, amely nem vált – vagy csak nagyon későn vált – klasszikus, központi irodalmi alakká, például Orpheusz (noha persze számos Orpheusz-történetet ismerünk). A mítoszt és a klasszikust megkülönbözteti az utóbbi utólagossága és modern fogalmának kései – XVIII. század végi, XIX. század eleji – kialakulása is. A klasszikusok retrospektív kiválasztásának és kiválogatódásának nem utolsósorban több – vagy néha igen sok – nemzedéknyi szilárd identitásuk az alapja.

16. Hegel: i. m. II. köt. 3. 1823-as művészettfilozófiai előadásaiban ezt mondja: a klasszikus művészet „*legmagasabb formája az egyszerű önmagában nyugvás*”. Hegel: VORLESUNGEN ÜBER DIE PHILOSOPHIE DER KUNST. BERLIN, 1823. I. h. 170.

17. Gottfried Boehm: DAS IMAGINÄRE MUSEUM UND DIE SPRACHE DER BILDER. In: Rudolf Bockholdt (Hrsg.): ÜBER DAS KLASSISCHE. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1987. 216. „*Ami »klasszikus«, az nem szorul arra, hogy előbb legyőzzük a történeti távolságot – mert az állandó közvetítésben maga hajtja végre annak leküzdését. Ezért ami »klasszikus«, az »időtlen«, ez az időtlenség azonban*

a történeti lét egyik módja.” Hans Georg Gadamer: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. Gondolat, 1984. 206. **18.** Időnként persze szó esik „klasszikus talajról” – például Goethe beszél így. Am legtöbbször kiderül, hogy ez az emberi mű metaforája. Így az UTAZÁS ITÁLIÁBAN: „Azzal, amit klasszikus talajnak nevezünk, más a helyzet. Itt nem kell képzelegni, itt elég az embernek úgy vennie a tájat, amint van: akkor is csak a legnagyobb tettek döntő színtere...” Goethe: ÖNÉLETRAJZI ÍRÁSOK. Európa, 1984. 145. S így a híres V. RÓMAI ELÉGIA: „Froh empfind’ ich mich nun aus klassischen Boden begeistert, / Vor- und Mitwelt spricht lauter und reizender mir. / Hier befolg’ ich den Rat, durchblättere die Werken der Alten / Mit geschäftigter Hand, täglich mit neuem Genuß.” (Babits Mihály fordításában – aki a klasszikus talajt klasszikus országnak magyartja: „Ó, mily lelkesüléssel tölt el e klasszikus ország! / Mily jól értem a múlt és a jelen szavait! / Itt a tanácsot megfogadom, s nap-hosszat a régi / írók könyveiben keresek új örömet.” Beszélnek továbbá „klasszikus Európáról” (Pierre Chaunu azonos című könyvében), ám ez természetesen éppúgy a klasszicista korszakot jelenti (1630–1760), mint Foucault ugyanazon évben, 1966-ban megjelent A SZAVAK ÉS A DOLGOK-jának klasszikus episztéméje.

19. „Ha zseniként szemléljük, Pál apostol sem Shakespeare-rel, sem Platónnal nem veszi fel a versenyt...” – mondja Kierkegaard. De nem szabad így tekinteni: az apostol fogalma csak a paradox-vallásos szférában működik, a transzcendens autoritás érzékileg megalapozhatatlan, s csak a paradox hit révén elfogható ereje által. Világi autorítások, mint például egy királyé, léteznek és mulandók. Zsenialitást számon kérni az apostoltól a hit botránya, a királytól felségsértés. A zseninek nincs autoritása. Kierkegaard: ÜBER DEN UNTERSCHIED ZWISCHEN EINEM APOSTEL UND EINEM GENIE. In: Kierkegaard: DER BEGRIFF DER AUERWÄHLTEN. Hellerau: Jakob Hegner, 1917. 315. és passim. Kierkegaard itt nagyon modern megkülönböztetéssel él. Vergilius középkori autoritását IV. ECLOGÁ-jának Krisztus-próféciaként értelmezett jövendölése alapozta meg. Az istenszobornak és a szentképnek nyilvánvalóan transzcendens autoritása volt. (Ám ez az autoritás nem vetekedhetett Isten szavával, a Szentírással. Késő ókori kommentátorok egyenesen ennek bizonyítékaként tekintettek arra, hogy a Biblia nem felel meg Platónon iskolázott iro-

dalmi ízlésüknek. [Vö. Arthur C. Danto: PHILOSOPHY AS / AND / OF LITERATURE. In: Danto: THE PHILOSOPHICAL DISENFRANCHISEMENT OF ART. New York: Columbia University Press, 1986. 137. k.] Megkockázatható, hogy a szerzők és művek akkor válnak zsenikké, illetve zseniálissá, amikor elveszítik ezt az autoritást. De a modern zsenifogalomnak is létrejön az autoritása a klasszikus intézményes fogalmában, sajtószertűen pedig az esztétikai vallásban, a zsenikultusz klasszikusokat istenítő változtatásban – amelynek Kierkegaard a leghatározottabb ellenfele volt. Az esztétikai vallást Hegel a maga korából a görög antikvitásba, mint a klasszikus művészet történetfilozófiai helyére transzponálta, s úgy vélte (a görög istenszobrokra, mint a paradigmaticus klasszikus műalkotásra, az emberi testben megjelenő istenre, mint a klasszikus foglalatára gondolva), hogy a műalkotás a zseni, mint különös szubjektum révén „a szabad önkény műve, a művész pedig az isten mestere”. (Hegel: A SZELLEM FILOZÓFIÁJA. ENCIKLOPÉDIA III. 560. §. Akadémiai, 1968. 349.)

Sokan Hans-Georg Gadamer klasszikafo-galmában észlelik a klasszikus megkérdőjelezhetetlen autoritását, illetve az ún. „harmadik humanizmus” vallásos klasszicista elemét. „Mert ami Gadamer számára a klasszikus lényegét teszi ki, hogy ugyanis kiemelkedik az ízlés változá-saiból, minden korszaknak a magáét mondja, törté-netileg egyszeri és felülmúlhatatlan, az különös mó-don egy olyan könyvre áll, amelyet tudomásom sze-rint soha nem neveztek klasszikusnak, nevezetesen a BIBLIÁ-ra.” Gunter Scholtz: DIE THEOLOGISCHEN PROBLEME DES KLASSIK-BEGRIFFS. In: Rudolf Bockholdt (Hrsg.): i. h. 21. Ha nem tagadható is, hogy Gadamer előtt a klasszikus-nak egy mélyen a német hagyományban álló, tartalmilag telített képzele lebeg, és a klassziku-sok „Sagkraftjának” van valami misztikus színezete nála, mégis, abban a vitában, amely-et Hans Robert Jausszal majd’ három évtizede lefolytatott, aktuálisabbnak tűnik nekem az ő álláspontja. (Jauss: [AZ] IRODALOMTÖRTÉNET MINT AZ IRODALOMTUDOMÁNY PROVOKÁCIÓJA. In: Jauss: RECEPCIÓELMÉLET – ESZTÉTIKAI TAPASZTALAT – IRODALMI HERMENEUTIKA. Budapest: Osiris, 1997. 64. kk.; Gadamer: i. m. 387. k. L. még Rainer Warning: i. m.) A vita lényegében arról folyt, hogy ki szólítja meg a másikat, a klasszikus mű a jelenkori befogadót vagy meg-

fordítva. E látszólag banális kérdésben Gadamer áll a konzervatív és Jauss az állandó készenlétet kívánó aktivista oldalon: „*a múltból származó műalkotás csak akkor felelhet nekünk, csak akkor lehet »mondanivalója« a számunkra, ha feltettük azt a kérdést, ami visszahozza a művet a múlt távolságából*”. (Jauss: i. m. 65. k.) Én úgy gondolom, hogy a klasszikus kivételes – tehát nem, mint Gadamernél, a múlt és jelen közötti közvetítés mintaképeként felfogott – esetében a megértésben rejlő alkotó mozzanat *némileg* háttérbe szorul: éppen ez a klasszikus sajátossága. A klasszikust nem kell visszahozni a múlt távolságából, mert jelen van. Ezt próbáltam kifejezni a viszonylag megszilárdult értelmezés és a mégis eleven értelmezésigény játékaival, a *másodfokú* aktualitással és értelmezéssel.

20. Karl Reinhardt: DIE KLASSISCHE PHILOGIE UND DAS KLASSISCHE [1942]. Eredetileg kötetben in: K. R.: VERMÄCHTNIS DER ANTIKE. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1960. 334–360. In: Heinz Otto Burger (Ed.): BEGRIFFSBESTIMMUNG DER KLASSIK UND DES KLASSISCHEN. Wege der Forschung CCX, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972. 66–97. Noha az apostolok művei nem klasszikus művek és a BIBLIA sem klasszikus (bár ami igaz, igaz, egyes szerzőit – a tág keblű Sainte-Beuve Jóbót és Salamont, Borges Jóbót – neveztek már klasszikusnak), megfordítva – mint erre az előbbi jegyzetben utaltam – már korántsem így áll a helyzet. Lehet az „isten mestereként”, istenekként, illetve szentekként tekinteni a klasszikusokra. Már a „*Racine az Racine*”-tautológiában az általam az imént megvédett evidenciaelem mellett jelen van a kultikus érinthetelenség mozzanata, amely kétségtelenül bornírttá is válhat. A klasszikusok tisztelete olykor vallásos színezetet ölt – lásd a Shakespeare-kultuszt, melyet Dávidházi Péter vizsgált meg tüzetesen (ISTEN MÁSODSZÜLÖTTJE. A MAGYAR SHAKESPEARE-KULTUSZ TERMÉSZETRAJZA, Gondolat, 1989; THE ROMANTIC CULT OF SHAKESPEARE. LITERARY RECEPTION IN ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE, London: Macmillan – New York: St. Martin’s Press, 1998) –, a klasszikusok panteonba, a nemzeti klasszikusok nemzeti panteonba kerülnek; a múzeumok XIX. századi alapformája sem véletlenül a görög templom. Nem jogosulatlan – különösen a német kultúrára vetett tekintettel – úgy írni le a klasszikus fogalmának két-

száz éves történetét, mint az esztétikai vallás vezérfogalmát. Amiképpen az sem jogosulatlan – különösen a francia kultúrára vetett tekintettel –, hogy a klasszikust olyan új, a kánont helyettesítő normatív intézmény vezérfogalmának tekintjük, amely az új esztétikai tapasztalatokhoz – mindenekelőtt a műalkotás és a befogadás szingularizálódásához, individualizálódásához és ezzel az eminens művek utánzandóiból inkább példaadóvá, mintaszereüből inkább mértékké válásához – igazítja a művészet szociokulturális funkcióját. „*Az irodalom értékét egyre kevésbé társadalmi funkcióján s egyre inkább az egyedi olvasóra gyakorolt hatásán mérik. Ezeknek a hatásoknak »szinguláris irodalmi műalkotások« individuális olvasók általi befogadásakor kell bekövetkezniük, a szövegolvasások már nem – vagy legalábbis nem elsődlegesen – vonatkoznak íráskompetenciák mindig új szövegekben megjelenő utánzására és megörökítésére. A normatív poetológia helyére a filozófiai esztétika kezdeményei lépnek, s a filozófiai esztétika az olvasói tapasztalat jelenségtérületét állítja előtérbe. A szerző felmentése a társadalmi magatartásformákhoz való mindaddig szokásos orientációtól (goût) és hagyományozott normák reprodukciójától (imitation) megfelel annak, hogy a művek a »modellszerűség« státusából a »szingularitás« aurájába lépnek, és a recepció olyan játéktérre nyílik meg, melyben a »magányos olvasónak« meg kell találnia a műhöz való individuális beállítottságát, hogy ezzel kiképezhesse személyiségét. Az ilyen hármas individualizálás horizontjában már nem volt helye a kánonnak, mely a szabályozásért, az interakciót elősegítő komplementaritásért és a kommunikatív magatartás reprodukciójáért felelt.*” Hans Ulrich Gumbrecht: „PHOENIX AUS DER ASCHE” ODER: VOM KANON ZUR KLASSIK. In: Aleida und Jan Assmann (Hrsg.): KANON UND ZENSUR. ARCHÄOLOGIE DER LITERARISCHEN KOMMUNIKATION II. München: Wilhelm Fink, 1987. 291. Vö. módosított amerikai változatával: „PHOENIX FROM THE ASHES” OR: FROM CANON TO CLASSIC. *New Literary History* 20 (1988). 141–163. A klasszikus funkciója az irodalom és a művészet társadalmi részrendszerében annak tapasztalható azonosossága: ez mintegy a rendszer szükséglete.

Mind a művészetvallás kritikailag tekintett esszencialista elmélete, mind a szociokulturális részrendszer konvencionalista elmélete a klasszikus tartalmilag normatív meghatározott *erős* fogalmán alapul, s ennek belső kö-

vetkezménye mindkét oldalon a kiüresedettnek tekintett fogalom feladása. Ez viszont korrelál azzal az – elsősorban amerikai – modern kultúrkritikával, amelyben „a hierarchizálatlan textualitás irányába való egalitáriánus elmozdulás” következményeképpen immár „nincs helye a klasszikusoknak, csak a szövegeknek, és minden szöveg egyenlőnek született”. Joel Weinsheimer: PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS AND LITERARY THEORY. New Haven & London: Yale University Press, 1991. 126. A kulturális hagyomány negatív értelemben vett morális és politikai jellegű tartalmi túlmeghatározásán alapuló kritika hatására a kánon és a klasszikus közötti különbség látszólag megszűnik (legfőleg az utóbbi misztifikáltabb), s a kánonkritika – vagy inkább kánonleleplezés – visszahatására még olyan szerzők is kánonról beszélnek, mint Harold Bloom, aki pedig THE WESTERN CANON című könyvében (New York: Riverhead Books, 1994) nyilvánvalóan a nyugati irodalom klasszikusainak és klasszikus műveinek új hierarchizálására vállalkozik. (Huszonhat író körül be válogatásába, a középpontban Shakespeare-rel.)

A kanonikus és a klasszikus közötti különbséget azonban célszerű fenntartani. A kanonikus *belülről* atemporális rögzítettséget, *kívülről* ennek történelmi intézményként való leírását jelenti. Nem vitatható, hogy a klasszikust is lehet kanonizálni: ez történt a „normálklasszikával”, ez történt az esztétikai vallás intézményesítésével, s alighanem a „klasszikussal”, mint tananyaggal is. A klasszikus „készlet” intézményes fenntarthatósága és hozzáférhetősége bizonyos feltételezi a kanonizálást. De klasszikus az – tartalmilag nem meghatározott, *gyenge* normatív fogalma alapján –, amely kiszabadul a kánonból (vagyis temporalizálja az atemporális készletet): temporális párbeszédre lép *velünk*. A mindig egyedi klasszikushoz – egyedek, egyedileg, rögzítetlenül, de tagadhatatlanul némi távolsággal – hozzátartozunk. Az élő nemzedékek távolsága ez a kizárhatatlan halottaktól, akik kérdéseket intéznek hozzánk, és válaszolnak kérdéseinkre. **21.** Az elmondottakból következik, hogy a klasszikus a kulturális hagyományozás egy módja. A tradíció emlékezetét fenntartó objektívációk több más modusát említettem (mítosz, kánon, szent szöveg). E módozatok közé tartoznak a múlt azon megőrzött emlé-

kei, amelyek bizonyos korszakokban fölhevülnek (azaz radikálisan aktualizálódnak), máskor viszont hidegek, némák – és/vagy fölülírhatók (azaz radikálisan átértelmezhetőek). E típusok között cserebomlások és metamorfózisok lehetnek; egyikükre-másikukra utaltam. A klasszikus bizonyos állandóságot és hosszú tartamú identitást jelent, de ez az állandóság és tartam nem végtelen. A klasszikus is a felejtés tárgyává válhat (és ezzel persze elveszíti klasszikus státusát), új művek válhatnak a régiségből klasszikussá, továbbá kanonizálódhat (kritikailag nézve: túlzottan kihűlhet, megmerevedhet), illetve reinitizálódhat (túlzottan felforrósodhat, felolvadhat) – az is lehet, hogy e két utóbbi lehetőség ugyanaz kívülről, illetve belülről tekintve. Elveszítheti dialogikus képességét, és átírhatóvá válik.

A klasszikus a viszonylag folyamatosan fennmaradó *aktív*, identikus kulturális hagyomány. Itt azonban egy műfaji megjegyzést kell tennem, amely bizonyos mértékig visszakapcsolja e fejtegetéseket a klasszikus fogalmi tradíciójához. A fentiekben többször kísérleteztem azaz, hogy a klasszikus szó mindennapi használatából vonjak le következtetéseket. Ezek érvényessége korlátozott, metaforikus, átvitt, használatukban van valami irónia vagy önirónia. Mint Cole Porter dalában, a YOU'RE THE TOP-ban, amely az élet legkülönbözőbb területein sorolja fel azt, ami „top”, mint például a Colosseum és a Louvre Múzeum, a Strauss-szimfónia melódiája, a Shakespeare-sonett és Mickey Mouse, a Nílus, a pisai ferde torony, Mona Lisa mosolya, Mahatma Gandhi, a Napoleon Brandy, a celofán: „*You're the top, you're a Waldorf salad, / you're the top, you're a Berlin ballet, / You're the nimble tread of the feet of Fred Astaire, / You're an O'Neill drama, you're Whistler's Mama, / You're Camembert.*”

Úgy látszik, hogy a klasszikus a maga kifejezett és mély jelentésében a kulturális objektívációk két nagy területére korlátozódik, a művészetre és a filozófiára, és a klasszikus minden más fogalma származtatottan e két területre vonatkozik. Kierkegaard is Platón és Shakespeare-t állítja Szent Pállal szembe. Nem véletlen, hogy a klasszikus modern fogalmának kialakulását a zsenigondolat megjelenése előzi meg. Ez szabadtítja ki ugyanis a klasszikus normativitását az imitációkényszerből, és tárja fel visszatekintve a klasszikus művek újító

természetét. A klasszikus fogalma ugyanakkor meg is zabolazza az innovációt, ellene hat kizárólagosságának, és regulálja a zsenifogalmat. A klasszikus modern fogalma a művészet zsenijének intézményesítésével vette kezdetét (gondoljunk arra, hogy AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJÁ-ban csak a művész lehet zseni), s ha elfogadjuk is Kierkegaard-ral, hogy a zseninek nincs autoritása, a klasszikus fogalmának különböző intézményesítései természetesen autoritativak. Ám a fogalom életerejét az mutatja, hogy minden intézményellenes lázadás után, autoritását lebontva visszatérhetünk hozzá: megszólíthatjuk a klasszikus művet és a klasszikusokat. A művészi, illetve spekulatív zseni hiperindividualista eszméje történetének kétszázötven éve alatt jócskán vesztett erejéből, de fennmarad, mint a klasszikushoz hozzárendelt vagy hozzáképzelt epifenomén.

Kérdés, hogy a művészetben és a filozófián kívül az ilyesmi lehetséges-e. A kulturális emlékezet a történelem nagy alakjait (géniuszeit) és nagy (akár zseniális) cselekményeit nyilvánvalóan nem a klasszikus módjára őrzi meg. Nagy Sándor, Nagy (III.) Antiochos, Nagy (II.) Mithridates, Nagy Konstantin, Nagy Theodosius, Nagy Teodorik, Nagy Károly, Nagy Alfonz, Nagy Alfréd, Nagy (Anjou) Lajos, Nagy III. István, Nagy Szolimán, Nagy Péter, Nagy Katalin, Nagy Frigyes – hogy csak azok közül az uralkodók közül válogassak, akiket a hagyomány nem a „hódító”, a „hitvalló”, az „oroszlánszívű”, a „jámbor”, az „igazságos”, a „bölcst”, a „jó” vagy éppenséggel az „erős”, a „szép”, a „kopasz”, a „kövér”, a „hosszú”, a „szép hajú” stb. jelzővel tüntet ki, hanem egyértelműen és általánosan a nagyságot tulajdonítja nekik – nem klasszikus. Julius Caesar nem történelmi tettei révén lett klasszikus. Alakját Plutarkhosz életrajza és Shakespeare római tragédiája tette klasszikussá, *szerezőként* pedig irodalmi műve, a DE BELLO GALLICO és a DE BELLO CIVILI révén vált azzá, intézményesen a *Bibliotheca Classicák* integráns részeként, primeren pedig a velünk folytatott dialógusban (amelyben persze már a tettek leírásának, az irodalmi mű mögött álló történelmi alak jelentőségének s bizonyára a Plutarkhosz és Shakespeare által preformált befogadói képzetnek is szerepe van).

Mi a helyzet az egyes specifikus diszcipl-

ínák, a szakirodalmak „klasszikusaival”? A modern természettudományban a klasszikusnak sajátos jelentése alakult ki, amely csak részben és csak negatív hozható összefüggésbe a klasszikus általános fogalmával. Mert míg az általános fogalomban az érvényesség megmaradásának sarkalatos szerepe van, addig a természettudományok retrospektíve az érvényesség korlátozására használják a klasszikus jelzőt, s így éppen akkor válik a fizika „klasszikussá”, amikor a kvantumfizika megvonja tőle egyetemes érvényességét. A kísérletes tudományok régi eszménye a megismételhetőség (amit az imitációval, utánzással, mintakövetéssel hozok összefüggésbe), ám a tudományok önfejlődése szempontjából a megismételés a klasszikus kísérletek esetében funkciótlanná vált. Ugyanakkor mérték jellegük, exemplaritásuk is nehezen határozható meg immanens módon. A modern természettudomány az igazi avantgarde: valóban végrehajtja, amit számos anticlassikus, futurista művészeti mozgalom a zászlajára írt: a régieket kizárja az eleven életből, s legfőljebb a tudománytörténet nagyjaiként tiszteli – érvényességük nem aktuális tudományos jellegű, hanem filozófiai vagy művészeti természetű. Ennek feltétele a természettudományok olyan mértékű specializálódása, amely – ellentétben a művészettel és ideálja szerint a filozófiával – közönségét, befogadóját is nagymértékben specializálta. „A természettudományok irodalmi hagyományát... az időbeli mélység hiánya jellemzi. Rendszerint igen jelentős eltérést találunk egy-egy természettudományos diszciplína teljes történetének időtartama és aktív hagyományának történelmi kiterjedése között” – írja Márkus György (MIÉRT NINCS HERMENEUTIKÁJA A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKNAK? In: Márkus: KULTÚRA ÉS MODERNITÁS. T-Twins-Lukács Archívum, 1992. 312.), majd a fizika és a filozófia különbségére annak alapján mutat rá, hogy „a filozófia... ismeri a hagyomány egy harmadik kategóriáját is [a „legújabb» releváns irodalom és egy-egy irányzat, iskola eszméit programatikusan meghatározó – a természettudományokban legfőljebb néhány évtizedes múltra visszatekintő – »alapvető» művek mellett], ugyanis a klasszikus tradícióét. *Klasszikusak a (rendszerint távolabbi) múlt amaz írásai, amelyeknek a jelenkori kulturális gyakorlat »időlenül» (vagy legalábbis korszakos) érvényességét tulajdo-*

nít, azaz felruházz azzal a képességgel, hogy valami jelentőset mondjanak bármely kor problémáiról még akkor is, ha ez egyidejűleg párosul e művek specifikus kulturális kontextusának, valamint annak belátásával, hogy közvetlenül egy ma már idejétmúlt problémakomplexust igyekeztek megválaszolni. Ezért a filozófusok mint filozófusok (s nem pusztán mint eszmetörténészek) újraolvassák, értelmezik, vitatják stb. ezeket a szövegeket, még ha szerzőik szigorú értelemben vett »tanításait« (a Lehrmeinung jelentésében) gyakorta még csak plauzibilisnek sem tartják. Mi több, egyes művek nemritkán akkor is megőrződnek klasszikusokként, ha széles értelemben vett álláspontjukat és megközelítésmódjukat is ma már szinte egybehangzóan elvetik, mégpedig abban az esetben, ha ezeket »paradigmatikusan tévesnek« tekintik”. (314. k.)

A társadalomtudományoknak ezzel szemben vannak klasszikusai (Márkus Marxot, Weber, Durkheimet említi), bár én úgy gondolom, hogy ők részben mint a társadalomtudomány szakirodalmának alapjait megvető, irányzatait meghatározó művek szerzői funkcionálnak, részben pedig filozófiákká, világnézetekké válva lettek klasszikussá. Más diszciplínákban viszont – amilyen a matematika, a sakk, a hadművészet vagy akár Apicius szakácsművészete – a művészi vonatkozásokat jutalmazza a fogalom alkalmazhatósága.

Itt azonban már olyan területen vagyunk, ahol nagyon is meg kell fogadnunk Eliot bölcsességét, aki nem vállalt kötelezettséget arra, hogy miután meghatározta a klasszikus fogalmát, a jövőben nem alkalmazza majd „bármely

más, megszokott értelemben... ..teszem azt, itt van egy nagyon érdekes könyv, a címe: A GUIDE TO THE CLASSICS, amely arról szól, miről ismerhető fel egy Derby-győztes ló”. (Eliot: MIT JELENT AZ, HOGY KLASSZIKUS? I. h. 347. k.) A téma ugyanis kimeríthetetlen. Például a jog szabályrendszerében és a hozzá kapcsolódó humán tudományokban, de még művészetek (például a balett) esetében is a klasszikus – ahhoz hasonlóan, ahogy a természettudományban leírtam – a keletkezés pusztán történelmi távolságát és az érvényességi kör korlátozását is jelentheti.

Újabb kérdés: lehetnek-e a műalkotásokat bemutató művészetek (színház, zenei előadóművészet) klasszikusak. Ezt a kérdést persze csak rögzíthetőségük biztosítása után lehet föltenni. Talán ezek historiográfiája és gyakorlata éppúgy elválik egymástól, mint a tudománytörténet az élő természettudománytól. Ezért nincs – vagy csak tisztán történeti értelemben van – klasszikus színielőadás. Ha Szvjatoszlav Richter meglepő nézete – hogy ugyanis az a legtökéletesebb zongoraművész, aki legpontosabban adja vissza azt, amit a kottában talál –, igaz volna, akkor persze be lehetne állítani az időtől független abszolút csúcst. Ám ez nem lehetséges. De ettől függetlenül – legalábbis számomra – talány, hogy a „történelmi felvétel” lehet-e klasszikus felvétel. Mert az, hogy a zongoraművészek közül legtöbbször Artur Schnabel, Richter, Arturo Benedetti Michelangeli lemezeit hallgatom, és számomra ők klasszikusként funkcionálnak, bizonyára nem perdöntő tanúvallomás ebben a kérdésben.

Utószó és összefoglalás

A klasszikus problémájának körbejárását – és körbeírását – csak abbahagyni lehet. A kör vonalát talán meg lehet rajzolni, de a vonal végtelen számú pontból áll. Befejezésül mégis ki szeretném emelni fejtegetéseimből és még egyszer röviden megvitatni azt a három állítást, amely elképzelésem fundamentuma.

Az első állítás a történeti leírás és az értékelés egybekapcsolódására vonatkozott a klasszikus modern fogalmában. Ha valamiről azt mondom, klasszikus, akkor egyszerűen mondok valamit a történetiségéről és az értékéről. Nem állítom, hogy a klasszikus fogalmának temporális és normatív pólusát nem lehet külön elgondolni, s törekedni egy olyan helyzet megkonstruálására, amelyben vagy az értékmentes, tiszta történeti leírás, vagy a metafizikai állandó eszménye mintegy megsemmisíti a másik pólust. Ám amíg ezek az eszmények – mint *tendenciák* – jelentős mértékben jellemzik a klasszikus

fogalmának modern odisszeáját, az elképzelt végállapotban nem ismerhetünk rá dinamikus kultúránkra.

A második állítás a klasszikus általam javasolt gyenge fogalmán belül két szintet különböztetett meg: a klasszikus mű egy elsődleges erős identitását és egy másodlagos erős ösztönzést „*örök kritizálására és interpretálására*”. Ez a meghatározás feltételezi a mű fogalmát, s az is következik belőle, hogy a klasszikus jelző mindig műre, illetve művekre vonatkoztatott. Azok a törekvések, amelyek relativizálni kívánják a mű fogalmát a művészetekben, illetve a filozófiában, szükségképpen feladják a klasszikus fogalmát, és megfordítva, a klasszikusok listájába való felvételt meg kell előznie akár perifériális képződmények (például levelek, vázlatok, rajzok, zenei ötletek, tárgyi emlékek, emlékezések, beszédek, naplók) műként való megszilárdításának. Továbbá a művet valaki műveli, létrehozza: a klasszikus fogalma feltételezi a szerző rekonstrukcióját vagy akár konstrukcióját.

Fölvetődhet a kérdés, hogy az, amit elsődlegesnek és másodlagosnak neveztem, nem olyan ellentét-e, amely kizárja egymást. Az értelmezési hagyományban beállt törés és a radikálisan új értelmezés nem képezi-e újjá magát az értelmezés tárgyát is. Nos, azt hiszem, hogy a klasszikus különleges státusát, kontinuitásának alapját az előzetes értelmezés ereje adja. A klasszikus művekkel való megismerkedésnek sajátos természete van, amelyet abban a – persze túlzó – paradoxonban tudnék összefoglalni, hogy egy klasszikus művet nem lehet először látni, olvasni, hallani. Mert az első találkozást is hosszú előtörténet előzi meg, amely az ismeretlennek egy bizonyos fokú ismertséget kölcsönöz. Nehéz volna pontosan meghatározni ennek az ismertségnek az összetevőit: idézetek, variációk, vélemények, történetek, tanítások stb. A klasszikushoz való viszony kevésbé a felfedezés, mint inkább a ráismerés. A klasszikusokkal való első találkozás mindig *már* valamifajta műveltség keretében történik, amelyre kivált illik Pierre Bourdieu kritikai kontextusban leírt, de igen találó fenomenológiai jellemzése, hogy ugyanis „*a műveltség tagadja önmagát, mint valami »képzettet«, azaz művi és mesterséges úton megszerezhető, ...második természetté, habitussá válik, nem pedig csinált és lett dolog...*”. (ELEMENTE ZU EINER SOZIOLOGISCHEN THEORIE DES KUNSTWAHRNEMUNG. In: Bourdieu: ZUR SOZIOLOGIE DER SYMBOLISCHEN FORMEN. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1974. 194.) Az a kulturális beállítottság, habitus, amelyben a klasszikusok általános előmegértése megvalósul, már régóta nem az úgynevezett klasszikus műveltség. Jóval extenzívebb és kevésbé intenzív.

„*Nem az a klasszikus mű..., amely ilyen vagy olyan elengedhetetlen érdemekkel rendelkezik; hanem az a könyv, amelyet az emberek – a legkülönbözőbb okoktól vezéreltetve – nemzedékeken át előlegezett áhítattal és titokzatos hűséggel olvasnak*” – írta Borges. (A KLASSZIKUSOKRÓL. I. h. 250.) Az előlegezettséghez azonban társul a testre szabás, a klasszikusok értelmezésének individualizálása. Úgy tapasztaltam, hogy ez a szellemi feladat magától értetődőbb, nyilván azért, mert kulturális gyakorlatunkban általánosabb (például a ma keletkező művek interpretációs kényszere esetében), az előzetes megértés evidenciája pedig kivételes – csak a klasszikusokra jellemző. A leckét nem az újraértelmezés igényének megmaradása adja fel – noha ennek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni –, hanem az értelmezések viszonya a klasszikusok evidens előmegértettségéhez. Ez néha egyenesen a kurrens értelmezésekkel szembeni tisztelettudó közömbösséggel vezet (egy erősen egyénített személyes interpretáció jegyében). Például az Ermitázs DANAÉ-jának ikonográfiai meghatározása (Erwin Panofsky érdeme) különböző egyéb hipotéziseket váltott fel, melyek mutathattak a görög mitológia irányába éppúgy, mint

az ÓSZÖVETSÉG felé: „Vénusz várja Marsot”, „Ráchel várja Jákobot”, „Sára várja Ábrahámot”. Egy mezítelen nő az ágyban vár egy férfit. Az előzetes értelmezéshez hozzátartozik, hogy ez Rembrandt vászna: a rembrandtinak akkor is jelentése van, a fel- és ráismerés értelmében, ha nem tudjuk szakszerűen megfogalmazni, s ha az adott képet magát először látjuk. A klasszikusok *neve* világokat nyit meg, amelyeket a magunk kitágított világával azonosítunk. Bizonyára emfatikusan szertelen, mégis igazságot tartalmaz Pilinszky alábbi – többször megfogalmazott – gondolata: „*Vannak bizonyos alkotók, akik számomra egyszerű szónak, szótári szavakká váltak. Nem irodalom- vagy kultúrtörténeti nevekké. Számomra fű, fa, tenger vagy pityang ugyanúgy szó, behelyettesíthetetlen megnevezés, mint Mozart, Hölderlin, Bach, Dosztojevszkij vagy Leonardo. Az, hogy ki tudom mondani és le tudom írni, hogy fa, ugyanolyan rejtélyes és egyetemes »valami«, mint amikor módomban áll kimondani: Mozart, Platón, Novalis.*” (RADNÓTI MIKLÓS. In: Pilinszky János: A MÉLYPONT ÜNNEPÉLYE I. 450.) Ha tetszik, ez is a „*Racine az Racine*”-kérdés egy értelmezése.

Harmadik állításom egy pusztá birtokos rag, az, hogy a klasszikusok halmaza a mi kultúránk része, amelynek hagyományához hozzátartozunk. Ebben az összefüggésben tulajdonítok fontosságot két modernné vált fogalom, a kanonikus és a klasszikus megkülönböztetésének. Nevezhetjük konvencionalistának az előbbi és esszencialistának az utóbbi fogalmat. Ez annyiban igaz, hogy művek kanonikussá válását szinte a művészeti intézményelmélet szellemében a kanonizáció, e kollektív erő eredményének tulajdonítjuk, míg azt, hogy egy mű klasszikussá vált, magának az individuális műnek, illetve individuális alkotójának. Delacroix és kora felfedezett valamit Rembrandtban, de azt Rembrandt tulajdonának tekintette, noha az előző nemzedékeknek nem volt rá szemük. Ezt addig gondolhatjuk így, amíg azonosítjuk magunkat azzal a hagyománykomplexummal, amelyben létrejöttek a klasszikusok.

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy ez a megszorítás súlyos következményekkel jár. A klasszikus fogalmának tartalmi meghatározottságaitól való eloldozódása olyan mértékű kiterjeszkedéssel, pluralizálódással járt, hogy az egyre bővülő lista kezelhetőbbnek tűnik egy kánonelmélet keretében. A kánonról szóló irodalom rendkívüli megszorodása az utóbbi másfél évtizedben – és nem csak a kánonvita hazájában – erről tanúskodik. Ez persze nemcsak módszertani kérdés, hanem annak tünete, hogy a végtelenül szaporítható lista a maga egészében senki számára sem lehet átlátható, globális voltában semmilyen értelmező közösség és senki emberfia számára sem teljesítheti a két feltételt egyszerre: az evidens előértelmezettséget és a feladatnak tekintett értelmezést. A hagyománynak azokat a jelentős műveit, amelyek felé nem irányul a befogadás e játéka, *valóban* a kánonok tárolják. Az olyan fölényes olvasó, mint Harold Bloom listája is szükségképp individuális, peremein pedig (a függelékek lajstromaiban) gyakran esetleges. A másik tekintélyes olvasó, Borges pedig a maláj és a magyar irodalomról szólva, melyet egyáltalán nem ismer, csak biztosítani tud bennünket arról, „*hogya módot adna rá az idő, hogy tanulmányozzam őket, meglelnék bennük minden szükséges lelki táplálékot*”. (I. m. 250.)

A klasszikusok kontingenciája azonban jobban illik hagyományukhoz, mint a kánon kizáró és felvevő mechanizmusa: „*művek százai és ezrei, mind egy üzenettel: csak tagok részére*”. (Joel Weinsheimer: PHILOSOPHICAL HERMENEUTICS AND LITERARY THEORY. I. h. 130.) A kulturális közösségek és egyedek klasszikuslistáinak különbözősége, állandó átrendeződése, vonzása és választása – *vitája* – maga is hozzájárul a kultúra dinamikájához.

Végezetül szeretném tisztázni, hogy noha rendkívüli jelentőséget tulajdonítok a magaskultúra fennmaradásának szempontjából a klasszikusoknak, mégsem gondo-

lom a klasszikust jelenkori kultúránk kizárólagos vagy akár legfőbb paradigmájának. Nem gondolom – mint egykor Friedrich Schlegel –, hogy „*csak a klasszikus művek képezik a kritika voltaképpeni tárgyát*”. (AUS DEN HEFTEN ZUR POESIE UND LITERATUR [1796–1801]. 666. töredék. In: i. h. 214.) A kulturális hagyománynak vannak más jelentős típusai. A ma születő művészet és filozófia pedig éppen úgy nem lehet klasszikus, mint ahogy Novalis megállapítása szerint a régieké sem volt az a maguk idejében. Ez természetes: a klasszikus retrospektív módon keletkezik.

Komplikáltabb kérdés, hogy kívánatos-e és lehetséges-e törekedni rá. A halhatatlanságban való bizodalom horatiusi hagyományában ma van valami visszás. Vonzóbb az olyan magatartás, amilyent a XX. század második felének bizonyára legnagyobb magyar költője, Weöres Sándor tanúsított TÚZKÚT című kötetének KÖSZÖNTÉS-ében 1964-ben: „*Nem áhítok sikert és dicsőséget a jelentől, még kevésbé a jövőtől. A költők úgy gondolnak az utókorra, mint csalhatatlan isteni ítélőszékre; pedig taknyos csecsemő, örüljön, ha kicserelem a vízes pelenkáját, nekem ne osztogasson babért. Birkózzék velem, mint kiskgyerek az apjával, és a birkózásban erősödjék. Mihelyt számára elfogadható leszek, szabályokat és gátakat farag belőlem: még síromban is azokkal tartok, akik nem tisztelik rám fogott vagy valódi rigolyáimat, bátran túllépnek a bearanyozott hülyén, olyan kezdemények és tetők felé, amilyenekről én nem is álmodhatok.*” Ezek az avantgardista hagyományban fogant szavak még mindig tartalmazznak három olyan előfeltevést, amelyet ma vonakodnánk osztani. Az első az egységes művészetfogalom, a második a műalkotások vetekvő természete (aemulatio), a harmadik a művészet fejlődésének gondolata. A második kettő az elsőből következik, és ilyen következtetéseket – különösen, ha a „*birkózás*” régi és új művek között megy végbe – antiklasszikus irányból szoktak levonni. (A klasszikusok kitüntetett tisztelete inkább hanyatlástudattal párosul.) Ám ma az a kérdés, hogy klasszikus és antiklasszikus közös diskurzusa fenntartható-e.

A művészet (és a filozófia) fogalmának történelmi heterogenitása nem új jelenség, de az talán igen, hogy egy helyen és egy időben számos ilyen fogalom fejt ki hatását, egymástól gyakran majdhogynem függetlenül. Pluralizálódásuk és parcializálódásuk növekedési rátájában állt be lényeges változás. Mivel a klasszikus fogalma retrospektív és nem prospektív, ezért nem fogalmazhatunk meg sejtéseket jövőbeli klasszikusokról – ha lesznek ilyenek. Nem jelent ismérvet a hagyománnyal való eleven és tudatos kapcsolat (a hagyomány-„ápolás” a modern kultúrában gyakran vezetett a perifériára), de még az identifikáció tartalmi igénye sem. Mert azt ugyan elmondhatjuk, hogy minden klasszikussá vált műalkotás – alapult légyen bármilyen, gyakran homlokgyenest ellentétes művészetfogalomra – valamiképp *reprezentatív*, valamiképp teljesíti Hamlet kívánalmát, s felmutatja „*maga az idő, a kor testének tulajdon alakját és lenyomatát*”, továbbá minden klasszikus mű történelmi távolságát legyőzi az identifikáció, saját magunk felismerése másban, ám a dologi tartalmak ezt az igazságtartalmat saját korunkban elfedik.

De ez nem baj. A mi időnkben keletkezett kultúrának nem lehet kritikai mércéje egy jövőbeni állapot.

V. Gilbert Edit

NAPLÓM(D)AT ÍROM S OLVASOM

Závada Pál sokat tárgyalt regénye, a JADVIGA PÁRNÁJA, bárhol közlik is és bármit tesznek is vele, úgy tűnik, garantált közönségsiker. Sokáig nem értettem, miért a hivatásos elemzők fanyalgása a *Nők Lapja*-beli publikálás miatt. Hát nem csodálatos, hogy van végre egy regényünk, amely kitölti a magas és a mély kultúra közti szakadékot? Nem a nagyságát igazolja, hogy más-más szociokulturális befogadók egyaránt megtalálják benne a maguknak tetszőt?... Még ha elsődlegesen nem azt a jelentést is, ami az irodalmárt boldogítja, de tudat alatt csak-csak hat a szakmán kívüliekre is az egész mű, azaz, gondoltam, a felismerési ingerküszöb alatti, idegen, másféle kódnak is szerepe van a tetszésben.

Mára inkább osztom Kovács Eszter kételyeit abban, hogy a szépen felépített narratív kompozíció jobbára a hivatásosoknak tűnik fel vagy tűnik örömtelinek. Hajlok arra, hogy a rokonszenves civilek film-, vagyis Deák Krisztina-filmszerűen olvasták a regényt. Az atmoszferikusan fotózott tárgyi világ és a kísérőzene szépsége sem feledteti, hogy felesleges cicomát, leküzdendő, átlapozandó akadályt jelentett, jelenthet nekik (a rendezőnek és a filmért lelkesedő nézőnek) a napló naplósítása, a többszörös kommentárreteg. Számomra, aki a művet a kortárs magyar napló- és emlékiratregényirodalom csúcsteljesítményének értékelem, minden ekörül forog. Az ugyanis, hogy Jadviga „programszerű megcsalásai” miért következnek be, nemcsak a filmből, a regényből sem derül ki; központi vezető, külső, semleges narrátor nem lévén, onnan sem kapunk választ rá. Ondris tépelődik, és nem találja a kulcsot a rejtélyhez, amikor pedig Jadvigára kerül a sor, az ő naplórészleteitől sem leszünk okosabbak. Ezt a sajátosságát akár a regény hibájául is fel lehetne róni, azonban a narratív forma *igenis fejlődése a kérdésnek*. Értelmessé rendezi a hiányállapotot. Léttitokként kezeli a ki nem mondhatót, fel nem tárulót. A létezés titkára való többszöri rákérdezés gesztusától lesz azonban több és egészül ki e regény. Azaz nemcsak Ondris szeretné megtudni: Jadviga is – aki ráadásul visszatekintő pozícióból, időbeli távlatot nyervén adhatna választ múltbéli cselekedeteinek okára – nekilát a tisztázásnak, de nem jut dűlőre magával. Narratív játékok, játszmák folynak – amíg Ondris a kiborulás, kielégületlenség, sértettség, elkeseredettség levezetésére használja leíró-kérdő önmagát – ostorozó és rendbe szedni akaró naplóbeszédét, Jadviga talán kevésbé őszinte. A már nem létező férj iránti utólagos szeretetdemonstráció, a fáziseltolódással létrejövő beszélgetés, közönsé tett családfenntartó gondos(l)kodás médiuma számára a napló, de érzékelhető korlátai: mind Jadvigáéi, mind a naplóformát érintőek. A naplóíró asszony nem tud vagy nem akar végzetesen őszinte lenni. A feloldás többretegű: 1. Jadviga alapvetően hazug; 2. szerepet játszik az utókornak, akinek szánja e családi „krónikát”; 3. a lét nem tud tisztán megnyilvánulni, csak dadog; nincs egyértelmű igazság, végső ok, minden szituatív, szituált. A Závada-regény ezt a sokértelműséget mozgatja kiváló nyelvi stilizálással; a magyarországi tót dialektusával és három „író” főhősének karakteres írásmódjával. Egy cseppet még reménykedem, hogy a titokzatos szerelmi sokszögből nemcsak az irodalmárt izgatja a titkok titkosítása s a civilt a szerelem cselekménye.

Závada szereplőket „alulíró”, jegyzetelő technikája jól olvasható, karakteres s többszörösen rejtélyes, ám mégis követhető: az olvashatóság és írhatóság határán sikkesen egyensúlyozó szöveggépződményt alkot, amely méltán lett szakmai siker is. Az önreflexió forma szerencsés, sikeres túlélése, karriertörténete. Korábbi szépirodalmi praxisából A KIROV UTCAI TÁLCÁS-t tekintem még valódi irodalomnak, bizonyos szempontú előzménynek. A couleur locale, a hely szelleme, a kultúrák, nyelvek, népek egymásba hajlása s ennek narratív attrakciója már ott is figyelmet érdemel. Az a szerkezet azonban alig követhető. Szecessziósan burjánzó, cikornyás, érzékeny-manieristán tekeredő. Titokszerkezete másféle, kevésbé ontológiai, inkább reflektív-narratológiai és ismeretelméleti. Ott az a kérdés, hogy mi volt előbb és mi utóbb, hogy hol az eredeti napló vége, s honnan kezdődik annak kommentárja s a kedveshez a távolba íródó – el nem küldött – levél, és mi a megérkezése utáni levezető reflexió; mit ismerhetett ő a fiú naplófüzetéből, s az irányította-e lépteit. Az izgatott, túlfűtött szituációnak, melyben az elbeszélő újraolvassa naplóját, tétje van: Közép-Ázsiából magáról hírt nem adó kedvesét idézi meg vele, őt akarja megérteni, elérni, útvonalát kitalálni, kibogozni általa. (Végül kiderül: a lány is olvasta a naplót.) Immár átértelmeződik: utólagosan neki íródik a második személyű elbeszélés, mely eredetileg önmegszólító narráció. Ez váltott referenciaszemélyt aktuálisan, ahogyan a szöveg a „te” szovjet útját készíti elő s kíséri végig. Honnan tudhatja a régi napló, hogy mi fog történni a másikkal, hogyan íródik egyik történetbe a másik, meddig tart az „én” útja s úti reflexiója? Honnan íródik tovább, az utólagos történet tudással? A késve érkező információk előzetes megérzése, a két utazási narratíva egybeszerkesztése a megszólított és megszólító viszonyának transzformációival körkörösíti, végteleníti az elbeszélést. Az időtechnika összetettsége tehát indulati szimultaneitást szimulál egy kalauzáz váló – titkolni akart – útinapló és egy utazás viszonyában. Orosz irodalmi kurzusaim elé szoktam tenni mottóul, oly hatékonyan és elementárisan képviseli ugyanis az orosz kultúra, az orosz mentalitás ambivalenciáit, s azt, ahogyan ezek a magyar odautazóra hatnak. (Az élet határvonalára jutó, kolerában szenvedő, a világtól elhagyatott szobrász nőnek Közép-Ázsia életveszélyes kórházában lesz része „a felismerésben, a találkozásban”. E csendes vallomás dühödt, értetlen fogadtatása barátja részéről Kornis NAPKÖNYV-ének némely kritikusa emlékeztet, akik sehogy sem tudják megérteni és megbocsátani a harmóniába simulás, a megalázkodó megtérés gesztusát.) A KIROV UTCAI TÁLCÁS minden vonzó eljárásával, eredetiségével együtt is lokálisabb érdekeltsgű, kompetenciájú; úgy látom, a kontextuálisan (kulturálisan) kevésbé érintett olvasói körök nem is figyeltek fel rá. Jó játék kibogozni narratív temporalitását, de mindenképpen a tisztulás irányába mutat a Jadviga-regény. Az már a naplókommentár: az én naplóm újraolvasása mint írás-gesztus kevésbé narcisztikus megfogalmazása.

Merthogy éppen ez, az öntetszeglő, önnön fontosságát hangsúlyozó, demonstráló jelleg teszi kényessé a műfajt. A saját és/vagy más napló átírása számos regény alap-gesztusa a mai magyar irodalomban. Kertész Imre intratextualitása a saját zsidó sors megfogalmazhatóságának esélyeit járja körül. Kornis Mihály NAPKÖNYV-e hisztérikus reakciókat kiváltó, stílári toleranciaküszöbökét jócskán túllépő gyönyörű vallomás. Úgy gondolom, rétegmű; akinek ellenszenves az élettrajzi hős totálisan érzékletes (és publicisztikai énjével egybeeső) figurája és problémája s az a keresetlen nyelvi tobzódás, mellyel ez kifejezésre jut, soha nem fogja tudni átolvasni magát az obszcén-blaszfém hörgéshegyeken, s nem jut el a kutyamentés életet visszaadó érvényéig. Az én rokonszenvem e regény iránt mérhetetlen, de tapasztalom a sértett, indulatos ellenállást. Viharos konfliktusokba fullad minden esetben, amikor – háromévenként ha egy-

szer – kötelező olvasmánynak terjesztem elő. A lehető legelősebben oszt meg bármilyen összetételű egyetemi csoportot alig verbalizálható attitűdök, nem is kulturális: még alapvetőbb beállítódottságok mentén.

Karátson Gábor nagyregénye sem kerüli el a konfliktusokat, de ezek – mozgalmiak. (Feltűnően kisszámú elemzője leginkább rokonszenves, zseniális kudarcként aposztrofálja az *ULRIK ÚR KELETI UTAZÁSA AVAGY A ZSIDÓ MENYASSZONY* című regényt.) Rajongói védik körműszakadtáig, s nem hermeneutizálható számukra a befogadás nehézsége; az, hogy az elvárások teljesítését folyton megkerülő szerzői pozíció, a vég nélkül bonyolódó magánmitológia olyan távolságokra vezet el magától olvasóját, hogy az óhatatlanul leszakad, hacsak... A bölcseleti vonalon csüggő olvasó tud ugyanis szerencsésen „fennakadni” a citátumkapaszzkodókon. Ő lesz az, aki nem zuhan be a szüzsé kanyargó, tátongó szakadékaiba, mert idejében segítségül tud hívni egy-egy mentővesszőt, míg a más kultúrán felnőtt befogadót csak zavarja, s inkább kiböki a szemét, mint segítségére kelne az ilyen-olyan utalás. Az ugyancsak pongyola beszélő bizony irritálhatja ugyanazt az olvasót, aki Kornis szövegét jól viselte. A különbség okát én az egyszeri s a szétszalazódó megváltásra irányuló narratív gesztusra szocializálódott olvasás közt látom. (Más egészen biztosan másban; nagy kedvvel olvasnék erről összehasonlító hatáskutatásokat.) Kornisnál van mélypont és felemelkedés. Erre az archetipikus vázra épül mindaz a tomboló képesség, nyelvvilág, önirónia, szarkazmus, líra, pátoz, amely a művet alkotja. Karátson mindig mindent előlről kezd, visszatér magához, nem enged el semmilyen ötletet, nem ad át semmit az enyészetnek. Azt állítja – és az eredmény nem ad okot a kételkedésre –, hogy mindent kiaknáz korábbi naplójából, nem hagyja veszni az időt és megélésének dokumentációját. Az írás pillanattával/ban újraszituálva azt megduplázza, s ezzel az eljárással, a múlt és jelen egybeolvasztásával képez hömpölygő, ráérős, *személyesen* kitárulkozó beszédet. Ezzel a fajta személyességgel nyer meg és veszít el egyszerre olvasókat. Kit elragad, lekötölez az intimitásával, és bevon aurájába, kit eltaszít, mert könnyűnek, kimunkálatlannak, kiérletlennek, hányavetinek, esetlegesnek s így végső fokon tiszteletlennek érez.

Hiányzik a külső szempont, a nézőpont- és nyelváltás. A regény homogenitása nem törik meg. Míg Kornisnál ha dinamikus, több hullámban is, de megfigyelhető a váltás, a tisztulás, s a mű egésze a külsőt, az idegent, őt, a másikat tematizálja, Závada pedig éppen ezt viszi kristálytisztá tökélyre, Nádas is jól tudja, hogy enélkül nincs regény. Egészen az utolsó szakaszig bizonytalan voltam, hogy összeérik-e: érvényes lesz-e számomra a nagy mű, az *EMLÉKIRATOK KÖNYVE*. A váltás a „másik”, az előkerült régi barát, a közreadó, Krisztián beléptetésével nyeri el identitását. Róla ugyan az elején is esik szó, de az csak visszatekintve, újraolvasva kap nyomatékot. A kívülről jövő mozdulat mintegy összerázza és kinyitja – határt von, a parttalan önreflexivitásból menti ki a főhős visszaemlékezését, amiről megtudjuk, mi végre is íródott. Terápiás céllal, életmentésként, életértelmezésként, visszatalálás céljával, szándékával az emberi közösségbe. A szereplő életének megmentése tekintetében: sikertelenül. Nádas regénye viszont általa kapott meghallható, elkülöníthető, identifikálható hangzást: a polifóniáét. Regénye, ez az önelemzésre hajlamos, cizellált, finom, érzékeny, érzéki beszédmód, a máságok dialogicitására érzékeny befogadót vonzza; a jelenségek fogalmi s egyben érzékletes nyelvének mániákus, kitaró keresőjét, az emberi fenomenológiájának megrögzött kutatóját. A testek, a mondatok egymásra és egymásba hajlásának művészete a narrációs párvjáték nélkül nem szólalhatott volna meg, szólama – egyhangúként, önismétlőként – nem hangzott volna fel.

Az említett szerzők közül talán csak Nádas az, aki elhatárolja biográfiai énjét a regény szubjektumaitól; a legtöbben vállalják a fedettséget. A Kornis-mű hatása éppen őrvongó szubjektivitásában, az én totális, tagolatlan, spontán, parttalan, alig ellenőrzött áradásában rejlik. Kertész minduntalan ugyanazt az (alap)élményt: a holocaustét fogalmazza át élhetővé-olvashatóvá, Karátsón hőse is markánsan önéletrajzi: jól ráismerhetünk a művön kívüli élet- és médiavilágból. Ezek a kontextusok és gesztusok kényessé teszik a keletkező opusok befogadását, kiélezi olvasó-szerző-regény viszonyát. Az olvasóra sok hárul: érintetté válik a szerző-hős érintettsége miatt, s ez zavarba hozhatja, ellenállását fokozhatja. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a személyében kevésbé kitárulkozó, szociográfián edzett, a társadalmi-történeti-néprajzi kontextus feldolgozásának szabatoságán, szikárságán íróvá nőtt szerző lesz képes olyan fikatív naplót írni hőseivel, akik a gazdasági feljegyzések, háztartási bejegyzések valós vagy erősen valószínű vázát segítségül hívva, azokkal mintegy családi kalendáriumot alkotva írják újra váratlanul egy tradicionális alapú formát.

Tatár Sándor

UGACC, @!?

Ad notam: ...MacIntosh...

Nadály vagyok én, nyú és métely;
gátja vagyok, hogy ésszel érvelj,
megadom mindennapi kergeséged;
arra – teszek róla – nem lesz esélyed,
hogy a jobbik eszedre hallgass,
s rágódom, ha már jött a Barkas,
a fekete, két gyászhuszárral,
egyikük rágózni sem átall...
De rágjanak csak, rágok én is
bármely nagy ember tetemén, és
ott dőzsölök 'baudelaire-i dögben
(félíg Hamlettől örököltem);
én ott tenyészek, hol enyész más:
csókom hosszú és – intravénás.
S kunkorgok én minden modemben;
'Symbols' bugyorban megtalálni engem,
ímél nélkülüm el nem hussan;
(v)ér vagyok én a hardver-husban,
viháncolok, ha jó az ENTER
(bár tán tahónak küld egy seggfej) –
éntőlem függnek Megabyte-ok;
rám fenekedni nem ajánlott!

Almában én vagyok a féreg:
 Paradicsomkertből almafakéreg –
 s még meg is bocsátok azoknak,
 kik ezt mondják: Hernyó, csaholj csak!

'KI NEM IGYEKSZIK LENGŐAJTÓN VÁGÁNYOK FELÉ

Hányszor gondoltad el: *leszállni* a vonatról,
 este, nyirkos őszben, mikor már látszik a lehelet,
 az állomás lámpáinak irizáló szélű
 fényudvara van, az újságos s a büfé belülről párás
 ablakára már csak sápadt, távoli fény szítál;
 poggyászkod inkább jelképes csupán, s ha
 úgy tűnne is, a célszerűség válogattatta
 össze tartalmát veled, igazában az csak
 magadhoz való szigorúság volt: az első napokban se
 menekülj abba, hogy nincs dezodorod, hogy
 körömmolló kéne vagy hogy nincs zoknid elég.
 És persze egyedül vagy, és persze várni se vár senki.
 (De csak fog akadni valahol egy szabad szoba.)
 Akkor néhány óra vagy nap, de *legföljebb*
 egy-két hét alatt megméretne minden*.
 Mert vagy visszafordulsz, vagy megtudod, hogy nincsen visszaút.
 *(Ugyan **te magad** nem méretnél – főképp, ha
 nem térsz vissza – ily egyszerre meg, hiszen a belső
 hang tudni akarná, őrizetes, mi tartott
eddig ott.)

– – – Nem gyávaságod szégyenít meg,
 hogy tudniillik nem szállsz
 vonatra egyedül, jelképes csomaggal,
 hanem, hogy nem tudod, mire véld/vélheted,
 hogy most már el se gondolod.

EXIT' VAGY EZT ITT!

A sör langyos, az én mögöttes.
Mi jót várhatnál itt még, pajtás?
Magad inkább egy szebb világba szöktesd
– helyedre, ne félj, biztos hajt más...
Vagy nem hajt. Akkor sem leend hiány
ez átláthat'lan, zörgő gépezetben;
te csak keressed túl az Óperencián
hűs célotat, mely elmesélhetetlen.
Mi szürcsölgetjük még, mi jut, a kétes bólét:
langy örömkét az én mögöttesében –
nekünk hadd szóljon erről a jelenvalólét!
Te csak rajongj, és légy örökre vétlen!

Langyos a vér, szándék mögöttes.
De hogy én téged? Ne röhögtes!

Horváth Sándor Farkas

A SZIGET, HOL EGY KICSIT MINDIG HIDEGEBB AZ IDŐ

Bár a folyó itt nem olyan széles, csak lassan haladtak a túlpárt felé. A felszálló ködből magas kőfalra épült házak tűntek elő. Körben hófödte hegyek.

A ladik partot ért, Z. kilépett a stégre. Eszébe jutott, mit mondott a révész indulás előtt: „Nem lesz semmi baj. Csak ne lepődjél meg, a szigeten egy kicsit mindig hidegebb az idő.” A ház ott állt nem messze, a templomkert alatt. Apró, vályogfalú építmény, akárcsak a többi errefelé. Z. átvergődött az elvadult kerten, ledobta a bőröndöket – már bent is volt a házban, amikor észrevette, valaki van a diófa alatt: kis tömzsi emberke, hatalmas csizmában, állán fehér szakáll.

– Hallom, nem jár a hajó – mondta.

Közelebb jött. Kalapját ott szorongatta a kezében.

– Ladik jár – felelte Z.

– Mint a régi szép időkben.

Z. bólított, bár fogalma sem volt, milyenek lehettek azok az idők.

Az öreg a házat figyelte. Mintha ezek az agyonmeszelt falak valami üzenetet rejtenének, amit csak ő érthet, ami kizárólag az ő kedvéért van ott. Talán nem is emlékszik már azokra az időkre maga sem. Mégis, ha megpillantja ezt a nagy fehérséget ott az

embernyi fűben... Álltak a hidegben. Z. nézte az öreget, az öreg meg a házat. És mosolygott. Végül elnézést kért, de mint mondta, most már mennie kell. Annyit azért még bátorzkodott megjegyezni, hogy itt lakik a szomszédban, a neve Greff, ha szükséges, hívják nyugodtan.

Z. kipakolta a bőröndöket, begyújtotta a kályhát. Delet harangoztak. Éppen enni készült, amikor az utcát lárma verte fel. Maga sem értette, miért, rögtön a kapuban termett. Még látta, ahogy három behemót ember egy ló után szalad. Nyomukban biciklis gyereksereg. A főutca volt ez, rendes betonnal, csak úgy kopogott rajta a patkó. Z. oldalra fordult. Egy lány állt mellette. Barna haja hullámokban omlott a válla fölé.

– Elkapják, igaz?

Z. nem felelt.

A lány visszahúzta fejére a kapucnit. – Utálok a lókupeceket – mondta, és még mielőtt Z. szólhatott volna, mielőtt megemészthette volna ennek a szomorúan finom arcnak a látványát, elsietett a templomkert felé.

Kemény volt a tél. A vékony hó alatt jég borított mindent. Z. gyakran látott fenékre ült öregasszonyokat, kezükben imakönyv, kosár vagy vödör, ha éppen vízért mentek a kúthoz. Ami Z.-t illeti, berendezkedett valamennyire. Egy szobát fűtött. Ott aludt, evett, és ott tisztálkodott, a mosófazékban. Végül már a kútra is szeretett kijárni, mint a legtöbben errefelé. Igaz, télen nem olyan jó. De nyáron, ha kint az utca, meg lehet állni, nézelődni vagy csevegni, ha úgy alakul.

Aztán egy nap elment a tanácsra. Apró vályogház volt ez is, a falu közepén. Két borzas, öltönyös férfi üldögélt odabent, a hirtelen melegben. Hellyel kínálták Z.-t, pálinkát tölthettek neki. – Maga még új itt. – Z. bólintott. – De nem kell aggódni, az ember mindig új valahol! Néha bekukkantott az asszony. Levelet hozott, meg süteményt. Amikor Z. elmondta, miért jött, a két férfi elcsendesedett. A vékonyabbik, amelyik körszakállt viselt, visszacsavarta a kupakot az üvegre, és azt mondta: – Őt ne keresd!

Z. üldögélt egy darabig a csendben, aztán felállt, behúzta maga mögött az ajtót. Hallotta, ahogy megcsörrennek megint a poharak, és a két férfi felnevet. Nem baj, az már biztos, hogy jó helyen jár. Be is írta a noteszébe, amibe, tudta, egy nap majd valami nagyon fontosat fog írni, hiszen ezért jött ide a szigetre, hogy február ötödike, biztató jelek.

Másnap anorák kezeslábast húzott, nekivágott a szigetnek. Egyszer már bejárta ezt a vidéket sok évvel ezelőtt. Mint civil: gyerek volt. Ez más. Ez nagyon más most.

A nap már lemenőben volt a fenyves fölött, amikor hazafelé indult. Semmit nem talált. Éhes volt, alig vonszolta magát. A fák között egy lakókocsit vett észre. Közelebb lopózkodott, benézett az ablakon. Üres volt, az ajtaja nyitva. Belépett: szakadt priccs, por, pókháló, konzervdobozok. A sarokban egy kis fűzet. Olvashatatlan írás, de a tinta frissnek tűnt a lapokon. Ekkor vette észre a kutyát. Nem ugatott, nem is lihegett. Z.-t figyelte. Z. nem tudta eldönteni, most jött-e be, vagy végig ott volt. Nem ijedt meg tőle, pedig félt a kutyáktól. – Hát te ki vagy? – A kutya nem mozdult. Z.-t nézte. – Hol a gazdád? – Közelebb jött, megszagolta Z. nadrágját. Nagydarab, vastag szőrű állat, Z. nem tudta, miféle. – Jól van – mondta –, én most hazamegyek. – De ahogy kilépett a kocsiból, a kutya utánaeredt. Sehogy sem tudta lerázni. Ha követ dobott felé, megtorpant, oldalra fordított fejjel figyelt. Aztán követte tovább. Mire hazaértek, este lett. Z.

bement a házba, a kutya leült a kapu elé. Z. többször kinézett, ugyanott ült, és figyelt. Ha ráordított, el is szégyellte magát rögtön, olyan ártatlan képpel nézett vissza rá. – Jó – mondta –, nyertél. De aztán ne szórakozz, sokáig úgyse maradhatsz!

Enyhébb napok jöttek. Olvadt a hó. Z. szokásos körútjáról tartott hazafelé, amikor meglátta a szomorú arcú lányt, amint ott siet kapucnijában az utca másik oldalán. Már kiáltani akart, de valaki megragadta a kabátja ujját. Hátrafordult: apró anyóka állt előtte, hátán terítőféleség.

– Ki maga? – kérdezte.

Z. nem felelt.

– Ki vagy te?

– Z.

– Z.? – Az anyó ijedten nézett a férfira. – Mit csinálsz te itt?

– Itt lakom.

– Itt?

– Itt.

– Itten te nem laksz!

– Pedig.

– Hol?

Z. megmondta.

– Ottan nem!

– Megvettem.

Az anyó makacsul csimpaszkodott Z.-be. Állán ezüstös szakáll csillogott. – Mit csinálsz te itt?!

Z. megrázta magát. A döbbszög öregasszony megtántorodott, és a kerítésig hátrálva figyelte, ahogy elrohan.

Reggel Z. arra ébredt, hogy egy gumicsizma áll az ágya előtt. Aztán meglátta a hozzá tartozó nagydarab, bajszos férfit. Piros flanelinget viselt, alatta pulóvert. – Szia! – mondta.

– Szia – felelte Z.

A férfi kipirult arca tele volt szeplőkkel. – Bajban vagy – mondta.

Z. felült.

– Van nálad valami, ami nem a tied.

Z. a kutyára pillantott, ott hevert az ágy mellett.

– Nem – mondta a piros inges –, valami más.

Z. még mindig az állatot nézte. Most tűnt fel neki, hogy soha nem ugat. Legalábbis eddig nem hallotta. „Valami más”, merengett.

– Öltözz fel, járunk egyet!

A falu szélén öreg szélmalom tűnt elő a csupaszon hajlongó fűzek közül. Megálltak. A piros inges megfogta Z. kezét. Z. várta, most majd mond valamit. De csak álltak. A nap jólesően melengette az arcukat.

Régóta nem használták a malmot. A gerendák meg a falépcső korhadt, a padlót felszedték, a vizes földön kupacokban hevert a kutyaszar. A padláson, a cserepek között besűrűdő fényben Z. két fotelt vett észre, meg egy asztalt. Arrébb tábori ágy, fűzetek – olyanok, mint a lakókocsiban –, sörösdoboz, egy cseréplécen póráz.

– Itt beszélhetünk!

Ez idő tájt olyan hír keringett a faluban, hogy a Halápi-tanyáról eltűnedeznek az emberek. Az a néhány falusi, aki bejáratos oda, egy hete nem jelentkezett. A tanyáról amúgy sem illett sokat beszélni, de ezután egyenesen elátkozott hely lett. Senki nem tudta volna megmondani, hol is van pontosan. A homokdombok között, amerre tudni vélték, mindig köd lebeg a tájon, csak a dobermanok csaholása hallatszik a tompa szűrkeségben. Ha volna is vállalkozó kedvű ember, aki odamerészkedik, a tanácsháza falára világosan ki van írva: tilos! Hatóságilag. Csak a vadőr fedezte fel időnként a közeli fenyvesben egy idegen gyártmányú csizma nyomait. A nyomok a semmiből lesznek, és a semmibe távoznak. Nem sokat tud meg belőlük az ember. Mindössze annyit, hogy vizsgáljuk aprócska valaki, és a fenyvesbe kizárólag szombat hajnalokon jár.

Z. ült a fotelban, szívta magába a padlás porát. Nem gondolt semmire. Ringatta a homály.

– Ha visszaadod a füzetet, el vagy felejtve – mondta a piros inges.

Z. felsóhajtott. – Nem ér az semmit.

A piros inges felhúzott egy cserepet, kinézett a résen a folyó felé.

– Abban te ne legyél olyan biztos.

Uszály haladt el a falu alatt. A szél végigröpítette a kürt hangját a szigeten.

– Azt az embert, akiről beszéltél – kérdezte Z. –, ismered?

– Talán.

– Ki vagy te neki?

A férfi visszahúzta a cserepet, odalépett Z.-hez. Mint aki ütni készül – de csak csóválta a fejét.

– Felejtsd el – mondta. – És engem is.

Z. már bent járt a faluban, amikor egy csapat biciklis asszony tekert el mellette. Lobogott rajtuk a hosszú kötény. Z.-nek eszébe jutott az anyja. Ő is biciklivel járt munkába. Amikor hazafelé ment az iskolából, és meglátta a sárga biciklit a posta előtt, tudta: az anyja odabent van. Még nem járt le neki a munkaidő. Hátul osont be. Nézegette a bélyegeket, a képeslapokat. Aztán együtt indultak el hazafelé. Z. a csomagtartóra ült, az anyja előre. Sokat nevettek, mert a bicikli mindig kacsázva haladt. De mehettek akármilyen görbén a városka kihalt útjain, soha nem esett bajuk. Leszámítva azt, hogy egy nap az anyja valamiért meghalt.

– Van kedve eljönni a bálra?

Z. felnézett. Nem értette, ki szól hozzá.

– Ott táncolhat is, ha akar.

Z. most ismerte csak fel a lányt. Ugyanaz a kapucnis kabát volt rajta. Haja csillogott a napsütésben.

– Nem tudok táncolni – mondta.

– Lehet. De az még nem olyan nagy baj.

Z. megvonta a vállát.

– Jöjjön el! Számítunk magára.

A bál a tűzoltók épületében volt. Z. nem tudta, milyen alkalomból tartják. Zakót húzott, hozzá bordó nyakkendőt. A gumicsizmát a lábán felejtette.

A teremben színes lampionok lógtak mindenütt. A fal mentén körben asztalok, az asztalokon bor, sütemény. Z. odalépett egy asszonyhoz. A szomszédja, Greff felől érdeklődött. Az asszony hosszan méregette, aztán elnevette magát. – Szóval maga az!

– Z. vagyok – hajolt meg Z.

– Tudom. Tudom, ki maga.

Az emberek köréjük gyűltek. Z. észrevette a tömegben a tanácselnököt. Borzas feje egyre közeledett a nagy vállak és hátaik között. – Hölgyeim és uraim! – kiáltotta el magát, miután megállt Z. előtt. – Üdvözljük barátunkat, Z.-t, a sziget újdonsült lakóját!

Csend lett. Mindenki Z.-t figyelte. – Ezt a bált neki szerveztük!

Z. érezte, hogy valaki hozzáér. A lány állt mögötte. Testéhez hosszú fekete ruha tapadt, kicsiny vállán csak egy pánt. – Hát itt van!

– Itt! – mondta Z. halkán.

– Nagy dolog az – szavalt a tanácselnök –, ha a szigetre új lakó érkezik. Ma, amikor csak azt hallja az ember, hogy a város, a város... Nagy dolog! – Z. észrevette, hogy eltűnt arcáról a körszakáll. Vékonyabbnak, elesettebbnek tűnt. – ...én azt mondom: erre igyunk!

Z. felhajtotta a bort, kezét rázott az elnökkel. Lassú, keringőféle dallam szállt végig a termen. Z. karon fogta a lányt, tánclépésekbe kezdtek. Noha nagyon kellett ügyelnie, nehogy fellökje partnerét, úgy érezte, egyszerre felemelkedik az emberek fölé, aztán vissza, és föl megint – míg végül a lány azt mondta, egyelőre ennyi, inkább üljenek le.

Éjfél után lekapcsolták a villanyokat. Néhány halász iszogatót csak az asztal körül. A cserépkályha kihűlt, szállt a por a szakadt lámpások alatt.

Z. a lány ölébe hajtotta a fejét. Hallgatta, hogy a szigetről mesél. Arról, amikor bús, lassú vízával még keresztülfolyt rajta a patak. Amikor az ő kockás szoknyácskáját ide-oda fújta a szél, ha a nyakukban vitték ürgét fogni a vízművesek. Z. csak akkor tért magához, amikor a tanácselnök odalépett hozzá, és megfogta a vállát. – Igyon meg velem valamit – mondta. Hullott a hó, a kerti fenyő ágait az ablaküveghez verte a szél.

Z. hagyta, hogy töltsenek neki. Közben vissza-visszapillantott a fotelban alvó lány felé.

– Miért keresi azt az embert?

Z. megvonta a vállát.

– Ismeri valahonnan?

– Talán.

A tanácselnök közelebb lépett. – Maga értelmes ember – mondta. – Magának elárulhatom: ő a mi emberünk.

Z. a halászokat nézte. Nagy bajszú, lomha fickók ezek. Arcuk, akár a hajnali köd.

– ... fontos ember. Nem lehet piszkálni. Ugye érti?

– Nem – mondta Z.

– Makacskodik?

– Beszélnem kell vele.

A kis ember kezébe vette a bontatlan üveget. – Valami régi ügy? – A dugó pukkanása végigszállt a termen. – Azelőtt a Mezőségen volt ő, ha jól tudom. Járási tanácson. Ott volt maguknak valami biznisz?

Z. megrázta a fejét.

– Ide figyeljen! – a tanácselnök teletöltötte a két poharat. – Lehet, hogy ezek az idők már nem olyan idők, mint azok voltak, akkor sok minden megesett... mi talán nem is beszélgetnénk itt. De azért ne becülje alá ezeket a mostani időket se!

Z. visszatette a poharat az asztalra, megtörölte a száját. – Hallom, eltűnt néhány ember a tanyán.

– Nem tűntek el! – morogta az elnök. – Tévedés. Jó elvtársak azok!

Egy nap kitavaszkodott. Az aranyeső ott sárgállott az útszéleken. Z. rendbe hozta a házat, káposztát ültetett. Esténként átjött hozzá a lány. Ültek a verandán pokrócba csavarva. Sátorként borult rájuk az ég. Z. apja egyszer azt mondta: az apáknak és a fiúknak saját csillaguk van. Ha valamiért elkerülnek egymástól, csak felnéznek az égre, és tudni fogják, merre kell keresni a másikat. Azon az őszen tűnt el örökre. Z. sokszor nézte az éjjeli eget, de nem tudta kiolvasni, merre keresse.

Évekkel később valaki azt mondta, van egy sziget a Dunán, él ott egy ember: nagyon olyan, mint az, akit ő keres. De Z. hiába kutatta, hiába hagyott titkos üzeneteket mindenütt, itt se találta meg. Csak ez a lány volt, bújt hozzá, mint a macska. Finom bőrének illatától álmoság fogta el.

Egy reggel Z. elindult, hogy benézzen a szomszédjához, Greff úrhoz. Fűrészt akart kérni a kerti orgonákhoz. Nem tudta, melyik ház az övé, taláломra nyitott be mindenhová. A kutyaugatásra aggódó arcú, kötényes asszonyok jöttek elő. Greff úrról nem hallottak soha. Z.-nek se igen hitték el, hogy a szigeten lakik. Azt meg végképp kételkedve fogadták, hogy ebben az utcában. Z.-nek már az az érzése támadt, szándékosan nem ismerik fel. Házalónak nézték. Várták, mikor rukkol elő az árujával. Az egyik asszony annyira izgatott lett – azt hitte, Z. kenőcsöt hozott neki –, hogy pálinkával kínálta, pusztedlivel; nem akarta elengedni, csak amikor már félreérthetlenné vált a tévedés. De akkor úgy fejbe vágta, hogy alig talált haza. Ezen az éjszakán álmodta, hogy beszélget valakivel a sötétben.

– Még mindig nem érted? – kérdezte a hang.

– Nem – mondta Z.

– Mindegy. Csak ne avatkozzál bele!

– Mibe ne avatkozzak?

– Semmibe – mondta a hang. – Majd megtanulod: az ember ne avatkozzon bele semmibe.

Z. oda akart menni, hogy megragadja az illetőt, és a képébe üvöltse: ő semmibe nem avatkozik bele, egyszerűen keres valakit... egy apát! De felébredt.

Nem sokkal ezután levelet kapott a tanácsról. A tanácselnök írta. Pénzt ajánlott Z.-nek a házáért, csak menjen el.

Z. próbált beszélni vele, de a titkár azt mondta, nincs ideje rá.

– Mi bajuk velem?

– Semmi – mondta a titkár. – De sokat kérdezősködik. Értse meg, ennek rossz vége lenne. Amit maga keres, nem erre van!

Z. egész nap bolyongott. Kisétált a telepre is. Az Öregfiúk játszottak a Kőbányászok ellen. A tornát a járás szervezte, május 1. miatt. Mondták Z.-nek, ha jól rúgja a bőrt, beállhat. De ő nem akart. Szedett egy csokor orgonát, visszament a faluba, a lány levelesládájába tette.

Két bőröndben elfért mindene. A kutya ott járkált fel-alá, míg összepakolt. Néha megállt, félrefordított fejjel figyelt.

Este lett. Ültek a verandán, nézték a csillagokat. Ő ma biztosan nem jön át, gondolta Z. A városba kellett mennie. A hintaszéket üresen himbálta a szél.

Hajnaltól kilépett a házból. Szombat volt, köd szállt a vízen. A földek csupaszon nyúltak el a szürke ég alatt. Amikor a fenyves széléhez ért, egy fa mögül aprócska em-

ber lépett elő. Z. nem látta az arcát, a kalap is takarta. Közelebb jött. Z. most vette csak észre: Greff úr áll előtte. – Nahát! – mondta. – Régen láttuk egymást.

Az öreg bólintott. – Eltévedt talán?

– Nem, nem – mondta Z. – Keresek valakit.

A nap vöröses háta kibukkant a homokdombok mögül.

– Szóval keres valakit.

– Az apámat – mondta Z.

Greff úr cigarettát vett elő, megkínálta Z.-t.

– Az apját – mondta, miután eltette a gyufát. – És mit akar tőle itt?

– Nem tudom.

– Aha.

– Régen láttam, tudja. Nagyon rég. Nem is emlékszem rendesen.

– Akkor?

– Csak látni szeretném. Mondanék neki valamit.

Szívták a cigarettát, hallgatták az erdőt.

– Milyen volt az a maga apja? – kérdezte Greff úr. – Hátha láttam valahol.

– Nem tudom – mondta Z. – Talán olyasféle, mint maga. Persze nem ennyire öreg.

Greff úr elnevette magát. – Igen – mondta –, az idő!

Álltak a fák között, nézték egymást. Mint azon a reggelen, ott a kertben. Aztán Z. elindult vissza a falu felé. Az öreg meg nézte, nézte, ahogy távolodik.

– Mit akart? – lépett mellé egy nagydarab férfi. Greff úr összerezett. – Halkan jársz, fiam – mondta –, megijesztettél.

Z. éppen ekkor tűnt el a homokdombok között. – Az apját keresi, azt hiszem.

A felkelő nap fénye beszűrődött a fák közé. A nagydarab, piros inges férfi megrázta a fejét, kiköpött a tütengerrel borított földre. – Szóval ez a te városi fiad!

Az öreg nem felelt. Szívott egy utolsót a cigarettából, a csikket kis nejlonzacskóba tette, azt meg elsüllyesztette a zsebébe. – Az apját keresi – mondta. – Akar tőle valamit, azt hiszem.

Néhány lépés után elnyelte őket az erdő.

Z. leadta a kulcsot a tanácson. A kutyát a vadőrre bízta, de az azt mondta, neki nem kell. Van annak gazdája. Ebéd után elviszi hozzá. Lesétált a partra, a fűzek közé. A hajót szerelték, ladik járt megint. Z. beadogatta a bőröndöket, beszállt. Napos idő volt. Csak a szél csapkodta a vizet.

– Na – mondta a révész, miután ellökte a ladikot a stégtől –, tetszett minálunk?

Z. figyelte, ahogy nagyokat húz az evezőlapáttal, aztán oldalra fordítva a ladik farágig tolja, hogy ne fordítsa el őket az ár. – Jó volt – mondta. Visszanézett a távolodó házak felé. – Csak az a baj, hogy itt egy kicsit tényleg hidegebb az idő.

Sajó László

MÍG VÉGIGMEGYEK A SÖTÉT LAKÁSON

„Hogy elérjek a napsütötte sávig”
(Petri György, -nek)

Míg végigmegyek a sötét lakáson,
túl az első hajnali fölriadáson,
még innen a halálon,
már holnap van, újabb aláírt haladék,
a lakáson végig csöndben haladék,
ujjaim között fészkeből kiölt fiókamaradék,
sárgán derengő csipatozás, az álom:

a boldogtalanság madara, denevér
(aki nem is madár, tulajdonképpen kék menyét)
lóg a balkonon – nincs is! – fejjel lefelé,
és én vagyok néki, télire, eleség,
remegő bőrszalonna, vagy mi –
ennyire emlékszem. Ja(j), és még annyi,
én nem tudtam, hogy innen ki lehet zuhanni.

Aztán a vécéből a szüette
ablakkeretben
a rész-, a díszletek sziluettje:
ég, háztető, antenna,
ez volt, és van tegnap,
tűzfalhoz tapadnak a drótok,
suhan egy szaros galamb,
boldog
a boldogtalan,
a föld a trágyadombja,
az öröm az égig ér,
holnap van, holnap,
hó lesz? a hajnal tűzfaláról a
sötétség korma
szállingózik, elmosódnak
a vécéablakon a létigék.

Aztán a fürdőszobában
isten elpusztíthatatlan csótánya,
aki vagyok, eltűnik előlem.
Szennyestartó mögül, szekrényből,
könyvekből, tükörből többé nem jön elő, nem.

Pedig végig valahol itt van.
Csak kezet mostam, nem is gyújtottam villanyt.
Talán *egyenesen* a földbe mászott.
Megyek utána én is, hason, másom,
végig a sötét lakáson.

Mit keresek itt az *éléskamra* előtt?
Nincsen anyám, készítette szederbefőtt.
Leittam jó előre minden kompótlevet.
Romlott vagyok. Alig várom, hogy holt legyek.

Idáig jutottam. Most a konyhából
hogyan jutok ki, a hűtőből?
Idáig hallgattam. Most rám szól
bennem egy hang, üvöltés föl,
már mér' üvölnének. Van rostos gyümölcslé,
időm is egy kevés, kitöltöm.
A lélek,
testbe szorult féreg,
hadd üvöltsön,
ha jön az isten.

Már itt bent
van a házban, csak eltévedt az állványrengetegben.
Sose jut ki a legfelső emeletre.
S ha a ház egyszer csak ledől,
a támasz megmarad, a sok fenyő-
gerenda közül az egyik megjelöl.
Akár a ház,
állsz,
magad alá temetve.

Hugyoztam, kezet mostam, ittam.
Most megyek és visszafekszem.
Nekem senki se mondja, itt, van.
Csak ha már el is ment, messze.
Már nem lehet nagyon közel.
Most megyek és visszafekszem.
Míg végigmegyek a sötét lakáson.
Az egészben az a legszebb,
azért jön el,
hogyan halva találjon.

Fischer Mária

JÉGEN A FRANCIA PÁROS

Jégen a francia páros. Számat befogom.
Flitteres elmém csillog-villog, befogad
minden lámpavilágot, minden ragyogást.
Szép ez a lány a fiúval. Tükrös retinám
tükrözi őket. – Golden Lady – szól a palánk,
úgy mellékesen. Ékszer? Manöken? Kutyalánc?
Alpesi sör; netalán sárga likőr. Ananász?
Kívül a kúrón a szponzor stimulál, szeparált
drukkernép lobogókat lenget; s a halál-
forgást, két emelés közt, két szpíker – együtt –
hangos igenléssel húzza alá, ahogyan
kell. Kifogás nincs. Nincsen kifogásom. Amúgy
én nem kunsztosom ébren. Valahogy rizikós
lenne a hasra esés télen – mások előtt.

AHOL ÉS AHOGYAN, MÉGSEM MINDEGY

Mértani testek a házak. Belakott idomok,
téridomok. Plusz a macskák, a kutyák, egerek,
svábbogarak, papagájok, pinyek, pítónok.
Fáradt embereken pattog a szikra. Fonák
műsor, műanyag – és műsorozatba lövés
dosztig. Most beleélem magamat. Toleráns,
éző nő vagyok; álmok közelében ülő,
mondvacsinált, toleráns polgár. Míg fedelem
véd, falaim szigetelnek, gyepem is befelé
nő – és zöld a fülem. Senki se tudja, hogy így
élek az élőkkal, hogy versben keresem
kulcsaimat. Kinyitok, zárok – meg kinyitok,
zárok. Ronda szokás. Mindig csak felemás
érvek közt lélegzem, felemás levegőt.

Sztratón*

EPIGRAMMÁK

Részeg vágyakozás

Add ide jobb kezedet, hogy a táncnál el ne hasaljak,
 épp eleget kacarász így is a zsenge kölyök!
 Ám ha nem apja mögött nyújtózna, nem is kacarászna!
 S persze nem is lennék kótyagos én se, nem ám!

El nem bűvöl a hajzuhatag

El nem bűvöl a hajzuhatag, sem a fodrok, a bodrok,
 nem természetes ez, csak piperész-tudomány!
 Ám a poros, mocskos kölyök izgat a tornateremben,
 és ha a test színét fényezi át az olaj.
 Vágyam dísztelenül mézédés: mert a csalóka
 kozmetikázás csak asszonyi, küpriszi mű.

Az mese csak

Drága Theoklész, az mese csak, hogy a Khároszok oly jók,
 s hogy hárman vannak Orkhomenosz rögein.
 Ötször tíz táncolja körül ragyogó pofikádat,
 s mind lélektolvaj, mind nyilazó fenevad!

Boldog a festő

Boldog a festő, mert megfesthet, sőt, a viasz, mert
 bájad szobrászként győzhet a nyers anyagon.
 Bár lennék csúszómászó vagy szú, hogy a fába
 mászván szétrágjam rögtön a műremeket!

* A szardiszi Sztratón a Kr. e. II. század legjelesebb görög költői közé tartozik. Nevéhez fűződik a MÚSA PAIDIKÉ (MUSA PUERILLIS) című gyűjtemény összeállítása, mely saját és más költők (Meleagrosz, Kallimakhosz, Aszklépiadész, Rhainosz stb.) fiúkhöz írt szerelmes verseit tartalmazza. A verscsokor a GÖRÖG ANTHOLÓGIA (ANTHOLOGIA GRAECA) néven ismert gyűjtemény tizenkettedik kötete. (Cs. Z.)

A rózsza

Nem lelsz annyi virágot a lágy Zephürosz simogatta
réten, hogyha pazar kincseket ont a tavasz,
mint, Dionüsziosz, itten ahány nemes ifjat! A testük
khároszi–küpriszi kéz műve: megannyi szobor!
Nézd, Milésziosz az, ki a legszebb lett valahány közt:
illatozó szirmú rózsza, ahogy kivirul...
Még nem sejtji: a szirmot a hőség összeaszalja,
s rút lesz, mint ragyogó arca, ha szőr lepi majd.

Csehy Zoltán fordításai

Végel László

ANYÁD A FÖLDEKEN SZÉTDOBÁLT FEHÉR INGEKRE EMLÉKEZIK

A kisebb-nagyobb megszakításokkal immár tíz éve tartó etnikai háború és polgárháborús feszültségek, a versailles-i Európa-történet agóniája, a jaltai világkép széthullása s mindezek következményeként a hetvennyolc napon keresztül tartó NATO-légicsapások motívumai együttvéve határozzák meg a néhai Jugoszlávia és a jelenlegi Szerbia ezredvégi hétköznapijait. Szerbia tehát mégis európai szimptomá: a peremvidéken fogalmazódott meg a XX. századi Európa minden következetlensége, és ide veti árnyékát a XXI. századi Európa minden kétértelműsége. Európa ez is – de a fonákja.

Az EXTERRITÓRIUM története – amelynek része az itt következő szöveg – sok ponton kezdődik tehát: 1918-ban, 1941-ben, 1989-ben, 1991-ben, 1999. március 24-én, a NATO-bombázások első napján, s nem tudni pontosan, hol kezdődik a majdani vége, és milyen lesz ez a vég. A sokszínű történetszálak azonban auto-

nóm életszemléletet, életfelfogást alakítottak ki a Balkán embereiben, amelyek már túlmutatnak a politikai és történelmi meghatározásokon: az emberi sorsok, hitvallások öntörvényű alkotóelemei lettek.

A hetvennyolc nap alulnézetből tárta fel, hogy milyen volt ebben a régióban a század. A tömegsírok és a hazafias pátosz, az egész világgal való dacos szembeszegülés és a kivételes nemzeti küldetéstudat által szegélyezett hétköznapi élet távolról szemlélve irracionálisnak és teljesen anarchikusnak tűnik. Középről tapasztalva az eseményeket és a történéseket viszont kiderül, hogy az egyszerű ember mindennapjaiban a gonosz elvesztette auráját, magától értetődővé vált, majdnem természetessé, amelyben a bíraskodás abszurd jelleget kapott; olyan helyzet ez, amelyben Istennek egy közönséges tyúkperben kell igazságot tennie. Ez az egyszerű ember ártatlannak vallja magát, és azt hiszi, hogy a nemzeti érdekekkel összhang-

ban levő igazság ismételten győzedelmeskedett, és katarzisz nélkül éli az életét.

A szerző mintegy tizenöt ívnyi terjedelmű kézírata, az EXTERRITÓRIUM e hetvennyolc nap személyes élményei nyomán tekintti át azokat az utakat, szellemi alapokat, kollektív értékrendeket, amelyek felháborították és megrendítették Európát. A kézirat ebben az értelemben részét képezi annak a ciklusnak, amely a LEMONDÁS ÉS MEGMARADÁS-ban (1992) a nyolcvanas évek robbanás előtti helyzetképét adja, majd a WITTGENSTEIN SZÖVŐSZÉKE (1995) és a PEREMVIDÉKI ÉLET (2000) című köte-

tekben a kilencvenes évek elején történő kibontakozás nyomasztó személyes látleteit írja le. Az EXTERRITÓRIUM a kulmináció állapotrajza, az esszépróza főszereplője a hétköznapi tömeg, amely nem képes megszabadulni a múlttól, és képtelen szembenézni a jövővel. Ebből a csapdahelyzetből kiderül, hogy a hetvennyolc nap története valójában csak egy állomása annak az útnak, amely a versailles-i Jugoszlávia létrehozásával kezdődött, Jugoszlávia szétbomlásával és az ezzel járó szerb nemzeti traumák kibontakozásával folytatódott.

Kétheti nyugalmas szabadkai tartózkodásod ellenére közérzeted rosszabbodott, légtérben vergődöttél, mint akiről megfélelkeztek a jó vagy a rossz dolgokhoz láncoló hatalmak. A Soros-irodából jelentették, hogy rövidesen beindul a mindennapi munka, tehát napjaid egy részét munkahelyeden töltöd majd el. Szabadkai ismerőseid marasztaltak, aggódtak érted, hogy Újvidéken eleven célpont leszel. Nem akartál erre gondolni, inkább beletörődtél az érzéstelenítő fatalizmusba, ami nem volt nehéz, hiszen a tétlenség, a szellemi munka hiánya fokozatosan közömbössé tett. Könyvet már hetek óta nem vettél a kezvedbe, írni nem bírtál, belsőleg eltunyultál, mert megfeszülten figyelted a külvilágot.

Úgy határozta, előbb Szenttamásra utazol, annál is inkább, hiszen anyádat – naponta telefon-összeköttetésben voltál vele – rövidesen orvosi ellenőrzésre kell vinned. Előtte ott töltesz néhány napot, legalább addig, amíg nem kell naponta bejárnod a munkahelyedre. Tartottál az orvosi ellenőrzéstől, töprengtél is azon, hogy talán el kellene halasztani, hiszen az újvidéki utazás nagy kockázattal jár. Mi lesz, ha útközben elkap benneteket a légiriadó, vagy bombák hullanak a közeletekben? Biztos voltál benne, hogy anyád rohamosan gyengülő szíve nem bírja ki a sokkot. Te leszel a felelős mindenért, csakis te.

Számítalanszor álltál hasonló dilemmák előtt, sokszor kérdezted magadtól, szabad-e vállalnod a kockázatot, legtöbbször egy-egy cikk megjelenése előtt, hiszen a következményeket nemcsak te viseled majd, sejtetted, hanem a gyerekeid is. Ezáltal azonban az anyád életét kockáztattad, bárhogyan döntesz, a lelkiismeretteddel nehezen számolsz majd el. Hiába bizonygatnád jó szándékod, úgysem találnál megnyugtató magyarázatot. A jó szándékkal való kérdés ezekben a napokban végleg lejáratta magát. Aki a körülményekre hivatkozott, az a kényszerrel igazolta magát, aki a kényszerben talált igazolásra, az a személyes erkölcsi felelősségtől menekült. Aki mindent a muszájra háritott, az a saját becsületére egy cseppet sem adott.

A halasztás kockázatos, bizonygatta az orvos, a háborús napokban a gyakoribb ellenőrzés életbevágóan fontos. Szakszemponthból bizonyára igaza volt. De újra felrém-

lett előtted, létezik szakmán túli igazság is, mivel az út olyan kalandosnak ígérkezett, hogy több kárt okozhatott, mint amennyi előnyt a szakma ígért. De, mint általában lenni szokott, meghajoltál a szakma tekintélye előtt, szereztél benzint, egyik ismerősöd felajánlotta, kocsijával Újvidékre szállít benneteket. Muszáj tehát felkészítened anyádat az útra.

Délután toppantatok be Anikóval, a falusi utcában a napfény bronzvöröse búcsúzott a háztető cserepeitől, a ház előtti gyepp szép sűrű volt, nem ártott neki semmi. Félénken nyomtad meg a kilincset, mint mindig, ha hazajöttél, de megpillantva az udvart, megfélekedtél a lámpalázadról. Anyád azon nyomban a veteményeskerttel, a csirkékkel dicsekedett. Mellékesen megjegyezted, hogy a jövő héten Újvidékre utaztok az orvosi ellenőrzés végett. Mintha nem hallotta volna, bevezetett a konyhába, másról beszélt, süttöt-főzött, tüsténkedett. Megróttad, figyelmeztetted, inkább pihenjen, mondtad. De éppen ezt kerülte, tüsténkedett, hogy ne gondoljon semmire. Fialat, egyhetes csibéket hozott ki a keltetőből, azokat kell etetnie, kell majd a hús, jelentette ki magabiztosan. Büszkén mutogatta: a kamrában elegendő cukrot, olajat, lisztet halmozott fel, tehát lelkiismeretesen felkészült a háborúra. Sokkal körültekintőbb volt, mint te. A legfontosabb a só, mondta, ad belőle neked is, tette hozzá jelentősegteljesen. Ő már átélte egy háborút, tudja, mit jelent a só.

Csak estefelé nyílt meg a szíve, de nem a háborúra panaszkodott, vidáman adta elő, hogy a gépek zúgását vagy a bombarobbanásokat hallva menten a kertbe rohant, onnan figyelte, mi történik az égen. Csillogó szemmel mesélte, hogy néhányszor még a repülőgépeket is látta. Éjszakánként felriadt, kiszaladt a kertbe, és az eget kémlelte. Ha az ég borús volt, félt, ha csillagos volt, megkönnyebbült. Az első szenttamási éjszakád mennyboltozata csillagos volt; amint felbúgott a sziréna, anyáddal és Anikóval kirohantál a kertbe. Anyád gyerekes örömmel mutogatta az Esthajnalcsillagot és a Göncölszekeret. Anikó egy fényes léggömbre emlékeztető, hol vörös, hol zöld fényt sugárzó égitestet keresett, a repülőgépeket irányító szatellitot. Neked úgy tűnt, a mennyboltozat valamelyik távoli pontján gépek zúgnak, de nem voltál benne biztos, a tágas égbolt elnyelte a veszélyt. A szabad ég alatt állva parányinak érezted magad is, a bombákat is.

Anyád kíváncsian fürkészte a szatellitot, végre a diófa lombja mögött megpillantotta, örült, mint egy gyerek. Anikó és te már elfáradtatok, ő azonban még mindig kinn ácsorgott a pázsit közepén, mintha megbabonázta volna a végtelenség, amelynek a gyilkos fegyverek visszaadták eredeti, delejes természetét. A konyhaajtóból figyelted a csillagos égbolt alatt ácsorgó anyádat, meg sem mertél moccanni, nem akartad zavarani a nyugalmát.

Azon az estén megértetted, miért érezte magát legjobban a kertben, szemben állva az égboltozattal és a veszedelemmel. Az utcára nem lépett ki szívesen, amióta a háború tart, a szomszédok gyanakodva néztek rá; a minap is az egyik boszniai szerb menekült rákiáltott: ne örüljön, úgysem jönnek be a magyarok. A Horthyt várja, ugye? De hiába várja! Az oroszok bejönnek, újra, mint '45-ben. Az a baj, hogy az oroszokat elüldözte a szerbfaló Tito. De visszatérnek újra, fényes rakétákkal érkeznek, meg atombombával. Úgy jönnek, mint '45-ben, hogy megadják a kegyelemdőfést a fasizmusnak. Egy kivételtől számolt be anyád, az átellenben lakó fiatalemberről, akinek a nagyapja is ugyanabban a házban élt, ahol most az unoka kávépörköltöt nyitott. Ha anyád a boltba ment friss kenyérért, hangosan köszönt neki, s hetente egyszer frissen pörkölt kávéhozott, még pénzt sem fogadott el érte, habár a kávé – a cigaretta mellett – a legnagyobb hiánycikknek számított.

Az igazat megvallva, magyarázta, azelőtt sem lépett ki szívesen az utcára, hiszen már alig maradt ismerőse, sokan meghaltak, sokan pedig Magyarországra költöztek át. Sorolta a neveket, mind Magyarban vannak, mondta. Először az utcátok és környékének régi lakóit vette számba, aztán a falubéli ismerőseket. Mind áttelepült, eladta a házát a boszniai szerb menekülteknek, nem bánták, ha áron alul is, csak mentsék családjukat. A neveket hallva meghökkentél, nem először hallottad a névsort, anyád mindig fontosnak tartotta felsorolni az áttelepülők és a halottak neveit, te mégis mindig újra meg újra elképedtél, mert folyton nőtt a lista, egyre több gyerekkori osztálytársad, barátod hagyta el az országot. Magadban beméred, Magyarországon már jóval több ismerős földi él, mint a szülőfaludban. Ha így folytatódik, akkor a következő érettségi találkozón, ha megtartjátok egyáltalán, csak ketten-hárman ültök majd a hosszú asztal előtt.

Anyád kérdően nézett rád, válaszodat várta, a kávécsészét forgatta a kezében. A hosszú, kínos csönd után végül a mellednek szegezte a kérdést. Mondd, fiam, te miért maradtál itt, miért nem léptél meg idejekorán, akkor most nekem is könnyebb lenne. Mire vársz még? Gyerekkorodban ugyanilyen meggondolatlan voltál. Azt a dorgáló hangot ismerted fel, amire gyermekkorodból nagyon jól emlékeztél. Akkor oktatott ezen a hangon, ha rossz fát tettél a tűzre. Győzögetted, hogy nincs nagy veszély, rövidesen vége lesz a háborúnak, de ő bizalmatlanul csóválta a fejét. Ő jobban tudja. Meg-elevenítette a partizánok bejövetelét, 1945 őszén ugyanazt tették a magyarokkal, mint most az albánokkal.

Tíz éve talán, hogy a múlt emlékei feltörtek belőle, váratlanul, egyszer s végérvényesen. Részletekbe menően leírta a szenttamási tömegsírok helyét, kit gyilkoltak meg az utcából ártatlanul. Rendületlenül sorolta a neveket, túlnyomórészt fiatalokét, kubicosokét, napszámosokét, béreseket. A pór nép volt a kommunizmus első áldozata, a gazdagok vagy a bűnösök pedig, mint mindig, időben kereket oldottak. Az új kápolna egyik felét szintén tömegsírra emelték, mondta, ott rokonaink is vannak. De Turián is van egy, meg a Verbász felé eső határrészben is. Az utcabelieket ebbe dobálták bele.

Egészen pontosan emlékezett arra a napra. Barátnőjével kora reggel elindultak, hogy megnézzék a bosztánt, így nevezték azt a darabka földet, ahova krumplit, zöldbabot, tököt vetettek, csak annyit, hogy legyen a konyhára. Vége a háborúnak, gondolták, kiballagtak a mezőre, hogy széjjelnézzenek; a bosztánra ugyanis a lányok vagy az asszonyok viseltek gondot. Útközben szétszórt ingekre találtak, aztán puskalövéseket hallottak. Lélekszakadva menekültek haza; először még apádnak sem merete bevallani, mit látott; nem értette, mi megy végbe, nem sejtette, hogy a háborúnak még nincs vége.

Nem figyelmeztette senki, mi történik a mezőkön, az elhagyatott temető környékén, de szöget ütött a fejébe, hogy napról napra egyre több férfi hiányzik az utcából. Elvitték, sepegték a közeli hozzátartozók, s tehetetlenül széttárták karjukat; nem merték hangosan kimondani, hogy meggyilkolták őket. Ezt tette az utca népe több évtizeden át: széttárta a karját, és lehorgasztott fővel várta, mit hoz a holnap. Évtizedeken keresztül hallgatott. Nem tett szóvá semmit, csak a karját tárta szét, magába fojtott s már régen megbocsátott mindent.

A németek még rosszabbul jártak: mind elüldözték, munkatáborba hurcolták őket. Azoknak, akik túléltek, egy nap azt mondták, csomagoljanak össze, és betuszkolták őket a marhavagonokba. Irány Németország! Csak azt vigyék, ami a kezükben elfér.

Később mentek maguktól, boldogok voltak, ha engedték őket. Amikor anyád erről beszélt, megvillant előtted egy másik kép. A baranyai magyaroknak, a kórógyiaknak is azt mondták, csak annyit vihetnek magukkal, amennyi egy szatyorban elfér. Több száz évvel ezelőtt török csapatok portyáztak Kórógy környékén, de megkímélték a kis református falut, a szerb szabadcsapatok nem ismertek kegyelmet: azt mondták, csak annyit vihetnek, amennyi egy szatyorban elfér.

Aztán arról a rádióról mesélt, amit kutyaólnak keresztelt el, mert tényleg olyan volt, mint egy kutyaól, picinyke kis kivilágított skálával. Apádnak ajándékozta egy német ember, a kerteken keresztül hozta, azt tanácsolta apádnak, dugja el, ássa el jó mélyre, a rádiónál nincs nagyobb kincs a háborús időkben. Ő '45-ben megtanulta a leckét, a háború nem fejeződött be. Igaza volt, a győztesek gátlástalanul folytatták a háborút. Bevagonírozták a svábot, és kiteszítették az anyaországába. Jó néhány évvel később apád kiásta az elvermelt rádiót, s a család boldogan vette körül. Abban az időben nagy szó volt egy rádió, az utcáiban csak néhány tehetősebb gazda dicsekedhetett vele. Te felkuperodtál az asztalra, hogy a rövidhullámon beállítsd a Szabad Európát. Szüleid még azt sem árulták el, hogy a rádió egy sváb ember ajándéka. A németekről nemigen beszélt senki. Egyszerűen eltűntek. Háromszázezer német tűnt el? Ötszázezer? Senki sem tudja már. Tabu téma lett ez is, akárcsak a magyar tömegsírok. Kollektív büntetést róttak ki rájuk azok, akik most felháborodva tiltakoznak a kollektív büntetés ellen.

Fájó sebeit a kilencvenes években tárta fel anyád. Évtizedeken át magába fojtotta, akárcsak az apád. Az ingek fehérek voltak, hajtogatta kitartóan, mert valamiért ennek különlegesen nagy jelentőséget tulajdonított. Miért öltöttek magukra az áldozatok fehér inget, töprengtél magadban. Az egyetlent, az ünneplőt. Amiben nőültek vagy nő-sülni akartak. Vajon tudták-e, hova hurcolják őket? Anyád új arcát ismerted meg, ráébredtél, hogy előbb vagy utóbb neked is lesz elszámolnivalód. A világ egy pillanatban majd elhallgat, csak az emberek széttárt karja emelkedik fel a levegőbe, mintha tovaszállni készülődnének. Elnémultak régen, de neked meg kell szólalnod, úgy, mint az anyádnak. Legalább a legutolsó pillanatban meg kell szólalnod.

Egyszer megkérdezted, hogy miért titkolódzott erről előtted ennyi esztendőn keresztül, miért várt a legutolsó pillanatra. Csak annyit válaszolt, hogy nem akart terhelni, de feltételezted, ennél sokkal többről volt szó, hiszen egymás között sem idézték meg a múltat: a rokonok között sem esett szó róla, hallgatásba merültek, mint a sír. Sejtetted, hogy félelemből tették, de a széttárt karú emberek mégis hősök voltak, a lehetetlenre vállalkoztak, vagyis el akarták felejteni a történelmet. Neked könnyebb volt, hiszen nem volt mit felejtened, nem nyomasztott semmiféle teher. Naivan és ártatlanul léptél be a világba, úgy távoztál a szülői házból és indultál Újvidékre, hogy semmiről sem tudtál; nem is sejtve, nemzedéked lesz a jaltai kísérleti lombik leghálásabb alanya. Aztán összedőlt ez a világrend is, láttad, hogyan sírják most vissza a régit. Egyik kiábrándulásodból a másikba botorkálva gyűjtögettél össze némi ismeretet a múltból. Nehezen összeilleszthető történelmi szilánkokból állt össze a kép, amellyel nem tudtál mit kezdeni.

Az ártatlanság kora lezárult, de amikor pont került a végére, kiderült, hogy túl sokáig tartott, és megbocsáthatatlanul meddő volt. A berlini falak ledöntése után az is kiderült, hogy sziszüphoszi erőfeszítéseid inkább komikusak voltak, mint hősiesek. Talicskáddal homokhegyre cipelted a homokot, s mire feleveckéltél, talicskádból elillant a homok. Még a hiábavalóság érzése is komikussá vált. Aztán a hirtelen jött szélviha-

rok elseperték a homokhegyet. Eltűntetett, elmosódott, elfelejtett nyomvonalakon tántorogtál vissza a múltba, amelyről először fogalmad sem volt, aztán idegenkedtél tőle, végül a megdöbbenéstől dermedten farkasszemet néztél vele. Megismerted a múltat, amely eleddig ismeretlenségbe rejtve megalázott és sanyargatott. Mostantól nem menekülhetsz előle, behajtja rajtad adósságodat. Bárhová rejtjezzél is, hallod a tankok dübörgését, vagy – ami még rosszabb – a háborús szólamokat. A koszovói, a horvátországi, a boszniai tömegsírok a bácskaiaknak felelnek vissza, s aggódva gondoltál arra, hogy ezzel az átkozott térképpel még nem zárult be a kínos hallgatással övezett bűvös kör. Miért hallgattak szerb barátaid évtizedeken keresztül a bácskai tömegsírokról, miért hallgattak azok az értelmiségiek, akik az egyenlő jogokról és a polgári értékekről beszéltek? Pár kivételtől eltekintve, akiknek a hangja gyorsan elveszett, miért hallgatnak Szarajevóról, Srebrenicáról, Vukovárról és a száznál is több koszovói tömegsírról? Miért bizonygatták, hogy nemzetük sohasem sértett és bántott más nemzetet? Ez is a múltadhoz tartozik: a mások hallgatása.

Miért hallgattak minderről azok, akik ma a rendszer ellenfeleiként a szerb nemzet kollektív büntetése ellen emelik fel szavukat, hiszen erre csak azoknak van erkölcsi joguk, akik ismerik a bűntudatot. Meglehet, hogy nincs kollektív bűn, de ha mindenki hallgat a bűnről, akkor nemcsak személyesen válik cinkossá, hanem a bűn is kollektív méreteket ölt,

Remélhetően jönnek majd újabb nemzedékek, akik megtörik a hallgatást. De jönnek-e?, kérdezed, hiszen csak azt láttad, hogy távoznak. Az ifjúság színe-java menekült Szerbiából. Zarándokoltak azokba az országokba, amelyeket itt fasisztának neveznek, azt sem tartod kizártnak, hogy ettől a gyűlölködéstől menekültek. Ők sohasem fognak megszólalni ebben a perben, vándorbottal a kezükben a személyes családtörténetbe oltják be a katarzist. Megmenekültek, tehát autót vesznek és nosztalgiáznak majd, lassan eltompul a fájdalomuk. Időnként a hazára gondolnak, és megbékélnek vele. A maradék pedig alibit keresnek. A legrosszabb azoknak lesz, akik nem fogják ezt megtalálni, de mégis hallgatásra lesznek ítélve. Pár évvel ezelőtt még lehet, hogy lelkiismeret-furdalással járt eltávozni, ma lelkiismeret-furdalást jelent itt maradni.

Csak az vigasztal, hogy az unokát kimentetted – folytatta anyád a '45-ös történetet. Máskülönbén már régen elcipelték volna katonának, azt tenné, amit a többiek. Tömegsírokat ásna. Arra céloz, hogy gyilkos lenne a fiad. Ott, igen, ott délen. Hány szülőnek kell ezzel a tudattal viaskodnia, miközben nagy szerencsének tartja, hogy élve visszajött a gyermeke. Onnan. Hogy józan eszét megőrizze, ki kellett vernie a fejéből, mit művelt a fia a harctereken. Ha kudarcot vall, megkezdődik a kölcsönös vádaskodás, hiszen a fiúk bűne az apákra hull vissza.

Jó, hogy megjött az eszed, folytatta, és a fejét csóválta. Csutkával megrakta a tűzhegyet, nemsokára kész lesz a vasárnap leveles. Igaz, nem vasárnapot írtak, de már régtől fogva az volt a szokás, hogy ha hazavetődsz, először is gyermekkorod vasárnap ebédjét találja fel. Sohasem tudta, meddig maradsz, talán azért. Elkészítette a tyúkhúslevest, a paradicsom- vagy meggyzószt, a kirántott csirkét, a keletkalácsot vagy a francia krémet. Soha sem tudta megérteni, miért követelt a fiad szilvás gombócot vagy barátfülét a kirántott csirke helyett.

Főzés közben rendszerint politizált, megdorgált, útbaigazított; ezúttal részletesen előadta, hogy mi zajlik Koszovóban. Egykönnyen rájöttél, pontosan tudja, mi történik ott, tömegsírokba vetik a meggyilkolt albánokat. Boszniában nagy csoportokban, Ko-

szovón pedig kicsiben, magyarázta. Pedig hogy szeretted volna elérni, hogy legalább erről ne essék szó köztetek. Titkoljátok ezt is, mint ahogy hosszú évtizedeken át a magyar tömegsírokat titkoltátok.

A kertben kapálgató, gyomlálgó anyád tudta azt, amiről a társadalomnak, úgy mond, nem volt semmiféle tudomása. Nem tudtak róla, a hatalom eltitkolta, bizonygatták az ellenzéki patrióták. Anyád az utcabeli rendőrrel mesélt, aki egy hónapon át odalenn teljesített szolgálatot, majd öt kiló aranyat hozott és rengeteg márkát, a felesége dicsekedett, az albánok évtizedeken keresztül fosztogatták a szerbeket, csak ezt vette vissza a férje. Ami jogos, ugyebár. Új házat építenek belőle. Emeleteset. Legalább tíz szobával, hogy legyen. Egy nagy nappali, egy vendégszoba, három gyerekszoba, három hálószoba, konyha, fürdőszoba, hogy legyen. Meg egy nagy pince. Kerül, amibe kerül, most van miből.

Anyád feltálat, ráérvén szedtél magadnak a levesből. Anikó felvágta a kenyeret. Az orvoshoz sem megyek, bökte ki végre anyád nekibátorodva. Apránként kanalaztad a levest, úgy tettél, mintha nem is hallottad volna. Nem mondhattál neki semmit, nem jelenthetted ki, hogy a javát akarod. Jobb, ha nem szólsz, gondoltad, nem ecseteled a többi veszélyt, bizonyára ő is tudja, te is tudod; legjobb, ha a szülők és a gyermekek nem mondanak el egymásnak mindent. Maradjon minden továbbra is úgy, ahogy eddig volt a családotokban.

Ő sem feszegette a kényes témát, talán megijedt, hogy messzebbre ment a kelletnél, ezért megint a kertre terelte a szót. Fájt neki, hogy a fele kertet felesbe kellett kiadnia. Ahol azt idegenek művelik, ott nagy baj készülődik. De a másik felét szép rendben tartja, dicsekedett, sokkal inkább rendben tartja, mint az apád annak idején. Nagyítóval keresheted a dudvát, egy szálát sem találsz, ismételtette. Persze mindig akadt gyomnövény és gízgaz, de ezt nem volt szabad észrevenni, hiszen apád halála után mindig rajta akart túltenni. Ő gondosabban műveli a kertet, hitegette magát. Büszkén szépítgette a házat, új kaput csináltatott, vagy rendbe hozatta a kerítést. Jobban sikerült, mint ahogyan apád kiókumlálta, mondogatta akkor is, ha legalább egy téglát áttett egy másik helyre. De azért arról is gondoskodott, hogy ne változtasson sokat az udvarban, a házon. Maradjon minden a régiiben, csak annyit változtatott, hogy a szomszédok lássák a keze nyomát.

Apád halála után kötetlenül politizált – csak azt mondja, amit apád előre megérzett, bizonygatta közben –, végre ő vitte a szót, kizárólag persze téged oktatott, mert nem akadt más, akivel őszintén beszélgethetett volna. Ha netán ellentmondtal, rögvest apád tekintélyére hivatkozott; vele bezzeg nem feleseltél, duzzogott sértődötten. Hagyjuk a politikát, kérlelted többször, csupán azért, hogy ne izgassa fel magát. A nagyapádtól örököltém; lánykoromban az ablak alatt hallgatóztam, mert nála jöttek össze a kommunisták; kiküldtek az utcára, nehogy valaki hallgatózzon az ablak előtt, mondta jelentőségteljes hangszúllyal. Tudta, hogy a nagyapádnak sohasem fogsz ellentmondani, hiszen ő adta a kezébe az első könyvet, tőle kaptad az első történelmi leckéket, kinn a kertben nyaranként a subán aludtatok, és kémlelted figyelmesen az eget, mint most, a háború alatt.

Sokszor kérlelted, költözzön Újvidékre, a lakásod tágas, többet lesztek együtt, itt magányosabb, mint ha átköltözne. Nem volt hajlandó, nem hagyta el Szenttamást, ahol egyre idegenebbnek érezte magát. Hallani sem akart róla. Inkább a kertbe hátrált vissza. Annak nagyon örült, ha Budapestről nemesített veteménymagot hoztál, ő

pedig kísérletezett velük, termelte a paradicsomot, a paprikát, a hagymát, amiből annyi feleslege termelt, hogy nem tudta kinek elosztogatni. A gyerekeknek, az unokáknak termelt, de az unokákat messzire vetette a sors, te pedig nem bírtad Újvidékre cipelni a sok zöltséget, paradicsomot, sárgarépát, krumplit...

A háború idején a veteményeskertben gyönyörködött, oda menekült, ahol egészen parányinak érezte magát, ahol talán azzal vigasztalódott, hogy nem az emberek büntetik, hanem a természet, amit sokkal könnyebben elviselt volna. Arra gondolt talán, hogy még a leggonoszabb természet is igazságosabb az embereknél, mivelhogy őt valójában nem a légitámadások nyugtalanították, hanem az azt megelőző események, melyek elől a kertbe menekült, abból az utcából, amelyikbe beleszületett. Már akkor kezdett nyugtalanodni, amikor a szomszédasszony Milošević fotóját rakta ki a tisztaszoba falára, és felháborodott azon, hogy anyád továbbra is csak a családi fotókkal díszítette a falat. Ő majd megvédi a szerbeket, mutatott a fotóra nagy áhítattal a szomszédasszony. Továbbra is elhalmozták egymást ünnepi kalácsokkal, megtárgyalták az utcabeli pletykákat, de a szomszédasszony egyre gyakrabban emlegette, hogy a kisebbségek a tönk szélére juttatják Szerbiát. Anyád felvetette a fejét, nem értette, mit akar mondani. A szomszédasszony hirtelen zavarba jött, nyelt egyet, hiszen ő sem értette pontosan, mit mondott. Annál inkább, mert egyik veje horvát volt, s ha a Szerémségben élő lányát látogatta meg, úgy anyádra bízta háza kulcsát, ami a legnagyobb bizalom jelének számított. Nem rád gondoltam, törte meg a csendet a szomszédasszony, s felhörpintette a kávé, mintha mi sem történt volna. Csak azt mondta, amit mindenki mondott, vagy amit az újságban olvasott és a tévében hallott. Rövidesen ő is elmaradozott, talán attól tartva, hogy megszólják az utcában. A vejével is összeszólalkozott, kiderült ez abból is, hogy az unokái sem jártak többé hozzá. Ezután a konyhában magányosan iszogatta a reggeli kávéját, anyád pedig szorgalmasan irtotta a gyomot, ami képtelen vállalkozás volt, mert a környező kertek annyira el voltak hanyagolva, hogy egyszerűen lehetetlen volt gátat vetni a gízgáznak. Néha a szomszédos kertbe pillantott, ott guggolt a szomszédasszony, aki ugyanolyan buzgalommal irtotta a gyomot. Ha a kutya ugatott, akkor kiegyenesedett, szigorú tekintettel méregette az utcai kaput, mintha a kert biztos fedezékéből akart volna védekezni az ismeretlen alkalmatlankodó ellen. De nem lépett be senki, csak valaki elsétált a ház előtt.

Ebéd után kiléptél az első udvarra. Legeltetted a szemed a ház előtti gyepen, anyádnak nem kellett gondoznia, nyírnia, mint neked, fűnyíró sem kellett, csak beteretle a tyúkokat. Megbámultad a kertet, megszemlélted apád műhelyét, minden a helyén állt, úgy, ahogy apád ott hagyta őket. Az Újvidékre költözésed utáni négy évtizedben csak néhány apróság változott a portán. Szüleid betemették az artézi kutat, ők is rákapcsolódtak a városi vízvezeték-hálózatra, az egyik mellékhelyiséget pedig kádas fürdőszobává alakították át. Csak a telefon körül tört ki a perpatvar. Apád semmi áron sem akarta bevezetni a telefont, mert túl nagy fényűzésnek tartotta. Anyád kardoskodott, bizonygatta, hogy a telefonnak köszönve állandó kapcsolatban lehetnek veled, de apád egy tapodtat sem engedett. Szóba sem kerülhet! Apád halála után anyád első dolga volt, hogy bekapcsolja a telefont, de akkor már nehéz volt vonalat kapni. Rágtá a helyi postafőnök fülét, betegségére hivatkozott, szaladgált az orvosokhoz, hogy adjanak ki számára megfelelő igazolást. Azok megadták, de hiába. Valaki fölvilágosította, protekció kell, s akkor megy minden, mint a karikacsapás. De hiába halmozta el a helyi postafőnököt ajándék csirkével, ügye egy tapodtat sem haladt előre, erre téged

vett elő. Szerezz neki protekciót, követelte. Hosszas utánajárását követően bekapcsolták a telefont, anyád boldogan újságolta a nagy eseményt. Csilingelt a hangja, mint egy gyereké. Úgy érezte, nagy igazságtalanságot tett jóvá. Az artézi kutat sajnáltad. Tavasztól késő őszig minden áldott reggel három hordó vizet kellett kimeregetned a kútból, a vízzel, ami estig fellangyosodott, esténként locsoltad a veteményeskertet. Ez volt a munkád, cserébe hetente kétszer apádtól pénzt kaptál mozijegyre, meg fagyira vagy süteményre a mozi melletti albán cukrásznál.

A műhelyben porosodott a fiad kerékpárja, neki vette anyád, hogy csavaroghasson a faluban, ha hazajön vendégségbe. De – katonaköteles lévén – már öt éve nem ült rajta, nagyanyját sem látta azóta. Most már tudjátok, hogy nem is lép be ebbe a házba, de azért a kerékpárt senki sem használhatta; az unokáé, figyelmeztetett anyád, ha né tán éppen azt a kerékpárt vetted a kezedbe, hogy bekarikázz a városközpontba. A műhelyben rozsdás szerszámok, szögek, a sarokban pókhálós pléh- és dróttekeres. A másik sarokban egy kotla, valamikor disznóvágáskor használtátok, évente egyszer-kétszer. Egy talicska, mellette a leszerelt kereke. Nyomasztó jelenet, amelyből kiolvasható minden, ami jönni fog. Tisztaszobák, konyhák, traktorok, morzsolók, pajták, kamrák, nagykapuk, talicskák, mind erre a sorsra jutnak előbb vagy utóbb. Limlom lesz ez a világ, amelyben éltél.

Toporogtál az udvar közepén, kettő után a szirénák felsüvöltöttek, figyelmesen kémlelted az eget, de egy bombázó sem tűnt fel. Anyád melléd állt, két kezét a csípőjére helyezte, mintha segíteni akarna. A nap szórta rátok aranysugarát, a levegő meg sem rezgett, csak egy báránnyelű csavargott az égen. A riadó után néha órák múlva jelentek meg a gépek, néha viszont óriási magasságban áthasították a Pannon síkság égboltozatát. Csak éppen áthasították, még az ég sebét sem láttad. Talán olyan volt az a seb, mint amikor megpattan a kristálypohár. Szenttamás határában meredezett a magasba a Szerb Rádió és Televízió egyik átjátszótornya, azt már bombázták néhány alkalommal. De más okból is zuhogtak a bombák. A bácskai falvak ugyanis tele voltak radarral. A katonaság az iskolákban, az óvodákban rejtezkedett, a radarokat pedig az utcákon, a lakóházak tövében helyezték el. Azokba az utcákba, melyeknek a közelében iskola, kultúrház volt, rendszerint elmozdítható radarokat telepítettek, a katonai egységek pedig egyfolytában vándoroltak. Több faluban és városban a lakosok állandó ügyeletet tartottak, hogy legalább idejében értesüljenek, leselkedik-e rájuk veszély. Ilyenkor a civilek vitába bonyolódtak a katonákkal, duzzogtak, elégedetlenkedtek, miért éppen őket hozzák életveszélyes helyzetbe. Miért nem a másik falut vagy a másik utcát? Szerencsére a falu végén, ahol a szüleid háza van, nem volt semmiféle fontosabb létesítmény, a kaszárnya is távolabbra esett, az óvoda is, az iskoláig pedig vagy másfél kilométert kellett gyalogolni.

Kinn az utcán csönd honolt, anyád mesélte, hogy a szirénaszó után az utcabeliek székekkel, sámlikkal az utcára vonultak, és késő estig némán lesték az eget. Akkor érezték magukat a legnagyobb biztonságban, ha csoportosan üldögéltek. Kiléptél a kapun, először e pár nap alatt. Tényleg úgy volt, a padokon üldögéltek az emberek, és kémlelték a lassan sötétedő égboltot. Az átellenben levő kávépörkölőt látogattad meg, magadon érezted a kíváncsi tekinteteket. Ilyenkor mindenki mindenkit megfigyel. Beléptél a kis szobából átalakított üzletbe, a boltos felugrott, kitörő örömmel fogadott. Ismerte az apádat, te is ismerted az övét, kinn az utcán gyerekként sokat sakkoztatott annak idején. A nagypajára is emlékeztél. Szabad idejében horgászott, a zsákmányból

nektek is jutott. Apád egy időben nyulat tenyésztett, te vitted át a megnyúzott nyulat a szomszédba. Cserébe a halért. Ilyenkor még borralalót is kaptál. Ne áruld el az apádnak, mondta hunyorogva a nagypapa. Ő is meghalt, röviddel később a fiát elvitte a leukémia, maradt az unoka. Öt-hat évvel vagy fiatalabb nála.

Az üzletre panaszkodott, nincs kávé, nincs mit pörkölnie, árulnia, az adót pedig fizetnie kell. Ezek az idők csak a szélhámosoknak és a naplopóknak kedveznek. Úgy beszélgettetek egymással, mintha tegnap váltatok volna el. De akaratlanul is megszegted az íratlan játékszabályt, megköszönted neki az anyáddal való bánásmódot, csak legyintett. Szóra sem érdemes, mondta. Mindketten zavarba jöttetek, szótlanul bámultatok egymásra. Sörrel kínált, nem kértél. Ő sem töltött magának, árván állt egymagában a sörösüveg meg a két pohár a pulton. Azt akarom mondani, hogy nem csak az üzlet megy rosszul, az emberek romlottak meg, bökte ki. Szerencsére nem mindenki, vigasztaltad.

Pár nap múlva, kora reggel megjelent a ház előtt az autó, aggodalmasan kémlelted az eget, lesz-e délelőtti légiriadó. Az ég északnyugati csücskében felhők tornyosultak, de ez sem jelentett semmit. Azokban a hetekben már teljesen kiszámíthatatlan volt a bombázók felbukkanása, kezdetben csak éjszaka szelték át az eget, aztán éjszaka és délután, mostanság a nap minden szakában megjelentek. A felhős idő sem számított többé. A város felett köröztek, néha akkor is, ha jövetelüket nem jelezte a légiriadó. Megtanultál velük élni.

Az autóúton rendőrök ellenőriztek, ki kellett nyitni az üres csomagtartót. Megmutattad a kórházi beutalót. Egykedvűen legyintettek, mehettek, mondták. Mindig tegeztek, a háború alatt különösképpen. Újvidék előtt még erősebb ellenőrzés várt rátok, rendőr a rendőr mellett állt. Izgultál, jó lenne mielőbb a kórházba érnetek, továbbá az sem mellékes, hogy mielőbb távozzatok az olajfinomító környékéről, hiszen azt az utóbbi időben hevesen bombázták. A gépek után nagy füstoszlop maradt, s a széliránytól és légáramlástól függött, hogy a város mely részére ülededik le.

A vérsűrűség-ellenőrzés jó eredményt mutatott, legközelebb június 30-án jöjjetek, közölte a szakorvos. Latolgattad, vége lesz-e addigra a háborúnak. Remélted a végét, de lassanként semmiféle elképzelésed nem volt, valójában meddig is tarthat még. Június? Július? Vagy elhúzódik egészen télig? Azon kaptad rajta magad, hogy fokozatosan a propaganda hatása alá kerültél, csak azt hajtogattad magadban, hogy ki kell tartani. Indulatok vissza, anyád nehezen lélegzett, beléd kapaszkodott, siessünk haza, mondta. Hosszú idő után először hallottad a szájából a szót, hogy haza. Anikó elbúcsúzott, kiszállt a kocsiból, otthon vár majd. Felkaptad a fejed, hol otthon? Igen, az albérlésben, válaszolja. Nem a saját lakásokban. Időközben viszont ellenőrzi, hogy ott rendben van-e minden.

Anyád meg sem szólalt a kocsiban, egyik kezét a karodra helyezte, a másikkal pedig a kis táskáját szorongatta. Elkérted tőle a szemorvos receptjét, új szemüveget írtak ki neki, de csak Újvidéken váltható be. Akkor majd többet nézi a televíziót is, vigasztaltad. De csak a fejét rázta. Az utóbbi hetekben nem olvasott újságot, a televíziót is csak ritkán kapcsolta be.

Szentmás előtt ért el benneteket a légiriadó, kiszáratva felmorajlottak a bombázók is. Közel voltatok az átjátszótoronyhoz, számoltad a másodperceket. Ha a közelemben bomba robban, anyád szíve biztosan felmondja a szolgálatot, akkor sohasem tudod magadnak megbocsátani ezt az utat. Csak távoli robbanásokat hallottatok Új-

vidék felől, feltételezted, hogy az olajfinomítót vagy a Zeszely nevű vasúti hidat célozták megint. Eszed magad, hol érte el Anikót a légitámadás. Lopva anyádra pillantasz, észreveszed, hogy ő is téged fürkészt.

Hazaértetek, bevezetted anyádat a szobába, leült az ágyra, fáradtan tekintett maga elé. Ösztönösen érezte, hogy féltél az úton. Nem félek, mondta maga elé, de miattam nem kellett volna maradnod. Nem volt elég ez a tíz év?, kérdezte. Apád még 1954-ben a kivándorlásra törte a fejét, egyre csak azt hajtogatta, hogy nincs semmi keresnivalója itt. Ausztráliában vagy Kanadában akartunk letelepedni, akkor biztosan másképpen alakult volna a sorsunk.

Bólintasz, Ausztrália, Kanada. Érted, mit akart mondani. Felidézted a gyerekkori történeteket, mind arról szólt, hogy a faluból sokan akartak oda kitelepülni; Ausztráliába vagy Kanadába, egyszóval minél messzebbre. Legendák születtek a dúsgazdag földikről, akiknek sikerült. Erről álmodoztak a szegények, a II. világháború előtt, akiknek szerencséje volt, átvergődött az óceánon, küldte haza a csomagokat, a viseltes ruhákat a rokonoknak, akik egymásra acsarkodva kapkodták szét a cuccot. Mindig összeszóvalkóztak azon, hogy kinek mi jár, ami gyakran többéves haragot szült. Nem voltak összhangban ezek az emlékek azokkal a történetekkel, amelyeket évtizedeken át a bácskai írók terjesztettek a szülőföldre való hűségéről.

FIGYELŐ

VÉGRE MAGYARUL

Keats levelei
Válogatta, fordította, a bevezető tanulmányt
és a jegyzeteket írta Péter Ágnes
Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 140 oldal, 1300 Ft

Keats úgy él a köztudatban, mint aki Byron és Shelley mellett az „angol romantikus költők második nemzedékének” tagja, hármuk közt a legfiatalabb és a legrövidebb életű. Életrajzi adataik alapján ez a minősítés önként kínálkozik: a legidősebb, Byron is csak hét évvel volt nála öregebb, s még ennél is rövidebb idő alatt haltak meg mind a hárman, Keats 1821-ben, Shelley 1822-ben, Byron 1824-ben. De költőknél a nemzedéki együvé tartozás, úgy gondolom, többet is, mást is jelent: közösen – esetleg harcosan – vállalt hitvallást, azonos eszmék, eszmények jegyében megvalósítandó, szerencsés esetben meg is valósított programot, ízlés-, stílusbeli rokonságot stb. Ezt a három költőt azonban sokkal több minden választotta el egymástól, mint ami összekötötte; még a kétségkívül mindhármukban meglevő politikai radikalizmus is annyira más-más színezettel és hőfokon, annyira különböző formákban nyilatkozott meg világnézetükben és költészetükben, hogy meghatározó közéléket nem jelentett. Így aztán, közös program és harci zászló híján ki-ki ment a maga útján, s ha ezek az utak néha, látszólag vagy valóságosan keresztezték is egymást, vagy egymás közelében futottak, a három költő sohasem kovácsolódott össze igazi nemzedékké.

Hármuk közül Shelley volt az, aki a legtöbbet fogott fel a másik kettő költészetéből; Byronra valamelyest még jótékonyan hatni is tudott, Keatsot pedig kezdetől fogva nagyra becsülte, sőt támogatta is. Byron lazább-szorosabb barátságuk ellenére sem értette meg igazán s nem méltányolta érdeme szerint Shelleyt, Keatsot pedig csak becsülni tudta, s költő voltát is csak akkor volt hajlandó úgy ahogy elismerni, amikor fiatal pályatársa meghalt. Keats nemcsak Byron, de még a nagylel-

kű baráti gesztusokkal, dicsérettel nem fukarkodó Shelley iránt sem tudott felengedni, részben talán wordsadalmi különbségeik miatt. Ő leginkább Wordsworthtól várt volna elismerő szót, de hiába.

A három költő fogadtatása nagyon különböző volt. A méltó elismerést Keats kapta meg a legkésőbb, de a kritikai közmegegyezés értelmében (ha van ilyen egyáltalán) ma ő áll a legmagasabban hármuk rangsorában. A kontinens is őt fogadta be legutoljára. „Keats nagyon nagy késéssel jutott el Európába – írja KEATS VILÁGA című könyvében (1989) Péter Ágnes, a költő életművének legjobb magyar szakértője –, nyilván az angliai kritikai bizonytalanság következtében. 1897-ben jelent meg németül az első Keats-válogatás, s az első francia fordítás csak 1907-ben készült el. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy nálunk is csak az első Nyugatos nemzedék fedezte fel, s csak 1923-ban készültek el Tóth Árpád ódafordításai, majd Kosztolányi fordított le három rövid verset, *Babits* a LA BELLE DAME SANS MERCI-t” – és Péter Ágnes tovább sorolja a későbbi fordításokat.

Keatsnek szerencséje, hogy olyan avatott költő-fordítók vezették be a magyar irodalomba, mint a *Nyugat* említett nagyjai, s még a megkésettységnek is van valami előnye, hiszen ők egy már kialakult, értékes magyar műfordítói gyakorlat és elmélet hagyományaira támaszkodva végezheték munkájukat. De annak, hogy éppen ezek a költők fedezték fel a magyar olvasók számára, és éppen akkor, amikor, voltak hátrányai is. „*Babits nemzedéke* – mondja Péter Ágnes – *nagy lelkesedéssel fogadta, de mint a költők költőjét, s az ő Keats-képiüket az angol századvég esztétizáló, erősen tendenciózus beállítása igencsak torzítja: A »beteges, robotos életből« a Szépség kultuszába menekülő esztétikaköltőt látták benne elsősorban, s ez a kissé enervált, nőiessé finomított, neuraszténiára hajló Keats-portré került be még Szerb Antal nagy hatású világirodalom-történetébe is.*”

Ezek a XX. századi nagy magyar költők Keatsot nemcsak egy méltatlanul nem ismert idegen költő honosításának igényével, nemcsak kulturális küldetéstudattal fordították;

ők elődöt, lelki rokont, önmaguk igazolására idézhető példát is kerestek benne. Minthogy akkoriban főként a francia költészet bűvöletében éltek, hozzá is némi francia kerülővel jutottak el, s nem csoda, ha benne is felfedeztek vagy legalább felfedezni véltek sok mindent, amit a francia költészetben kerestek és megtaláltak. „*Issza a benyomásokat: egyik őse az impresszionizmusnak. Valami beteg fogékonyság van benne a színek árnyalataira és villanásaira*” – mondja Babits, nyilván pozitívként értékelve Keats költészetének alighanem legromlékonyabb elemét, azt a fajta „festőiséget”, amelyben a filológiailag bizonyítható Spenser-hatás jelenik meg túltengő mértékben, s amelytől maga a költő is megcsömörlött, s egészséges ösztönnel meg is szabadult. „*Soha ilyen égő és visszhangos képek!* – írja Babits az ENDŪMION kapcsán. – *Ez csakugyan a szépség zenéje... Itt a szomorúság kéjét énekli. Ki énekli azt így valaha? Ez volt Keats dekadenciája. A tiúdobajos gyógyszerészesség szépségimádata mélabújában gyökerezett, s mélabúját is szépséggé avatta.*” Vagy: „*A beteglátogató Múza a szépség színes csokrait hozta Keatsnek ajándékba. A szépség a legjobb vigasztaló.*” A két HÜPERION-töredékről szólva Babits látomásokat emleget, amelyekben „*persze nincs semmi prófétai; valamint a Keats lírájában sincs semmi célzatos vagy épp forradalmi, mint a Shelleyében. A szépség öncél itt. S ha valami, festésmódjának árnyaltos impresszionizmusán kívül, Keats még az újabb művészkedő irányzatokhoz fűzi, az épp en az öncélúság. A l'art pour l'art mindenestre hivatkozhatik rá.*”

A költészetet önmagáért művelő, a szépség kultuszát részben önvigasztaló és öngyógyító céllal űző, impresszionista, dekadens, beteg költő képében mintha egy önarckép vonásai sejlének. De Babits is csak kacérkodott ezzel a Keats ürügyén megrajzolt költőtípussal; a kép valójában nem illik rá. S ami még fontosabb: Keatsre sem. Tóth Árpád, aki gyönyörű fordításaiiban óhatatlanul egy kicsit a saját képére és hasonlatosságára formálta Keatsot, megsejtett lényében valamit, amit Babits nem vett észre. Tóth is „*a Szépség angyali tisztaságú énekesé*”-ről beszél ugyan, aki „*a világirodalom legérzékenyebb és leggyengédebb lírikusai közül való*”, de az ő Keats-portréjába belefér az is, hogy nála „*melanchólia és életöröm csodálatosan egyazon érzésként mélyül el örök szépségeknek tükröt tartó tengerszemé*”.

1942-ben megjelent a HÁROM KÖLTŐ című válogatás Byron, Shelley és Keats verseiből, a szerkesztő, Cs. Szabó László nagy, a kötet csaknem felét kitevő tanulmányával, amelyben a szerző „*hibátlan arányérzékkel megfogalmazott portrét közölt a költőről* – mondja Péter Ágnes –, *de talán a mai napig is alig-alig esett szó nálunk Keats műveinek jó néhány fontos eleméről*”. Igaz, Shelleyt és Keatsot Cs. Szabó is úgy állítja párba, illetőleg ellentétbe, hogy „*a Próféta s az Esztéta kerülgeti egymást ebben a két költőben*”, de a fejezet végén, egy az „*igazi Keatsot*” bemutató angol életrajzi munkára is hivatkozva egyebek közt ezt mondja: „*A nőies »emberke« emléket átütésíti a heroikus, erős lelkű, csendesen férfias költő, aki egy nemes ügyért az Etna torkába ugrott volna*”, ami lényegesen különbözik Babits vagy Tóth Árpád Keats-jellemzésétől. A hagyományosan rögződött nézetek azonban szívósan élnek tovább; még az 1986-ban megjelent KLASSZIKUS ANGOL KÖLTŐK című nagy antológia életrajzi jegyzeteiben is ezt olvashatjuk róla, egyebek közt: „*Költészetének kizárólagos témája az örök szépség keresése.*”

Ennek a nagyon egyoldalú és ezért hamis képnak a kialakulását – aligha szándékosan – maga a költői is segítette. A „*szépség*”, a „*szép*” gyakori és fontos szavai Keats írásainak, s főként szövegösszefüggéseiből kiragadva könnyen kelthetik azt a látszatot, mintha csakugyan olyan költővel volna dolgunk, akinek az örök szépség keresése a kizárólagos témája. „*Minden, ami szép, öröm lesz örökké*” – ezzel az idézésre csábító sorral indul az ENDŪMION, s még többször idézik, idézzük a görög vázához írott óda zárósorait, a nekünk, de az eljövendő nemzedékeknek is örök időkre szóló üzenetet: „*A Szép: igaz s az Igaz: szép! – sohse / áhítatok mást, nincs főbb bölcsesség!*” (Tóth Árpád fordítása.) Akár egy nagy költemény művészi-leg tökéletes summázatának tekintjük ezt, akár – pl. T. S. Eliot véleményét osztva – a versből nem egészen önként következő, tehát nem egészen hibátlan befejezésnek, egy biztos: ez az óda a maga teljességében nem a művészet, a szépség öncélúságát hirdeti. Jóval nagyobb hangsúllyal szól élet és halál dolgairól, mulandóságról és öröklétről, különös tekintettel a művészetre, amely kijátssza az időt, és örökkévalóvá bűvöli a múló pillanatot. És tragikusan önéletrajzi hitelű, amit Keats a beteljesületlen, ezért „*örökre héu*”-nek megmaradó, „*számszoro-*

san boldog szerelem”-ről mond, vigaszul a vázákép szerelmes ifjának: „*S te vad szerelmes, kinek ajakad / bár oly közel, édes célt mégsem ér, / ne bánd, bár vágyad kéjt hiába kér, / örök, szép vágy lesz s nem hervad a lány!*” Milyen távol van mindez a parnasszista „szenvtelenség”-től, s mennyire nem igazolja Babits korábban már idézett állítását, hogy a l’art pour l’art hivatkozhat Keatsre.

Cs. Szabó hívja fel a figyelmet a Keats-levelek jelentőségére: „*Ismernünk kell a levélíró, hogy igazán megismerhessük szinte goethei fölkészülését.*” Péter Ágnes, aki már a KEATS VILÁGÁ-ba is bőven dolgozott be levélrészleteket, most egy karcsú, de tartalmilag nagyon gazdag kötetet válogatott és fordított belőlük, a fontosságukat jól érzékeltető és Keatsről kitűnő fejlődéstörténeti vázlatot, árnyalt arcképet adó bevezető tanulmánnyal és szakszerű, sohasem túlburjánzó jegyzetekkel. „*Az európai líra egyik legnagyobb alakjának, John Keatsnek leveleiből egy fájdalmasan rövid életút, egy rendkívüli sebességgel kibontakozó költői pálya és egy drámai izzású szerelem megrendítő, katartikus hatású története rajzolódik ki*” – olvashatjuk a nyomdailag szépen kiállított, a szemnek is igaz örömet szerző elegáns kiadvány borítójának hátlapján. Hogy mindez kirajzolódik a teljes levélanyagnak csak kis hányadát közlő kötetből is, Péter Ágnes arányérzékét dicséri. Pedig neki súlyos aggályai voltak: „*Minden válogatás meghamisítja és minden lerövidítés eltorzítja a benyomást, melyet a levelek összességükben, illetve egy-egy levél teljes terjedelmében tesz az olvasóra.*” Mégis annak reményében dolgozott, hogy ez a kötet a kihagyások ellenére is élethűen mutatja be a költőt. Aggályai alaptalanok voltak, reménye bevált. A kihagyások nem a hiány érzetét keltik, hanem a lényegét segítenek kiemelni; a válogatás olyan metszete a levélanyagnak, amely tömörségével a teljesség illúzióját adja. Bővebb válogatás alighanem csak a terjedelmet növelte volna, az olvasnivalót, de nem a tudni érdemes ismereteket. A válogatás örömteli, de nehéz munka lehetett, és a „mit vegyek be, mit hagyjak ki?” latolgatásakor nem is a szűkre szabott terjedelem okozhatta a legfőbb gondot. Keats levelezése hallatlanul sokrétű; gyakran egyetlen levélen belül olyan sok elmentéses jónást mutat meg önmagából a költő, hogy joggal kérdezhetjük: csakugyan megfér-e egymással ennyi minden egyetlen személyiségben belül?

Jó példa az a hosszú naplólevél, amelyet 1818. december 16. és 1819. január 4. között írt Amerikába kivándorolt öccsének, George-nak és feleségének. Fiatalabb öccsük, a gyógyíthatatlanul tüdőbajos Tom 1818. december 1-jén meghalt. Keats, akit nagyon megtört rájongságig szeretett testvérük halála, csak bő két hét múlva érez magában elég erőt a levélíráshoz: „*Amíg Tom itt volt betegen, képtelen voltam Nektek írni, halála óta meg az tartott vissza, hogyan kezdjek bele.*” Feltételezi, hogy George és felesége egy közös barátjuktól már értesült a szomorú hírről, s „*annyi vigaszom van, hogy tudom, a fájdalom első rohamán már túl vagytok, mire beszámolómat megkapjátok*”. Maga a beszámoló ennyire: „*Szegény Tom utolsó napjai iszonyú gyötrelemben teltek, az utolsó percekben azonban nem voltak nagy fájdalmai, s a legutolsó kín nélkül vetett véget az egésznek.*” Keats nem akar „*kenetes hangon elmélkedésbe kezdeni a halálról*”, ehelyett inkább a halhatatlanságról ejt szót, hit és székszis között ingadozva: „*nem igazán kételkedem a halhatatlanságban, abban, hogy ilyen vagy olyan formában léteznie kell, és Tom is hitt benne*”. Ezzel a szomorú témát ki is merítette, s csak ennyit fűz hozzá: „*A barátaim egytől egyig rendkívül figyelmesek... Azt hiszem, soha senki ennyi segítséget nem kapott ilyen élmény elviseléséhez, mint én.*”

Már ez is, a hosszúra nyúló folytatás még inkább, a gyógyulni, felejteni akaró költő lelki egészségéről, akár azt is mondhatnám, egészséges önzéséről tanúskodik. Talán a gyógyulás, a felejtés vágya is viszi rá, hogy elfogadja a meghívást „*Miss Millar születésnapj szűrjára*”, s a nála gyakran felbukkanó, kicsit éretlen, kicsit erőltetett, kamaszos-diákos humorizálással taglalja az eseményt: „*Táncoljak szerintetek Miss Waldegrave-vel? Sajnos, kénytelen leszek hagyni, hogy petrezselymet áruljanak a lányok, én leszek ugyanis az egyetlen gavallér a társaságban, s tulajdonképpen csak azért fogadom el a meghívást, hogy legalább egy példány jusson eme fajtából a társaságnak. Teljes díszbe vágom magam, lila kalap, meg ami kell, a meghódított szerelmeim névsora meg rá lesz hímezve a nadrágszáramra a vádlimon.*” Hasonlóan tréfálkozó hangnemben zárja csaknem három hete elkezdett, szomorúnak induló levelét, amikor arról számol be mint az előző este legfontosabb eseményéről, hogy szomszédasszonyával, egy jó barátjuk feleségével, a Goerge-éknak is ismerős Mrs. Dilke-vel „*egy-egy köteg zellerlevelet használva kardként, halálos párbajt*” vívtak.

A társaságot egyébként sem veti meg, Nemcsak művészi vagy politikai kérdésekről folyó tartalmas és heves vitákban vesz részt, de szívesen bolondozik együtt barátaival, óraszám ontva a szóvicceket, vagy olyan „koncert”-ekben működik közre, amelyekben ki-ki a maga énekhangján valamilyen hangszeret utánoz. Megkerülhetetlen a kritikai írásokban alighanem szalonképtelen szó: Keats „blödlizik” olykor (akárcsak a magát „homo aestheticus”-nak valló Kosztolányi), néha még versben is. De hitelen ad hangot társaság-, sőt emberiszonyának is nemegyszer, például az idézett naplólévelben: „*Leginkább akkor szenvedek, mikor emberek közt kell lennem, mert a társas együttlét szabályai és büszkeségem arra készítet, hogy elrejtsem érzéseim, s néha úgy viselkedem, mint egy idióta. Úgy érzem ugyanis, ha nem rejtjeném el érzéseimet, ugyancsak megdöbbenének. Állandó önfegyelemben élek.*” A logikusan levonható következtetés az volna, hogy a társas együttlétet, ha ilyen nyomasztó, kerülni kell, és a magányba kell menekülni. Keats más kiutat talál: „*nincs semmi, amiben könnyebbséget találnék, mint az írás. Tehát újra írni fogok*”. A magány is jelenthet terhet, ahogy ez a most idézett sorokat megelőző szakaszból kiderül. „*Nyugodt napom van, amilyen már régen nem volt* – írja Keats egy alkalommal, amikor barátja és lakótársa hosszabb időre elment hazulról –, *s ha ez még sokáig tart, azt hiszem, el kell kezdenem újra írni, mert ha nem foglalom le magam, az agyam vagy a testem, elhatalmasodik bennem a fájdalom.*” Paradox módon a magány gyötrelmét is ugyanaz enyhíti, ami a társas együttlétét: az írás.

Az alkotómunkának nem a menekülés, a megkönnyebbülés igénye, a lelki egészség önös, bár el nem ítéhető érdeke az egyetlen indítéka. Van egy kényszeresen jelentkező, tudatosan hangoztatott és meg is fogalmazott vágya Keatsnek, a költői halhatatlanság, aminek az elérésében reménykedik, sőt bízik is, s ezért nem nagyon törődik a rossz kritikákkal, de a jókkal sem. „*Az egésznek csak percnyi jelentősége van. Azt hiszem, az angol költők között lesznek halálom után... Egyetlen dolog tudja csak az elmúló percen túl megkeseríteni szívem: ha kétség fog el költői tehetségemet illetően. – Ez ritkán fordul elő, s türelmetlenül várom a közeli időt, amikor a kétségek teljesen megszűnnek*” – olvashatjuk egy ugyancsak George-éknak szóló korábbi naplólévelében. Van azonban még valami, túl a hírnéven,

túl a költői halhatatlanságon, valami, aminek a költői munkát is alárendeli Keats. Kiadójának és barátjának, John Taylornak ezt írja 1818. április 24-én kelt levelében: „*Rájöttem, nincs más emberhez méltó, mint azon munkálkodni, hogy valami jót tegyünk a világgal*”, s hogy ez egy költőre vonatkoztatva mit jelent, azt az alkotó írónak nem jelentős, de Keats baráti körében fontos szerepet játszó John Hamilton Reynoldsnak a következő év augusztus 24-én írt levelében így fogalmazza meg: „*Napról napra biztosabb vagyok benne, hogy jót írni majdnem annyit tesz, mint jót cselekedni, aminél nincs fontosabb dolog a világon.*” E nyilatkozatokat ismerve aligha lehet öncélúságot látni Keats szépségkultuszában vagy az efféle kijelentéseiben: „*Rájöttem, nem tudok költészet nélkül létezni. Halhatatlan költészet nélkül. Egy-egy fél nap nem elég, minden perce kell a napnak. Kevéssel kezdtem, de rászoktam, s a szokás bálnaétvágyat növesztett bennem. Pár napja valósággal belebetegedtem, úgy megrémültem attól, hogy jó ideje nem írtam semmit.*”

A többször is idézett, Tom halála után George-éknak írt naplólévelben bukkan fel először Fanny Brawne neve. Keats egyelőre kritikusan, távolságtartóan nyilatkozik róla: „*szerintem szép és elegáns, kecses, csacská, divatos és különös. Össze-összekapunk időnként – most már kicsit rendesebben viselkedik, különben már rég messziről elkerülném*”. Két nappal később ugyanabban a levélben részletesebben beszél róla, de az összkép most sem pozitív: „*arca finom, kissé ovális – igen szépek az orrcimpái, bár mintha valami fájdalom remegne bennük – a szája szép is meg nem is – profiltól szebb, mint en face, mert en face talán egy kicsit vékony, sápadt, de nem látszik egyetlen csontja sem. Alakja nagyon kecses, és kecsesek a mozdulatai is. Karja formás, keze hát éppen hogy – lábfeje semmi különös – még nincs tizenhét – de nagyon tudatlan – roppant bosszantóan tud viselkedni, állandóan támadó alapállásból indít, s fantasztikus neveket tud emberekre akasztani, úgyhogy nemrég kénytelen voltam kokettnek nevezni. Mindez, azt hiszem, nem valami veleszületett gyarlóság, csak a vágy, hogy felnőtt dámaként hasson. Én azonban belefáradtam ebbe a vágyába, s nem kérek belőle többet*”. A folytatás: Keats, aki eddig főlényesen, olykor nyeglén nyilatkoztató a nőkről, szerelemről, s személyes szabadságának, főleg pedig alkotói tevékenységének védelmében még a gondolatát is elutasította a házasságnak, s a családi élet napi gondjait vál-

lathatatlan nyűgnek érezte, menthetetlenül beleszeret Fanny Brawne-ba. Pedig, mint írja, „*valaha azt hittem, én soha nem lennék képes akkora gyöngösesre, s oly gyakran nevettem ki másokban az ilyen szenvedélyt*”. A fordulat szinte vígjátéki, még azzal együtt is, hogy a költő tesz egy-két reménytelen, eleve kudarcra ítélt szabadulási kísérletet, vagy hogy szerelmi elvakultságában ilyesmit is leír: „*Szinte azt kívánom, volnánk bár pillangók, s három nyári nap végezné is be életünk: három ilyen nap veled együtt több gyönyörűséget adna, mint amennyit ötven közönséges év tartogathat*”, amit nem kellene komolyan vennünk, s a szerelmes levelek műfaji eszköztárába utalhatnánk, ha nem tudnánk, hogy a végkifejletet a sors majd milyen tragikusan bonyolítja. Keats megadja magát a pusztító szenvedélynek, s 1819 karácsonyán eljegyzi Fannyt, de alig egy hónap múlva jelentkezik a pusztító testi betegség is: fellobban ki tudja, mióta lappangó tüdőbaja. Ettől kezdve már nem kacérkodhat, nem játszhat a halál gondolatával; a halállal mint hamarosan bekövetkező ténnyel kell számolnia.

Testi-lelki szenvedéseihöz még a féltékenységi gyötrelmei is járulnak, s a gyógyíthatatlanul szerelmes és gyógyíthatatlanul beteg ember kegyetlen, már-már eszelős önzésében Keats időnként ilyesmikre ragadtatja magát: „*Boldogtalan is kell hogy légy, ha szeretsz – hitemre, semmi sem nyugtat meg azon kívüül... Nem tudom másban látni az életet, csakis szerelmed biztos tudatában – győzz meg felőle, drága édesem... Az isten szerelmére, ments meg, vagy mond ki, hogy szenvedélyem túlságosan ijesztő méreteket öltött szememben. Isten áldjon még egyszer.*” De talán még nyugtalanítóbb az utóirat: „*Nem, édes Fannym, nincs igazam. Nem akarom, hogy boldogtalan légy. Illetve mégis akarom, nem tehetek mást, mint hogy azt akarjam, mindaddig, míg ily szépség létezik a világban – gyönyörű kedvesem! Isten veled! Csókolak. – Ó, a kín!*” Utolsó, legalábbis mai ismereteink szerint utolsó, Fannynak írt levele így végződik: „*Bárcsak teljes bizodalommal a karjaidba temetkezhetnék, vagy sújtana agyon ebben a percben egy villámcsapás – Isten áldjon – J–K–*”

Ugyanebben a levélben írja ezt is: „*Ha egészségen bírná, írnék egy verset, amely meg is van a fejemben, hogy vigasztalására legyen mindazoknak, akik ilyen helyzetben vannak, mint én. Bemutatnék valakit, aki úgy szeret, mint én, s valakit, aki meg olyan szabadon jön-megy, mint Te. Shakespeare*

mindig fölségesen foglalja össze a dolgokat. Hamlet szíve is azzal a nyomorúsággal volt tele, mivel az enyém, mikor azt mondta Ophéliának: »Eredj kolostorba, menj Isten hírével!«” A Fanny Brawne-nak írott levelekben csak egy-két tétova irodalmi utalás akad, szövetszerű idézet ez az egyetlen. De hogy ez az egy Shakespeare-től való, feltétlenül jellemző. Keats költőtudatában Shakespeare egyre fontosabb, szinte kizárólagos tényező lesz. Már 1817. május 11-én ezt írja festő barátjának, Haydonnek: „*Végleg sosem esem kétségbe, és Shakespeare-t olvasom. Azt hiszem, nem is nagyon fogok soha mást... Nagyon közel vagyok hozzá, hogy egyetértsek Hazlitt-tel, aki szerint Shakespeare elég nekünk.*” És a levelet így zárja: „*Most pedig Shakespeare-nek, Raphaelnek és minden szentüinknek nevében az ég áldása legyen és maradjon mindvégig Terajtd!*”

A Tom halála után George-éknak írott, már többször idézett levélben ezt javasolja: „*minden vasárnap 10-kor el fogok olvasni pár sort Shakespeare-től, olvassatok el néhányat Ti is, s akkor olyan közel leszünk egymáshoz, mint egy szobában a vakok*”. Keats Shakespeare-t idézi leveleiben a leggyakrabban, akár szó szerint, idézőjelben, akár szabadon, shakespeare-i fordulatokat szöve saját szövegébe. Erős Shakespeare-hatás – mondhatnánk, és feltehetnénk, hogy ez Keats költeményeiben is érvényesül. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, mert míg költői fejlődésének bizonyos szakaszaiban, bizonyos műveiben könnyű felismerni főként Spenser és Milton hatását a tőlük átvett nyelvi, költői eszközök, technikák használatában, Shakespeare jelenlétének semmi ilyenféle árulkodó nyoma nincs. Olyannyira nincs, hogy az ő esetében a szó hagyományos értelmében hatásról nem is lehet beszélni. Kimutatható hasonlóság helyett inkább valami megfoghatatlan, lényegi rokonság köti össze költészetüket. Ezt a valamit talán a Keatstól kölcsönzött „*intenzitás*” fogalmával azonosíthatjuk, amely szerint minden művészet legfőbb értéke, „*minek hatására minden elillan, ami kellemetlen, mert közvetlen közelébe visz a Szépnak és az Igaznak*” – írja egy még 1817 decemberében kelt levélben két öccsének. Ugyanebben a levélben említi, hogy színházból hazamenet, egy barátjával beszélgetve hirtelen rájött, „*mi az az adottság, miből minden rendkívüli teljesítmény fakad – különösen az irodalomban –, s mi oly korlátlanul megvult Shakespeare-ben. Arra a ne-*

gatív képességre gondolok, aminek következtében az ember képes megmaradni bizonytalanságok közepette, titkok, kétségek közt, anélkül, hogy irritáló módon kápkodna a tények s a ráció után. Coleridge például képes lemondani a valóság látszatának a titkok szentélyében felsejülő szikrányi, de fényes felcsillanásáról, mert nem hajlandó beérni féltudással. Ha ezt köteteken át fejtegetném, akkor sem tudnék többet mondani, mint hogy az igazi költőben a Szépség minden más megfontolást megelőz, jobban mondva megszüntet minden egyéb megfontolást”. S itt ismét kiderül, hogy a költő számára mindennél fontosabb értéket jelentő Szépség nem öncél, hanem a – talán csak féltudást adó – megismerés biztosítója, ráción innen vagy túl.

Keats valóban nem fejtegette köteteken át poétikai, költészetelméleti nézeteit; utána nem maradt olyan mű, amely Coleridge BIOGRAPHIA LITERARIÁ-jához, vagy Wordsworthnek a LÍRAI BALLADÁK második kiadásában közölt ELŐSZÓ-jához, vagy Shelley A KÖLTÉSZET VÉDELME című írásához volna fogható, hogy csak a nagy angol kortárs költőket említsem. Az ő idevágó eszméit nagyon heterogén tartalmú leveleiben elszórva találjuk meg. Néha csak egy ötletet villant fel, néha többé-kevésbé kiértelt gondolatot közöl, de szinte sohasem végérvényesnek ható megfogalmazásban. Van ebben valami üdítően rögtönzésszerű és vonzó: szemünk láttára születnek meg és öltenek olyan-ilyen formát Keats nagyon eredeti poétikai eszméi. Ennek a minden rendszereséget és módszereséget nélkülöző gondolkodás- és közlésmódnak azonban veszélyei is vannak. Maga Keats is érzi néha, hogy félkész gondolatot vet papírra, óhatatlanul homályosan, s megesk, hogy még ugyanabban a levélben újragondolja és világosabban újraformálja mondandóját.

Kérdés, vajon a címzettek kedvéért igyekszik-e Keats egy-egy homályosnak érzett pontot tisztázni, sőt, hogy egyáltalán nekik szánja-e költészetelméleti gondolatait, akár pongyolább, akár szabatosabb fogalmazásban. Író- és művészbarátaiktól joggal remélhető, hogy fogékonyak az őt foglalkoztató poétikai kérdésekre, de abban, hogy ugyanez tételvezhető fel például George-ról és feleségéről, nem vagyok biztos, még ha kétségtelenül tisztelték is benne a költőt. Márpedig a nekik szóló levelekben is bőven fordulnak eljeztétikai, költészetelméleti vonatkozású fejtegetések. Én

azt gyanítom, hogy Keatsnek nem nagyon fontos, ki a címzett, mennyire tudja megérteni gondolatait, s várható-e tőle érdemi visszajelzés. A címzett szerepe formálisnak látszik; ő az, aki ürügyet szolgáltat arra, hogy a költő mondja, mondja a magát. Szinte kényszeresen. De még csak nem is a közlés kényszerével, hiszen a közlés, legalábbis ideális esetben befogadót is feltételez. Keatsnél inkább a gondolat érlelésének és kimondásának kényszere működik. Jellemző, amit J. H. Reynoldsnak szóló, 1818. május 3-i levelében olvasunk: „Lehet, hogy mindezekről olvastam már valahol valamit, de soha még ilyen félhomályosan sem láttam az ügyben; s különben is szeretem felmondani a mondókámat olyasvalakinek, aki a kedvemért azt is eltűri, ha unalmas vagyok.”

Nem tudom, megfordult-e valaha is Keats fejében, hogy egyszer majd rendszerezi s nagyobb lélegzetű munkában összefoglalja a költészetéről kialakult nézeteit. A levelekben, bár erre még csak nem is céloz, mintha egy ilyen mű előmunkálatait végezné el. Talán erre vagy erre is gondolt Cs. Szabó, amikor „szinte goethei félkészülését” emlegette, ami a levelekből ismerhető meg. A levelek már csak azért is nagy jelentőségűek életművében. Egyébként a szó szorosabb értelmében vett költői életművéhez is kötődnek, nem is egy szálon. Gyakori, hogy kész vagy készülében lévő vers kéziratát melléli Keats a címzettnek szóló levélhez, vagy beleírja magának a levélnek a szövegébe. És megesk az is, hogy egy leendő vers motívumai először levélben bukkannak fel. Egy George-éknak szóló naplólevélben például ezt írja 1819. február 19-én: „Ma reggel erőt vett rajtam a tunyaság és egykedvűség: ...Ebben az ernyed hangulatban az ember agyának minden idege éppúgy ellazul, mint testének minden kis izma, s hiába int a Gyönyör; eszembem sincs utánaeredni, és nem riaszt a Fájdalom sem, bármily zord is tekintete. Sorban vonul el szemem előtt a Poézis, a Becsvágy, a Szerelem, de orcájuk mozdulatlán: mintha görög vázán volnának három alak – egy férfi és két nő –, kiket csak én ismerek fel álcájuk mögött.” Ebből a hangulatból, ezekből a motívumokból születik majd az év májusában az ÓDA A TUNYASÁGHOZ, amely így kezdődik: „Egy reggel három alak jött felém, / font karra, elfordítva arcukat; / fehér köntösben léptek könnyedén, / szandáljuk egymás nyomában haladt; / s mint márványurnán eltűnik a kép, / ha forogod...” stb. (Eörsi István fordítása.)

A párhuzam a folytatásban is nyilvánvaló, de egy kis filológiai nyomozással a „*Miért kacagtam éjjel...*” kezdetű szonett egy sora is az idézett levélszövegre vezethető vissza, sőt a „*már-ványurná*”-ról könnyen eszünkbe juthat az ÓDA EGY GÖRÖG VÁZÁHOZ (az eredetiben: urnához) is. A levelek nemcsak a költő életrajzához és arcképehez szolgálnak fontos adalékokat, nemcsak költészetelméleti nézeteit ismergetik meg velünk, hanem maguknak a költeményeknek a fejlődéstörténetét is megvilágítják, sőt értő befogadásukhoz is jó támpontokat adnak. A levelek nem kuriózumértékű mellékterméke, hanem elhanyagolhatatlanul fontos, szerves része az életműnek. Nem meglepő, hogy az újabb Keats-kritika annyi figyelmet szentel nekik.

A kötet nagy nyeresége a magyar nyelvű Keats-irodalomnak, amely, akár a tőle fordított, akár a róla magyarul írott munkákat nézzük, a költő nagyságához képest szerénynek mondható, még ha a fordítói, illetőleg kritikusai teljesítmények átlagos színvonala magas is. Ha pusztán mennyiségi szempontból nézzük a dolgot, örülnünk kell, hogy a magyar Keats-bibliográfia egy tétellel gyarapodott. A mennyiségi többlet azonban elhanyagolható ahhoz képest, hogy ennek a kötetnek minőségileg milyen nagy a hozadéka. Az angolul nem tudó, fordításra szoruló magyar olvasó előtt a levelekből Keats személyiségének eddig nem vagy alig ismert vonásai tárulnak fel, belelát-hat a költészet mibenlétének töprengő költő gondolataiba, s megismerheti a műhelyt, amelyből a költő életműve kikerült.

Külön kell szólni a fordításról, s nemcsak a kötelező udvariasságból. Azt, hogy a fordító munkája – általában véve – nem egyszerű, gépiesen végezhető munka, feltehetőleg mindenki tudja, mint ahogy azt is, hogy a dolog természeténél fogva tökéletes fordítás nincs. Ezen belül persze a feladat lehet könnyebb vagy nehezebb, az eredmény jobb vagy rosszabb, s minden egyes fordítás elbírálásánál ezekből az előfeltevésekből célszerű kiindulni. Keats alaposan próbára teszi a fordítót, gyakori hangulat- és stílusváltásaival is, leginkább pedig azzal, hogy közlendőt, akár gondolati, akár érzelmi fogantatásúak, hajlandó félkész vagy még kezdetibb stádiumukban nyelvi formába önteni, s az így létrejött szöveg természetesen maga is ezt az átmeneti állapotot tük-

rözi. A fordítót csábíthatja az a lehetőség, hogy egy kellőleg végig nem gondolt gondolatot „befejezzon”, egy kócos mondatot megfésüljön, világosságot vigyen a homályba, lecsiszolja az egyenetlenségeket vagy más egyéb módon próbáljon „javítani” az eredetin, már csak azért is, nehogy az ő számlájára írják azt, amiért a szerző felelős. Csak hájt jobbat adni még akkor sem szabad, ha esetleg sikerülne, mert a jobb nemcsak jobb, de más is. Péter Ágnes látnivalóan tudja, hogy neki az adott szöveget kell fordítania, s ezt teszi filológiai hűséggel és fordítói alázattal. És persze temérdek magyar nyelvi leleménnyel, hogy Keats – nem túlságosan gyakori – telitalálatait éppúgy vissza tudja adni, mint – nem túlságosan ritka – fogalmazásbeli sutaságait. Mutatóban álljon itt egy-egy példa erre is, arra is, méghozzá ugyanegy levélből. A címzett Richard Woodhouse, amatőr irodalmár jogász, aki a legelső közt ismer-te fel Keats költői tehetségét, s rendíthetetlenül állt mellette a legádázabb kritikusai támadások idején, s igen nagy anyagot gyűjtött össze egy majdani Keats-életrajzhoz, amelyet azonban korai halála miatt nem tudott megírni. Az ENDŰMION körül zajló vita idején, 1818. október 27-én írott levelében az ő számára próbálja meg Keats azt tisztázni, hogyan értelmezi ő a költő fogalmát. A költő természete szerinte „*nem létezik – a költőnek nincs sajátos lényege – éppúgy élvezi a fényt, mint az árnyékot – lényege az intenzitás, bármit szemléljen is, rútat vagy gyönyörűt, magasröptűt vagy alantast, gazdagot vagy szegényt, közönségeset vagy emelkedettet. – Egyforma gyönyörűség neki, hogy egy Jágót terem-e vagy egy Imogent*”. A következő mondat Keats-nél és Péter Ágnesnél is aforisztikus remeklés: „*Amitől az erényes bölcs visszahőköl, abban a kaméleon-költő igaz örömet talál.*” A folytatásban viszont a korábbi, szinte partatlanul áradó mondatok kevésbé tömör, de még mindig követhető fogalmazása: „*Es nem árt vele, hogy éppoly szenvedéllyel vonzódik a dolgok sötét oldalához, mint ahogy a fényest szomjúhozza, hisz fény és sötét egyaránt elmélkedésbe torkollik. A költő minden dolgok között a legkevésbé költői teremtmény, mert jellegetlen: állandóan más, állandóan feloszlik valami másban. A Nap, a Hold és a Tenger, a Férfi és a Nő meghatározott indulatai szerint viselkedik, ezért költői, változatlan attribútuma van – a költőnek nincs, nincs identitása – biztos vagyok benne, a költő a legköltőietlenebb isten minden teremtménye közül.*”

Ugyanebben a levélben, valamivel előbb, ahol a költő – szerinte végül is nem létező – természetéről kezd beszélni, Wordsworthhöz viszonyítva igyekszik tisztázni, hogy a költő milyen típusába is sorolja önmagát: „*a költőknek arra a fajtájára gondolok, amilyen én is vagyok, ha egyáltalán költőnek hihetem magam, s amelyet meg kell különböztetni a Wordsworth-féle típustól, vagyis az ő önmagába merült magasztosságától, amely egyedi jelenség s külön kategória*”. Az „*ő önmagába merült magasztosságától*” szövegrészhez Péter Ágnes jegyzetszámot tesz, a jegyzetben azonban nem a fogalom magyarázatát, értelmező kifejtését találjuk, hanem annak eredetijét: „*egotistical sublime*”, ami angolul sem világosabb, mint magyar változatában. Ennek elenére elfogadott műkifejezés lett az angol kritikai irodalomban, s ez a tény jól illusztrálja, amit Péter Ágnes a Keats-levelekre általánosabb érvennyel, találóan szellemes paradoxonban így fogalmaz meg a kötet bevezetőjében: „*Ha nem is biztos, hogy kideríthető, mit akart mondani, amit kimond, megfellebbezhetlenül igaznak hat.*”

Ruttkay Kálmán

KÖZÉRDEKŰ MAGÁNGYŰJTEMÉNY?

Békés Pál: *Bélyeggyűjtemény*
Tettamanti Béla illusztrációival
Osiris–Élet és Irodalom, 1999. 120 oldal, 1200 Ft

„*Aki ismerte, tudta, ha elmondja a történetet, akkor nem írja meg soha*” (KARDOS G.) – meséli Békés Pál Kardos G. Györgyről, magáról pedig: „*Ez az a 100 híres regény, amit valaha meg akartam írni. Am a körülmények változása, a terjedelmes művek iránti egyre csökkenő érdeklődés (az enyémet is beleértve), valamint időm szükségessége megváltoztatta elképzeléseimet. // Egyetlen nekirugaszkodással mondtam le nagyratörő terveimről egy szürke, szivacsos délutánon.*” A kötet műfaja tehát: „*regényfolyam helyett bélyeggyűjtemény*” (KB. 100 [ELŐ]szó). A közhelyes tapasztalat – „*a terjedelmes művek iránti egyre csökkenő érdeklődés*” – együtt jelentkezik szerzőnk magánjellegű közlésével: „*(az enyémet is beleértve)*”. S ez a kétütemű belá-

tás a kötet majd' mindegyik darabjában feltűnik egyfajta párhuzamos építkezés formájában: egyfelől a személyes gátoltság (jelen esetben a regényírói meddőség) valamely általános képletbe ágyazva (korunk nem a regény kora) jut szóhoz; másfelől a közérdekű-közhelyes tétel (korunk nem a regény kora) magánjellegű-személyes színezetet (regényírói meddőség) kap. Rajtuk, olvasókon áll, honnan nézzük. De ami a közhelyes és a személyes kijelentések egymást mozgató szövegfeszültsége mentén talán a legizgalmasabb, az a regényműfaj és a bélyegműfaj közötti párbeszéd. Töredéke-e a bélyeg a regénynek? Töredéke-e a bélyeg egyáltalán valaminek? Van-e egyáltalán bármiféle egész a töredéken kívül? Kell-e, hogy legyen bármiféle egész a töredéken kívül? Nem éppen azért van a töredék, mert az egész immár lehetetlen? Vajon nem azért ír Békés magánjellegű töredékeket, mert a közérdekű egész hiú ábránd? De vajon akkor miért utalgat rá? Lehet, hogy a magánjellegű vágy az egészre – ami, tudjuk: lehetetlen – mégiscsak a közérdekű töredékhez vezet – ami, úgy tűnik: megvalósítható?

A töredékek ugyanakkor nem formátlan szilánkok. Sokkal inkább gonddal metszett artefaktumok, vagyis jó ízléssel előállított bélyegek, azon belül egyedi darabok vagy sorozatok. Rövidségükből fakadó jellemzőjük a poén. A kérdés csupán a poénok minéműsége. Hogy a közepébe vágjak: Békés bélyegtöredékeinek csattanói érzésem szerint olykor túl kontrasztosak a szöveg egészéhez képest, kissé erőltetetten kihegyezettek. Mondhatni nem is annyira nyelvilag, mint inkább didaktikusan kidolgozottak. Nézzük például az előszőr fizikusként a fekete lyukakkal foglalkozó, majd csószként a Tisza-gátat járó Gyóni Bandinak szentelt bélyeg végső leütését: „*Bűcsűzasként megkérdeztem: és a fekete lyuk? // Ő meg legyintett: túlzás volt. Az ürgelyuk épp elég.*” (ÁTLAGOS OSZTÁLY – 3.) Poénosnak poénos, történetnek történet, bélyegnek bélyeg, de mégsem érzem benne a nyelvi kidolgozottság olyan fokát, mint például a BÁLNATISZTÍTÁS, a NAGYON FÁJ vagy a RÓZSA című darabokban, melyek közül a legutóbbit – hogy az olvasó is lássa, mire célzok – idemácsolom:

„*A lapos szikla a tengeren Skóciától északra: Orkney. Sokan harcoltak érte – ki tudja, miért. Csak követ terem. Aztán elunták. Olyannyira nem kellett*

senkinek, hogy független lett. Pogány lakóit Magnus, az ír vándorszerzetes térítette meg. Rózsával ábrázolják – ki tudja, miért. Orkney szigetén azelőtt sosem élt meg a rózsza.

A főváros főterén tömzsi templom, a Szent Magnus, mögötte üvegház. Hajnalonta a kertész kiüllet tíz tő rózsát a főtérre. Vöröslenek egész nap, éjjel feketére fagyasztja őket az északi szél. Hajnalban a kertész kiássa a megfagyottakat, és tíz friss tővet hoz ki az üvegházból.

Vörösen ragyognak Orkney rózsái egész évben, ha esik, ha fúj. És mindig esik és mindig fúj.”

Szerzőnk bélyegkompozíciója talán úgy is olvasható, mint a babitsi ESTI KÉRDÉS („miért nő a fű, hogyha leszárad? / miért szárad le, hogyha újra nő?”) antropomorfizált-historizált, azaz-hogy kertésszel és ír vándorszerzetessel elegánsan körített újrafogalmazása. Ráadásul magával ragadó, párhuzamosan kidolgozott prózaritmusban, amelynek segítségével Békés nyelvi eseményként is el tudja adni szövege dologi hozamát. Szerzőnk jó néhány bélyegtöredéke legalább ilyen önfeledten építkezik, azaz szabadon csörgedez, látszólag nem is akar semmit. Sem sulykolni, sem értékelni. Csupán tényeket közölni, eseményeket leírni. A közlés és a leírás iramát pedig a nyelv ritmusa diktálja. Ilyenkor Békés kifejezetten nyelvben gondolkodik, ahelyett, hogy a gondolatokhoz keresne nyelvet. Ha viszont mégsem ezt teszi, akkor előáll, mi több, harsányan bejelentkezik rövidprózájának legnyilvánvalóbb veszélye: a didaxis.

De talán a tények és események szabatos előadására következő csattanó didaktikus vagy nem didaktikus voltának kérdését feltehetjük másképpen is, tudniillik jóindulatúban és megengedőbben. Azazhogy jóindulatúan megengedve szerzőnknek azt, amit ő egyébként, nélkülünk is megenged magának, nevezetesen a bélyegtöredék-poénok származtatásának szabadságát. Békés szövegzáratainak genezise, honnanja ugyanis kétesélyes: a poén vagy a szövegtéren belül születik meg (amit korábban nyelvi eseménynek neveztem), vagy a szövegtéren kívülről érkezik (amit az előzőekben didaxisnak hívtam). Az előbbihez lásd például a Saint-Exupéry halálát áttételesen megidéző IRODALOM című darab szellemesen előkészített csattanóját, amelyben nyomatékosítva ismétlődik egy nyelvi fordulat „a tengerbe

vagy az égbe” vesző felderítőgépről; míg a másik változatot többek között a SZÓCIKK-bélyegnek a CAMBRIDGE HISTORY OF ENGLISH LITERATURE-ből vett idézete példázza. Igen ám, de a két pólusra sematizált képlet azon nyomban árnyalódik, mihelyst a SZKALDOK című darabhoz hasonló bélyegekre bukkanunk. Hiszen szerzőnk a hermetikussá váló izlandi költészet művelőit, a szkaldokat a befejező néhány mondatban először egy külső (ki tudja, s kell-e tudni, vajon kiagyalt?) forrásidézetrel, majd a további forrás hiányából következő óvatos belső feltételezéssel illeti, mintegy fikciósan megfejelve az eleve részben fikciós természetű szöveget: „A korszak végére [a szkaldok] ketten maradtak: Rögnvaldr Kólsson és Eysteinn Asgrímsson. A korabeli följegyzések szerint kizárólag egymást és önmagukat olvasták – más nem ért föl műveikhez. Hogy ők fölértek-e, arról nincs adat.” (Kiemelések – B. S.) Az ilyen darabok kapásból lehetetlenné teszik a „külső-belső”, „valóságos-fiktív”, „hozott-kitermelt” típusú kettősségek – egyébként nem csekély olvasói rövidlátásról árulkodó – érvényesítését. Így hát tiszteltben tartva Békés bélyeggyűjteményének öntörvényű sajátosságait, a szerkezeti kettősségek lelketlen lajstromozása helyett inkább a dinamikus kétesélyesség mentén beszéljünk – szerencsés és kevésbé szerencsés együttállásokról.

Két címről lesz szó. Az egyik: AFRIKA. Szerzőnk itt egy afrikai törzs önsorsrontását cseleteli, amelyben a hoszák az ifjú varázslójuk által közvetített istenek parancsára lelkesen lemeszárolják marháikat, a kétkedőket pedig habozás nélkül megölik. Mintha olyan plasztikus parabolával állnánk szemben, amelynek jelöltje jótékony homályban marad, s jó, hogy ott marad: így mindenki azokra gondol, amikor a hoszákról olvas, akikre óhajt. Mint ahogyan Békés is azokra gondol, akikre akart, amikor hoszákat mondott. Ámde az épületes történet valahol mégiscsak egyértelműen bántó, no nem a parabola tulajdonképpeni célpontjaira nézvést, akik tehát nincsenek megnevezve, hanem az utaló funkciót betöltő afrikai népre nézvést, akik nagyon is meg vannak nevezve. S a felhasználás bántó voltát a címadás csak hatványozza. Innen nézvést sokkal szerencsésebb az AFRIKÁ-t közvetlenül követő EU-RÓPA-bélyeg, amely szintén történelmi para-

bola, s amelynek kérdése: „*Emberek-e az Újvilág lakói?*” Válasz: „*Az indiánok a felületes hasonlóságok ellenére sem emberek.*” Indoklás: „*Minék tekintsük a lényeket, akiknek koponyája oly vastag, hogy katonáinknak ügyelniük kell, kardjukkal belsősegeiket forgassák ki s ne sújtsanak fejükre, mert pengéjük kicsorbul?*” Ámbár itt sem tudhatjuk, kire vagy kire céloz Békés az indiánokat gyilkoló spanyolokkal, minek köszönhetően mi is arra vagy azokra gondolunk, akire vagy akikre csak akarunk. Ugyanakkor a választott példa mégiscsak mi, európaiak lennénk, mint ahogyan mi, európaiak követtük el a történelmi példázatban felidézett gazságot is. Ezért talán a legszerencsésebb, legtisztességesebb s egyúttal leginkább kézenfekvő döntés az, ha saját magunkra, a mi Európánkra gondolunk, amikor Békés éppenséggel rólunk, a mi Európánkról beszél, s szövegének is az EURÓPA címet adja. Míg tehát az előző bélyegben Békés a távoli Afrikára mutatott, miközben feltehetően valami közeli rosszra gondolt, addig itt Európa a parabola egyszerre (kifejtett) jelölője és (kifejtetlen) jelöltje.

A címadáson és a cattanón túl a bélyeg-ek aprólékos kidolgozottságáról árulkodik a nyelvi-képi motívumok variációs ismétlődése. Így például A RENDÍTHETETLEN című darabban Jean-Luc Pevestre, a francia forradalom felcsere „*kemény, rendíthetetlen*”, amikor Austerlitznél csontfűrészével annyi lábat amputál, hogy „*egy új hadseregnek elég [...] volna*”, ám sírva fakad, amikor az oroszországi hadjáratban úgy oszt bort a katonáknak, hogy csontfűrészével „*metéli egyenlő jégkása-kockákra a legneme-
sebb burgundi vöröst*”. A történelem ironikus látása és láttatása egyébként is jellemző Békés szövegeire, ahogyan azt a MAGYARHON MEGMENTÉSE című bélyegsorozat három takaros egységében is tapasztalhatjuk Keszi Bódog hazafias folyamodványai jóvoltából, aki az 1848–49-es szabadságharc véres eseményeinek hátszágában tevékenykedik – először mint az Országos Ruházati Bizottmány tépésosztályának alhadnagyi rangú számvevője, majd mint a tüzérségi tartalék lóállomány hadnagyi rangú parancsnokhelyettese s végül mint a rakamazi kisegítő töltevénytár századosi rangú parancsnoka. Békés ritmikusan ismétlő és variáló szövegkezelésének s az ebben rejelő ironikus látásmódnak köszönhető-

en például Száda Endre gépészmérnök, a RESZKET A HOLD című bélyeg hőse, kétszer mondja ki azt, hogy „*Megfulladok itt*” – a nyitómondatban csak képletesen, az ötvenes évek tehetetlen áldozataként; a zárómondatban viszont már a szó szoros értelmében, a hatvanas évek tevékeny áldozataként, amint a maga készítette tengerallattjárón éppen emigrálni készül. De ugyanilyen meggyőzően keretezi a kudarcba fúló párcapcsolatról szóló s ennek megfelelően a TÓL- és az -IG címet viselő kéttagú bélyegkompozíciót ugyanaz a dologi motívum: „*Márk visszatartotta a lélegzetét, amikor Bori hosszú, padlizsánbarna haját tornyozva a tükörből ránézett...*” – „*...A padló-csempén lassan száradtak a szappanszutyok tapasztott hosszú, padlizsánbarna hajszálak.*” A Békés Pál-féle bélyegyűjtemény legértékesebb darabjai közé tartoznak ezek. Ajánlom őket minden lelkes gyűjtő figyelmébe. Befejezésül viszont álljon itt egy kevésbé értékes, de talán valamire mégiscsak használható bélyeg a recenzenstől.

Egyszer valaki megvallotta nekem, hogy Örkény István a legkedvesebb írója. Faggatásomra viszont, vajon mit szól a TÖRTEK című regényhez, furamód azt válaszolta, hogy semmit, ugyanis nem olvasta. Felháborodással vegyes elképedésem láttán pedig ekként érvelt: szerinte annak az ügynek, amit meg lehet írni egy novellában, felesleges egy egész regényt szentelni. Amire én csak ezt tudtam kérdezni: és mi van akkor, ha valamilyen ügyet még egy regényben is alig lehet megírni? A válasz elmaradt. Örkény viszont, köztudomású, írt regényeket. És rajta kívül még sokan mások is. Akkor is, és most is. Miként Békés Pál is tető alá hozott korábban néhány regényt. Most azonban azt mondja: „*A legfontosabb történetek végül is elférnek egy nagyobbacska bélyeg hátán. [...] Persze ha mégis akadna valaki, aki regényt kívánna írni egyik-másik bélyegemből, úgy legyen; én nem ellenzem.*” (5.) Noha én nem kívánok regényt írni Békés egyik bélyegéből sem, mégsem tudom például A KARRIER című háromteteles sorozatot nem úgy olvasni, mint regénycsírat, egy Balázs Ottó nevezetű költő fordulatosságot élet-történetének frappáns és szellemes vázlatát: egy lehetséges regénytémát egy megvalósult bélyegformában.

Bazsányi Sándor

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

Láng György: *Szív és szaxofon*
Athenaeum, 1947

Aki kézbe veszi a használatban lévő, magyar nyelvű zenei kézikönyveket, Bartha Dénes ZENEI LEXIKON-át vagy a magyar BROCKHAUS-RIEMANN-t, hiába keresi bennük Láng György (1908–1976) író és zeneszerző nevét. Az ÚJ MAGYAR IRODALMI LEXIKON valamivel informatívabb: rövid, életrajzra szorítókozó szócikket szentel az írónak, valamint felsorolja színdarabjait és regényeit. Hogy éppen a zenei lexikonokból hiányzik Láng György neve, két szempontból is érthetetlen: egyfelől azért, mert Láng 1926 és 1931 között a Zeneakadémián Kodály Zoltán osztályában tanult zeneszerzést, a Kodály-iskola olyan meghatározó figuráival egy időben, mint Veress Sándor, Ránki György vagy Viski János, másfelől pedig azért, mert első zeneszerzőregénye, A TAMÁS-TEMPLOM KARNAGYA. BACH JÁNOS SEBESZTÉN ÉLETÉNEK REGÉNYE (1940) több generáció alap-olvasmányává lett. A TAMÁS-TEMPLOM KARNAGYA után s nagyrészt annak mintájára Joseph Haydnról (JOSEPH HAYDN, 1959) és a fiatal Beethovenről (BEETHOVEN TAVASZA, 1973) írt regényes életrajzot, valamint 1947-ben Bartókról publikált egy kismonográfiát (BARTÓK ÉLETE ÉS MŰVEI). A zeneszerzőregények párjaként jelent meg 1969-ben Botticelliről szóló könyve (PRIMAVERA).

Sajátos módon életművének két legsikerültebb alkotása – a szerző halála után, posztumusz kiadott, zsidó folklórelemekre épülő HANELE (1980) és az 1947-ben megjelent, de még a második világháború előtt és részben alatt keletkezett SZÍV ÉS SZAXOFON – nem tartozik az irodalmias formában művészetet népszerűsítő könyvek műfajába. A SZÍV ÉS SZAXOFON mégis zenésregény, bár középpontjában nem áll jelentős muzikusszemélyiség. A regény cselekménye a harmincas évek magyar zeneéletében játszódik, hősei pedig az időszak fiatal zenészgenerációjának jellegzetes figurái: csupa önmagát kereső, kallódó, álmait soha be nem teljesítő s ezért lassan-lassan kiéző hangszeres művész, tanár, zeneszerző. Mindannyian a Zeneakadémia üvegburalkörében nőnek fel, mit sem sejtve a világban zajló eseményekről. Szakmai kibontakozásukat a

gazdasági válság akadályozza majd meg, s a munkanélküliség, az éhezés fordítja legtöbbször a jazz (az „Aranyborjú” – ahogyan Láng nevezi) mint megélhetési forrás felé. De már a regény elején világossá válik, hogy a hősök tragikus sorsát meghatározza a hibás pályaválasztás is: aki nem tiszta szívvel közeledik a szent művészethez (Láng szavával: az „Isten”-hez), azt maga alá temeti az élet. Az Aranyborjú és az Isten összegegyeztetetlenségének motívuma végigvonul a regényen. Még ha a történet elején kárhoztatott jazz a könyv végére a klasszikus zenei tradíció részévé válik is (hiszen a zenetörténet olyan jelentős alakjai, mint Stravinsky, Hindemith vagy Darius Milhaud szintén használnak fel műveikben jazzelemeket), a regény hősei, mindazok, akik ilyen vagy olyan okból a könnyűzene útjára lépnek, még életükben elkarhozhatnak: egzisztenciálisan, morálisan és fizikailag az élet peremére kerülnek. Ebből fakad a regény mélyen pesszimista alaptónusa: a fiatal muzsikusszemzedék nem tud kilépni a válságba jutott zene és zeneélet ördögi köréből.

A regényben egybeolvad fikció és valóság. Özvegy Láng Györgyné megerősítette feltételezésemet, hogy a regény főhősei mind valós személyek. De ez talán nem is olyan fontos, mivel mindannyian – regénybeli szerepüknek megfelelően – másod-harmadvonalbeli muzsikusként: ők azok, akiknek élete értelmetlené, kiüttlenné válik. Azok, akik az első vonalba tartoznak, az igazi, vérbeli muzsikusként, vagyis a regény mellékszereplői szolgálatják az események hátterét: ennek a háttérnek köszönhetően válik kordokumentummá a regény. A harmincas évek magyar zeneéletének legfontosabb alakjai vonulnak itt fel, s habár Láng gondosan átkereszteli őket, mégis szinte minden esetben azonosíthatók. A róluk készült leírások, jellemzések, a szövegben elrejtett pletykák pedig olyanok, mint a kicsit torz, ám a lényegét mégis megragadó fényképfelvételek: a kisember, a nagy karriert be nem futott átlagmuzikus nézőpontjából mutatják be a nagyok világát.

A regény egyik legfontosabb mellékszereplője Kátöny professzor (= Kodály Zoltán): „*az aszkétakülsőjű, szakállas Kátöny – írja Láng – a modern muzsika legizsibb lelkű harcosa volt, különösen az új magyar zenét művelte, egyike volt a legnagyobb modern magyar komponistáknak, nemzet-*

közileg is nagy név, aki forradalmasította az operairodalmat egy magyar népi elemekből szőtt daljátékával, mely világszerte nagy sikert aratott” (11.). Jellemző módon a Kodály-iskola második generációjához tartozó Láng mestere életművéből éppen azt a kompozíciót emeli ki – a SZÉKELY FONÓ-t –, amely nemzedékének alapélményévé vált (az első generáció meghatározó élménye még a PSALMUS HUNGARICUS volt).

Láng elutasítván ír Kátony riválisáról, Sipos professzorról (= Siklós Albert), aki „*noha kíváló enciklopédista és elmélettudós volt, hivatalos tankönyveket is írt, maradi és gyengekező ember hírében állt*” (uo.). Egyértelműen pozitív figuraként jelenik meg viszont a zenetörténész-zeneesztéta Moldován Géza (= Molnár Géza), aki ugyan „*csúnya öregember volt*”, de „*amint kinyitotta a száját – maga volt a megtestesült báj, kedvesség, finom, hercegi előkelőség, lenyűgöző, csillogó szellemesség és sugárzó lelki tartalom*”, és aki-*nek „volt még egy jellegzetessége: a latin és görög eredetű szavaknál az »s« és »sz« betű kínosan pontos és etimológiailag szabatos használata, ami a magyaros kiejtés szempontjából némi vitára adhatott volna alkalmat. Például: a himnusz »hímnusz«-nak ejtette és írta, a stílust »sztílusz«-nak, a klasszikust »klasszikusz«-nak és a klasszicizmust »klasszicizmusz«-nak. A növendékek sokat mulattak ezen, és nagy buzgalommal utánozták*” (16–17.). Rövidebb jellemzés jut a tanári karból „*a fiatal, szemüveges, nagy termetű, szép Müller tanár úr*”-nak (= Molnár Antal), aki összhangzattant, szolfézst, formatant és modulációt tanít a Zeneakadémián (15.), a „*szigorú kis Zaránd tanár úr*”-nak (= Zalánfy Aladár), aki „*a legjobb magyar orgonista*” (uo.) és Boros Leónak (= Weiner Leó), „*a kamarazene óriási tudású tanára*”-nak, „*aki mélységes stílusismeretével, formaalakító készségével – mely ugyan kissé szkolasztikus volt – és aprólékos, részletező gondosságával, mely odáig ment, hogy frázisokkal, taktusokkal sokszor képes volt félórát is eltölteni – úgy betanította nekik a művet, hosszú, hónapokon át való kamarabórák verejtékes, vérző fáradságával olyan igazi Beethoven-szelleművé tette összejátékukat, hogy legalább ötször annyit nyújtottak, mint amire önmaguktól képesek lettek volna*” (115.).

Sokatkat éppen csak megemlít Láng: Horlay igazgatót (= Hubay Jenő), a csellóművész Poprádit (= Popper Dávid), az egyházzene tanárát, Hámort (= Harmath Artúr), zongoratanárokat: Kriza-Szabolcsit (= Keéri-Szántó

Imre), Hegyháti Emánuel (= Hegyi Emánuel) és Székessit (= Székely Arnold); a hegedűtanárokat: Stadtmant (= Studer Oszkár) és Gábort (= Gábrriel Ferenc). Megjelenik Meszlort tiktár (= Meszlényi Árpád, a Zeneakadémia titkára), Ungvári tanár úr (= Unger Ernő), valamint a zenetörténet-zeneesztétika tanárai: Berkó (= Bartha Dénes) és Füzessy (= Kókai Rezső). Az idősebb generációhoz tartozó növendékek közül szerepet kap a könyvben Amrusz Pál (= Arma Pál, eredeti nevén: Weisshaus Imre), továbbá Kátony legkedvesebb tanítványa: Eisler Miska (= Seiber Mátyás, akit mindenki, még Kodály is, becenevén – Matyiként – szólított).

Részletes és nagy szeretetről tanúskodó jellemzést ad Láng a csodagyerek-zongorista Kerekes Annie-ről (= Fischer Annie), erről a „*tíz-három éves lányká*”-ról, aki „*olyan sovány és apróka, hogy tíznek is alig látszik, helyes, komolykás, öreges arca van. [...] Olyan a billentése, olyan sugárzó ereje, olyan virtuózi technikája és olyan mély, poétikus felfogása, forma- és stílusérzéke van, hogy – sok érett, beérkezett férfi művész is elbújhat mellette. [...] Kerekes Annie az igazi tehetség, az igazi Nagy Tehetség, a vérbeli, istenáldotta művész*” (246–247.). Láng később éppilyen hangnemben tér vissza rá: „*Kerekes Annie, a csodagyerekként feltűnt zongorista [...] már egyáltalán nem gyerekek többé, hanem komoly, érett nő, de még – most is csoda, sőt még inkább csoda, mint azelőtt volt: csodazongorista.*” (295.) Egyébként pedig „*nemrég ment nőül a legképzettebb magyar zenekritikushoz és esztétához, a káprázatos tudású Somos Aladár doktorhoz*” (= Tóth Aladár). „*Házasságuk nagyon boldog: egymáshoz illőbb és méltóbb emberpár aligha élt a földön*” (uo.).

A másik csodagyerek: Machlovits Tibor (= Machula Tibor csellóművész, aki a Berliini Filharmonikusok, majd pedig az amszterdami Concertgebouw zenekar első szólócsellistájaként működött) neve ma már teljesen ismeretlen előttünk, pedig ő volt „*mindenki kedvenc Tibije – a Második Casals. [...] Megvolt az életében, a körülményeiben minden szükséges kellék. Izzó, igazi elhivatott tehetségén felül, vasszorgalmán, napi nyolcórái rajongó-elmélyült gyakorlásán felül még szülei dúsgazdagok voltak, volt két nagy bérházuk, otthon ideálisan tiszta és boldog családi életet látott maga előtt, a kislányoktól távol tartó gondossággal nevelték – és mindezek felül még rendkívül csinos, rokonszenves legényke volt, akinek lel-*

kében nagy műveltség kőalapzatai épültek: rendszeresen olvasott, figyelemre méltó irodalmi és történelmi tájékozottságra tett szert” (60–61.). Később Amerikába került, ahol „hangversenyeznek, turnéznek, híre, dicsősége egyre csillogóbban bontakozik ki, szédületes összegeket kap hangversenyjeiről, az impresszáriók vetélkednek érte” (246.).

Titokzatos, több külföldre szakadt magyar muzikus tulajdonságait is magán viselő alakja a könyvnek Bandlich Aurél, aki „szintén hegedűs volt, Horlay igazgató úr növendéke, az idén végezte az első művészképzőt. De ami a legnagyobb ritkaság a hegedűsök között: remekül zongorázott is, hangversenydobogó-színvonalon: ő kísérte az igazgató úr óráin az összes hegedűsöket. Zeneszerzés-főtanszakra is járt Kátony professzorhoz – zeneszerzésben, zeneelméletben is briliáns volt. Igazi karmestertípus volt, és valójában karmesternek is készült” (58.). Botrányos, undok és arrogáns regénybeli viselkedése nagyban hozzájárul ahhoz, hogy ártatlanul kidobják a Zeneakadémiáról, s így később Amerikába kerülhessen, és a New York-i Metropolitan korrepetitora, majd karmestere legyen. Bandlich Bárdya magyarosítja nevét, s a sikerek hatására arroganciája is eltűnik: „minden évben egyszer hazajön, látogatóba, és a pesti filharmóniát dirigálja egy-egy hangversenyen [...] volt professzorával, akik hangversenyi szünetjében a művészsobában felkeresik, hogy elragadtatott lelkesedéssel gratuláljanak neki, nagyon kedves, alázatos és szerény” (295.). A könyv leírása leginkább Doráti Antalra illik, aki Deutschről magyarosította nevét Dorátira, s aki szintén tanult hegedűlni a Zeneakadémián, igaz, nem Hubay mesteriskolájában.

Negatív szereplőként jelenik meg a regényben egy külföldön híressé vált fiatal muzikus: „egy fiatal zeneszerzőnek és karmesternek kütűnően sikerült a pályája. Skultek Győzőnek hívták. Éveken át korrepetitorkodott kis német városkák operáinál, aztán az egyik német városban, – méghozzá elég tekintélyesben – kinevezték operaházi karnagynak, már baletteket, Mozart-operákat, sőt, egy-egy könnyebb Verdít is dirigál. Skultek karrierjén idehaza mindenki elcsodálkozott, sőt – mélységesen eldöbent. Erre nem számítottak. Mindenre és mindenre inkább, csak erre nem. Mert Skultek Győző – bődületesen tehetségtelen volt. Mint zongorista, mint iparzongorázó még eléggé jó volt ugyan, mert állati módon gyakorolt – de ezen túl, ezen felül aztán semmi. Komponálni nem igazán tudott, mert nem volt ötlete, invenciója, dirigensnek pedig gyalázatos

volt: merev »fakezú görög«, esellen, félszeg, ügyetlen, csaknem – kómikus. Ráadásul még önteltségi tébolyban is szenvedett, mániákusan nagyképzű, elbizakodott volt, és irigy, alattomos, rosszmájú és rosszszelű” (296.). Valószínű, hogy Skultek Győző személyében Láng Solti Györgyön veri el a port. Sikerének titkát egy leginkább apokrifnak tekinthető magyarázattal világítja meg: Skultekbe, a szép fiatalemberbe beleszeretett a német operaház homoszexuális igazgatója, és mindent megtett választottja karrierje érdekében.

Láng György könyve azonban nemcsak a muzikusportrék, szakmai értékelések miatt forrásértékű, hanem azért is, mert egy egész zeneszerző-generáció, a Kodály-iskola második generációjának kulcsregénye. A regény visszatérő gondolata, hogy minden új nemzedéknek szembe kell néznie azzal: elődei már mindent elmondtak előtte, már elhasználták az összes lehetséges formát, kipróbálták az összes lehetséges zenei nyelvet, és éppen ezért új, az egész generáció gondolatvilágát-lelkiségét kifejező utat már lehetetlen találni. Láng önmarcangoló őszinteséggel teszi fel újra és újra a kérdést: merre tovább?

Nem tagadja, hogy az egyik lehetséges megoldásnak a jazz felé menekülést tartja – ezt a lehetőséget mutatja be Kátony és Eisler Miska konfliktusán keresztül: „Eisler Miska, Kátony tanár úr legtehetségesebb növendéke összeveszett az öreg [!] professzorral, abbahagyta a zeneszerzés tanulását, és kimaradt az Akadémiáról. Az összeveszés abból kerekedett, hogy Eisler komponált egy – tango argentinót, amiből országos sláger; sőt nagy külföldi sláger lett. Kátony tiltakozott az ellen, hogy a növendékei ilyen »selejtes dalocskákat«, ilyen »szemetet« komponáljanak. Viszont Eisler Miska ki kérte magának, hogy a tanár úr beleavatkozzék magánéletébe és üzleti ügyeibe. Megengedhette magának ezt a gerincességet és azt is, hogy fityüdjön az Akadémiára: – a tango argentino eladott kétkezes zongorakottái és az eladott gramofonlemezek után ekkor már hatvanezer pengő tantiém volt a zsebében, a Zeneszerzők Szövetkezete kiutalt neki tizenkétezer pengő jogdíjat, és külföldi kiadóktól körülbelül húszezer pengő futott be részére a szám után.” (75–76.)

De mi történjen azokkal, akik nem a jazz útját választják? Annyi az irányzat, annyiféle a stílus: „Régi irányban nem lehet komponálni – vélekedik a regény egyik józan eszű főhőse –,

mint ahogy a modern festők sem dolgoznak Michelangelo vagy Rubens stílusában. Maradnak tehát a modernnek, az atonálisok, a kakofónikusok. Igen ám, de utánzóknak lenni nagyon olcsó valami.” (124.) Az epigonizmus a Kodály-tanítványokat, a Bartók-követőket is utoléri, mert igaz, hogy *„Kátyó és Bartók zsenik, világszerte elismert nagy mesterek, akik a nagy, irdatlan bozótban még találtak egy jó utat, egy szűz, szép utat: a népi zenének, főleg a magyar népdalnak magasrendű, komoly feldolgozását”, de „az ő utánzóik megint csak utánérezett kis művecskéket tudnak kiagyalni. A géniusznak, az új irányít felfedező géniusznak teremtő ereje nélkül*” (124–125.). És a fiatal nemzedék legfőbb problémája nemcsak az, hogy nem született benne nagyra hivatott, zseniális alkotó, hanem az is, hogy a sok út, a sokféle stílus között elvész: *„a zsenit, ha tegyük fel, elnyomni, megölni nem is lehet, de lehet – megzavarni, tévútra csalni, zsákutcába hajszolni. Ahol kétségbeesésében fejfel megy a falnak. Ahol önmagába omlik, önmagát emészti, pusztítja el. És ennek a kornak legfőbb ismertetőjele, hogy a zsenit, a mind ritkábban világra jövő zsenit nagyon is félre tudja vezetni, meg tudja zavarni, és kelepcébe tudja csalni, ahol aztán kényszeríti az önmagába omlásra. Ez a kor, a mi korunk, mondhatni, az újonnan felfedezett, tökéletes ellenszere a – zsenialitásnak...”* (126.).

Zseniellenes korban élünk – ez a gondolat egy egész fiatal nemzedék életérzésévé vált a harmincas években, a nagy világegés előtt (amelynek előszelei a regény hőseinek hermetikusan zárt világában is fűjdogálnak), s e zseniellenes kort az értékek válsága jellemzi leginkább. A zeneszerző-nemzedék példaképének: Kodálynak életműve az érték megőrzésére épül, mégpedig úgy, hogy közben nem vesz tudomást a kor ellentétes tendenciáiról. Mindez a kodályi életmű kontextusában nem okoz töréseket, de e kontextusokból kilépve nyilvánvalóvá válik, hogy a mester kísérletezést elutasító zeneszerzői útja nem folytatható. Az új irányzatokkal való szembesülés azonban újabb konfliktusokat teremt, mert ezek az irányzatok megkérdőjelezhető értékekre épülnek. Láng György könyve egyértelműen kimondja, hogy ez a generáció nem képes önállóságra, csak epigonizmusra, és hogy nem is találhatja meg saját útját: mert ebből az ördögi körből kilépni nem lehet, nincs megoldás, nincs tovább.

Dalos Anna

JOHN LANCHESTER: MR. PHILLIPS

Faber & Faber, London, 2000.

247 oldal, kemény kötésben 16.99 angol font

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy nem volt különösebben nehéz ezt a regényt megtalálni, még abban a keresésre alkalmat bőven adó londoni könyvárdatban sem, amely legkézzelfoghatóbban egy átlagos kétszintes angol könyvesbolt kínálatában testesül meg: írójától otthonról ismerős volt már. John Lanchester *ÉRZÉKI UTAZÁS* (DEBT TO PLEASURE) című gasztronómiai detektívregényét Péter Ágnes fordításában 1997-ben, jóformán az eredeti angol kiadással egy időben jelentette meg a Helikon Kiadó. A gyorsaságon túl azért is figyelemre méltó a magyar közreadás, mert a szerző viszonylag fiatalnak számít – 1962-ben született –, s az *ÉRZÉKI UTAZÁS* volt első megjelent regénye, egyáltalán önálló kötete. Különböző újságoknak, magazinoknak írt éttermi kritikáin kívül addig lényegében semmilyen számottevő publikáció nem állt Lanchester mögött, a *London Review of Books* szerkesztőségében 1986 óta betöltött állásától eltekintve semmi olyasmi, ami irodalmi pályafutását komoly súllyal hitelesíthette volna. Az *ÉRZÉKI UTAZÁS* szülőhazájában méltán aratott nagy sikert, és nyert el számos irodalmi díjat. Magyarországon is érdemes méltatásban részesülni. Ám ahogy az éttermi kritikákból adott esetben magától értetődően következhet egy gasztronómiai detektívregény, most talán épp az a legzavarbaejtőbb, hogy az *ÉRZÉKI UTAZÁS* és a *MR. PHILLIPS* között első látásra alig-alig akad valamilyen – akár távoli – rokonság: mintha teremtő atyjuk nem ugyanaz az író volna, miközben a *MR. PHILLIPS* a maga módján ugyanúgy bravúros, kifinomult és a kortárs angol próza egyébként magas átlagszínvonalából kiemelkedő könyv, mint elődje volt.

A *MR. PHILLIPS* mindezek ellenére mégis az ismerősség benyomását kelti, s hogy világos legyen, pontosabban mire is gondolok, hadd írjam le röviden a regény látszólag nagyon egyszerű cselekményét. Victor Phillips ötvenéves londoni könyvelő, a kettős könyvelés szerelmese 1995. július 31-én, egy hétfő reggel elveszi szokásos munkaruháját, öltönyét, összekészíti táskáját, búcsút vesz három évvel fiata-

labb zongoratanár feleségétől, Mrs. Phillips-tól és kisebbik fiától, Tomtól, majd dél-londoni otthonából a város központja felé tart. Várakozik az állomáson, befut a vonata, felül rá. Figyeli az utasokat, különböző megállapításokra jut az utazás proxemikai vonatkozásait illetően, az utastársai hordozható lejátszóiból a fülhallgatókon keresztül kiszűrődő zaj ezúttal is rovarhangokra emlékezteti, a mobiltelefonokról, mint máskor, most is megállapítja, hogy semmi másra nem alkalmasak, mint hogy használóik rajtuk keresztül tudassák azal, akikkel beszélnek, pillanatnyilag mi akadályozza meg őket bármilyen értelmes üzenet továbbításában. Vagyis Mr. Phillips ezen a napon is ugyanazt cselekszi, amit felnőttéletének évtizedeiben régóta minden egyes hétköznap – de mivel három nappal korábban, pénteken kirúgták állásából, amit odahaza nem volt mersze elárulni, ezen a hétfői napon a szokásos rituálé szerint mégsem a munkahelyére tart, hanem London belvárosában bolyong különösebb cél nélkül. Olyan helyeken fordul meg, ahol a napnak ezekben a szakaiban, munkaidőben azelőtt sohasem járt. Útja során különböző helyszíneken különböző emberekkel találkozik, némelyikükkel beszédbe elegyedik, üldögél egy parkban, utazik az emeletes buszon, besétál a Tate Gallerybe, felkeresi nagyobbik, már önállóan élő fiát, Martint, aki egy könnyűzenei lemezeket kiadó cég társtulajdonosa, együtt megebédelnek, amikor újra magára marad, a Sohóban belül egy pornómoziba, egy képernyőről ismert és rajongott tévésztárt a való életben felismer, és követi őt egy bankba, ily módon belekeveredik egy bankrablásba, iszik egy sört egy kocsmában, felül a londoni metróra, majd a hazafelé tartó vonatra, az utcán segít egy öregasszonynak, akiről kiderül, hogy egykori hitoktatásánárának, Mr. Erinnek az özvegye, felkeveredik Mrs. Erin lakására, elidőzik kicsit néhai tanárának emlékei között, végül hazatér – vagyis néha tökéletesen közönséges helyzetekbe, néha egészen képtelen kalandokba keveredik, miközben egymással különösebben szabályos viszonyban nem álló visszautalásokon, asszociációkon, emlékképeken és mozaikokon keresztül leperereg előtte, mondjuk így, hajszálpontosan kiszámolható életének a legapróbb részletekre, családjának történetére is kiterjedő filmje.

Ebből a vázlatos ismertetésből is kitűnhet, hogy – a munkahely elvesztésének jól ismert toposzán túl – a Mr. PHILLIPS legközvetlenebb előképe az ULYSSES, jöllehet az alapmintának egyszerűbb és bizonyos értelemben radikálisabb változatával van dolgunk itt: Lanchester regényéből hiányzik az a típusú kultúrtörténeti stilizáció és az egymást követő fejezetek narratív változatossága, ami Joyce művének alapja, továbbá az elbeszélte idő ábrázolása sem oly szabályosan rigorózus itt, mint az ULYSSES lapjain. Az egyes szám harmadik személyben leírt eseménysorban Phillipsnek nem *telik* az ideje, mint Bloomé vagy Stephen Dedalusé egy nekünk rendhagyó, számukra tökéletesen átlagos napon, hanem *el kell töltenie* a rendelkezésre álló időt, túl kell lennie egy különleges eseményen, új, most kezdődő, ismeretlen életének első napján, azon az utazásokkal együtt majdnem tizenkét órán, ami számára mindig is végtelenül hosszúnak tűnt, de aminek napi munkája azelőtt keretet vagy, ha úgy tetszik, értelmet adott. Ezen az időnek való kiszolgáltatottságon túl, mely értelemszerűen a főhős saját pillanatnyi egzisztenciális kiszolgáltatottságát is kellőképpen érzékeltetni tudja, a Mr. PHILLIPS azért is radikálisabb változat az ULYSSES-nél a tudatfolyamregényre, mert Lanchester kegyetlenebb saját főhősével, mint Joyce az övéivel: Mr. Phillips tudatának korlátozottságát vagy redukáltságát nagyon határozottan és folyamatosan érzékelteti. A főhős gondolatainak döntő többsége egyfelől a szexualitásról szól vagy azzal kapcsolatos – a regény erős felütése is énjének erre a rétegére összpontosít: „Éjszakáinként Mr. Phillips a felesége mellett fekszik, és más nőkről álmodik. / Nem minden álma szól a szexről.” (3.) – másfelől mindent, ami eszébe jut, kiszámol: átlagot von, valószínűséget számít, az emberi élet lehető legképtelenebb dolgait egyszerűsíti le egyetlen számra, néha könyvelési rovatokra, az előnyöket bevételként, a hátrányokat kiadásként feltüntetve, hogy aztán továbbkalandozzon, és más dolgokkal tegye ugyanezt.

Hadd mutassak mindegyikre előbb egy szelidebb példát: „Mr. Phillips számolni kezd. A napilapok, tegyük fel, hetven képet közölnek ruhátlan lányokról egy hét alatt – meglehetősen óvatos becslés, ugyanis minden nap van egy a Sunban, egy a Mirrorban, hét a Sportban, egy a Starban, ehhez jön, mondjuk, további egy tucaat a vasárnapi kiadá-

sokban, ami összesen hetvenkettő. Vágyis 72-szer 52 meztelen lány egy évben, ami 70 szorozva 50-nel, háromezer-ötszáz, meg 70 szorozva kettővel, az száznegyven, összesen 3640, meg kétszer 52 az 104, vagyis 3744 meztelen lány a napilapokban. A magazinokban, a szexújságokban persze, amiből több tucat van, cím szerint a Fiesta, a Men Only, a Knave, a Penthouse, a Playboy, a Mayfair, a különleges kiadványok, ázsiai cicák, nagy mellű nők, kövér nők, az olvasók feleségei; tehát tegyük fel, megint csak rendkívül óvatosan becsülve, hogy hetente legalább huszonöt ilyen magazin jelenik meg, mondjuk, számonként tíz lánnyal, ami alighanem több lehet, ha hozzávesszük az apróhirdetéseket, a beharangozókat, az »elmúlt számok legsikeresebb felvételei« rovatokban közölt kisebb képeket, de legyen számonként tíz, ami 25-ször tíz egyenlő 250-nel hetente, ezt megszorozzuk 52-vel, 50-szer 250 az 12 500, meg kétszer 250 az 500, összesen 13 000. Ha ehhez hozzáadjuk a napilapokból kiszámolt adatot, akkor az igen-igen óvatosan becsülve 3744 meg 13 000, egyenlő 16 744, vagyis ennyi brit nő van egy évben, aki pénzért szívesen leveszi a ruháját. [...] Egy tizenhétezer lakosú város másfél-szer akkora, mint St. Ives, ahol először nyaraltak Martin születése után. Vágyis egy kisvárosnyi ruhátlan brit nő van közöttünk normális embernek álcázva. Mr. Phillips-et egy pillanatra eltéríti városának gondolata, ahol meztelen nők végzik mindennapi teendőiket, sehol egy férfi, bevásárolnak, mosnak, ülnek az irodákban, pucolják az ablakokat azokról a félelmetes emelvényekről, ring a mellük és a fenekük, némelyikük szemmel láthatóan fázik, amitől rendszeren libabőrösek, és a mellbimbójuk megkeményedik. Vajon idegesek voltak aznap, amikor a fényképük megjelent, hogy fel fogják őket ismerni az utcán, vagy büszkén dicsekedtek a családjuk és a barátaik előtt? A felismerés persze mások számára is zavaró lehetett. Biztos vagyok benne, hogy ismerem magát valahonnan, Mrs. Hogyishívják. Az életemre esküszöm, biztos vagyok benne, hogy téved, tiszteletes úr.” (42–44.) Hasonló számítások egész sora bukkan elő rendre a szövegben, melyeknek a lehető legkülönbözőbb tárgyak van: mekkora egy ötvenéves férfi esélye az év egy adott napján a szeretkezésre, milyen valószínűsége van annak, hogy egyetlen lottószelvényrel megüssük a főnyereményt, melyik londoni pont a legalkalmasabb az öngyilkosságra, milyen kilátásaink vannak, ha erről a hídról ugunk le és nem a másíkról, és így tovább. De álljon itt egy hosszabb, két bekezdésből álló

idézet a főszereplő gondolatmeneteinek illusztrációjaként, amely talán arra is alkalmas, hogy érzékeltesse e tudatfolyampróza rendre visszatérő apróbb belső rímeit, melyek általában élet és halál kérdései körül forognak. A főhős az emeletes buszon ülve épp áthalad az egyik hídon a Temze fölött:

„...Mr. Phillips egész életében Londonban lakott, és soha nem kelt át hajóval a Temzén, egyetlenegyszer se. Ez azok közé a dolgok közé tartozott, amiket sohasem csinált. Nem ült helikopteren, semmilyen híres emberrel nem találkozott, nem járt a Wembley stadionban, a Royal Albert Hallban vagy az alsóházban. Senkit nem lélegeztetett szájon át, soha nem tartóztatták le. Nem látott holttestet apjának 1981-ben bekövetkezett haláláig. A kiterített test merev volt, és nehezen felejtethetően hűvös, amikor Mr. Phillips hozzáért.

Jókora számú olyan ember lehet ebben a városban, aki soha nem látott holttestet – óvatosan becsülve 80 százalék. Azoknak az aránya is tehát, akik még nem jártak a Temzén, és nem láttak holttestet se, magas lehet. És egy szexuális felmérés szerint, melyet néhány évvel ezelőtt vett meg, titokban és szenvedélyes érdeklődéssel olvasott el, a brüteknek csak a harminc százaléka próbálta az analízis közösiülést; ez a szám meglepően alacsonynak tűnt, mert – noha Mr. Phillips a tárgyat tekintve sem ide, sem oda nem tartozott, egyetlen idevágó saját tapasztalata Sharon Mitchellel azzal ért véget, hogy a lány könnyekben tört ki, neki vigasztalnia kellett Sharon-t, mielőtt ki tudott osonni a vécére, hogy önkézzel vessen véget annak, amibe belekezdett – jól tudta, hogy ez a dolog az első helyen áll a férfifantáziák toplistáján. Igazság szerint, a legközönségesebb heteroszexuális férfifantázia, ha egy pillanat erejéig eltekintünk attól, amelyikben a férfi végignézheti, amint két nő egymással csinálja, olyan nőkről szól, akik a./ ugyanannyira odavannak a szextől, mint a férfiak, ha nem jobban, b./ ugyanolyan gyorsan felizgulnak, c./ ugyanolyan gyorsan kielégülnek, és d./ imádják az analízis közösiülést. Összegezve az erre a buszra számított adatokat, s feltételezve, hogy az utasok 70 százaléka nem próbálta az analízis közösiülést, 75 százaléka nem kelt át hajóval a Temzén, 80 százaléka nem látott holttestet, és abból kiindulva, hogy a buszon 80-an utaznak, a 70, a 75 és a 80 százalék összeszorozásából 42 százalék jön ki, ami azt jelenti, hogy a buszon lévők közül összesen 33,6 utas nem járt még London folyóján, nem látott holttestet, és nem végzett analízis közösiülést sem. Hála Sharonnak, Mr. Phillips abba a viszonylag áramvonalas és

tapasztalt alhalmazba került, akiknek csak a *Temze maradt ki*. Megélt egyet s mást.” (84–85., kiemelések tőlem – Cs. I.)

A szélesebb műfaji párhuzam mellett még egy fontos közös vonás van a két regényben: ahogyan az 1904. június 16-i Dublin pontosan rekonstruálható Joyce művéből, ugyanúgy felárul az 1995. július 31-i London Lanchesterből. Noha Lanchester egy interjúban elmondta, hogy például a busz útvonalát vagy a Mr. Phillips által látott pornófilm történetét maga találta ki, ezek a valóságban ugyanígy nem léteznek, a MR. PHILLIPS mégis kiemelkedő darab azok között a szépirodalmi könyvek között, amelyek Londonról szólnak, illetve Londont választják színhelyükül. Phillips Londonja valóságosan bejárható tér egyrészt, másrészt a könyv minden apró részletéből és nagyobb egységéből a cselekményen keresztül és attól elválaszthatatlanul London köszön vissza, London közhelyei, a Londonra vonatkozó turistatudás. Hadd idézzek erre is egy rövidebb, a nekem egyik legkedvesebb példát: „A busz a modernebb változatok egyike, ahol elől, a sofőrnek fizetve kell felszállni; sokkal lassabb és kevésebb szeretetre méltó, mint a régi, kalauzos Routemasterek. Csak hát ezeket bizonyára olcsóbb működtetni – kevesebb munkaerő kell hozzájuk. A világ másmilyennek, sokkal törekenyebbnek látszik, ha felfigyelünk rá, hogy mindenki mindenütt a lehető legkevesebb embert igyekszik foglalkoztatni. Mr. Phillipsre mindig is nagy hatást gyakorolt, ahogy a kalauzok pontosan tudták, ki szállt föl, ki szállt le, ki nem fizette még meg a menetdíjat, mintha egy állandóan felfrissített térkép lenne a fejükben a buszról. Akárhányszor próbálkozott azzal, hogy mozdulatlanul ül és eltitkolja, hogy még nem fizetett, mindig ott kocogtatta a vállát a kalauz, a pénzt követelve. Talán kiképzik őket arra, hogy felismerjék a bűnös testtartást. Ha egy kalauz megcsalja a felesége, másodpercekkal hazaérkezése után tudni fog róla.” (80–81.) Vagy: „Ritkán fordul elő, gondolja Mr. Phillips, hogy hajléktalant lát az ember a buszokon. Feltehetőleg a jegyárak miatt. A metrón mindenütt ott látni őket, különösen a Circle-vonalon, ahol egyetlen jegy áráért egész nap körbe-körbe utazhatnak, keringenek a főváros körül, mint a zászlók az imamalmon. A földalatti rendszerint örültekkel is találkozik az ember. A helyzet az, hogy éjszaka egy idő után a metró az örültek, a részegesek és a tőlük félők népesítik be.” (94.) Többtucatnyi hasonló apróság, megfigyelés, észrevétel, megjegyzés, gondolatfutam olvasható a re-

gény lapjain, csupa olyasmi, ami mindenki számára ismerős és magától értetődő, aki egyszer is járt Londonban. Nem csoda, hogy a turistaközhelyek ilyen nagy számban kapnak helyet a regény lapjain, hiszen Phillips ezen a napon maga is turista, utazó, idegen saját szülővárosában, és helyzete lépten-nyomon reflektálódik: „Mr. Phillips Richard Dadd festménye, A CSODÁLATOS FAVÁGÓ LESÚJT című kép előtt áll. Ezt a képet mind a négy alkalommal megnézte, amikor a Tate Galleryben járt (egy korai randevű Mrs. Phillipsszel, amikor Mr. Phillips igyekezett műveltek látszani; két látogatás húgával és annak lányával, amikor Londonba jöttek, és körbejárták a nevezetességeket; és most). Ez éppen határeset a tekintetben, hogy Mr. Phillips kizárható-e az igazi londoniak kategóriájából, tekintettel arra, hogy ahogy ez minden londoni tudja, az igazi londoniak soha nem csinálnak vagy néznek meg semmit a saját városukban. Kivételt csak azok a szerencsétlenek képeznek, akiknek kisgyerekkük van, ők állandóan cirkuszba, rajzfilmekre, bábszínházba, különleges mászóakkal felszerelt játszótérre és ritka élőlényeknek ott-hont adó parkokba járnak. De ez igazából nem számít. A városban töltött ötven esztendő alatt Mr. Phillips egyszer járt a Towerben, egy iskolai kirándulás során; kétszer a British Museumban, ebből az egyik iskolai kirándulás volt, a másik alkalommal pedig unokahúgait kísérte, míg nővére és Mrs. Phillips a boltokat járták; egyszer a Madame Tussaud viaszmúzeumban, Martinnal és Thomasszal; egyszer a National Galleryben, ugyancsak velük; többé-kevésbé ez volt minden, vagyis Mr. Phillips sosem járt a Kew Gardensben, a Hampton Courtban, a greenwichi hajózási múzeumban, a teddingtoni zsilipnél, a Covent Garden Operában, a Barbicanben, soha nem nézte meg a királyi zászlószemlélt, az őrségváltást, nem volt a Prom-koncertek záróestjén, egyáltalán Prom-koncerteken (Mrs. Phillips éppen elégszer ment mindkettejük helyett), nem volt a Londoni Autókiállításon, a planetáriumban vagy a Highgate Temető éves nyitott napján. A richmondi bábszínházban 1977 és 1989 között (amikor Martin hatéves lett, illetve Tom tíz) tett évi egy látogatást nem számítva, Mr. Phillips ötször ment el színházba, ami éppen ötszöröse annak, ahányszor elment volna, ha ez kizárólag rajta áll.” (116–117.)

Mégis félrevezető volna azt a látszatot kelteni, hogy a MR. PHILLIPS pusztán füzere vagy gyűjteménye volna a vicces és ironikus reflexióknak, időnként a szó legszorosabb értelmében vett vicceknek (egy példa egy hosszú szekvenciából: „Hány feminista kell egy villanykörte

becsavarásához? Egy, és ez egyáltalán nem vicces.” – 184.) E rétegének gazdagsága és szellemessége nemhogy egy rövid recenzió keretében nem érzékeltethető még hozzátétőlegesen sem, bizonyára egyetlen végigolvasás sem deríti fel minden dimenzióját. Ez a réteg sajátos eszköz, olyan fedés, mely elsősorban a könyv élvezetességét és olvashatóságát biztosítja, ami persze egyáltalán nem kevés. A regénynek viszont éppen duplafenékűsége a fő tétje, az, hogy a tetszetősség mögött rejlő drámai milyen hatékonyan tud átjönni. Komikus és tragikus körülbelül abban a dichotómiában ötvöződik a MR. PHILLIPS lapjain, amit Simone Weiltől származó mottója is megelődleg: „*Egy embernek, aki a világegyetemen magára marad, semmilyen joga nincs – ehelyett kötelességei vannak.*” E hatékonyságnak, eredményességnek a valódi foglalatja a regény tulajdonképpeni cselekménye, s az események bonyolítása a belső arányosság révén ezt megfelelően evidenciában is tartja. Vajon a főhős végül túl tudja-e élni ezt a rendhagyó napját, sikerül-e belőle épségben kikeverednie, egyáltalán: *mi fog történni Mr. Phillipsszel?* John Lanchester írói képességeit dicséri, hogy ez a kérdés a regény legutolsó mondataiig nyitott tud maradni, és lényegében nincs egyetlen pontja sem, ahonnan kiszámítható volna, mi lesz a vége (a befejezést e helyen, a majdani reménybeli magyar olvasóra is gondolva, nem árurom el). Phillips egymást követő élményei, a tipikusról az egyedire, a viccesről a komolyra, az elképzeltről a megéltre, a jelenből a múltba vagy a jövőre bármikor, bármely pillanatban váratlanul átváltó asszociációi, tapasztalatai, kalandjai mind-mind különféle variációi az alapkérdésnek, nagyság és kicsinyiség, „jog” és „kötelesség”, valószínűség és bizonyosság, szerencse és csapás, boldogulás és kudarc, élet és halál bonyolult szintézisének, és igen jellemző, hogy mikor a nap során átélt helyzetek legszélsőségesebbikében, a bankrablásakor a padlószőnyegen fekvé végül úgy dönt, neki ebből elég, a bankrablók előzetes fenyegetései és fegyverei ellenére feláll, és kísétál innen, történnék bármilyen pillanatra valóban hőssé is válik, mégsem lesz hőse e jelenetsornak, semmiféle a való világban elfogadott vagy elismert erényt nem tud kovácsolni belőle, és így módon nem lesz hőse saját életének sem – egyszerűen életben marad, és él továbbra is ak-

ként, ami néhány perccel azelőtt volt: állástalan ötvenéves könyvelőként, egyedül, magára hagyatva, jogok nélkül, kötelességekkel a londoni univerzumban. Szorosan idetartozik, hogy az én olvasatomban a bankrablási jelenet például nem tetőpontja a cselekménynek – életének kudarca és kisszerűsége sokkal kézzelfoghatóbban tárul fel a nem sokkal ez után következőkből, amikor Mrs. Erin lakásán felismeri, hogy néhai tanára, aki bizonyos hatást gyakorolt rá, még ha diákként ambivalens volt is vele a viszonya, primitív fasisztoid nosztalgákat ápolt, ám tetőpontnak ezt a szituációt sem nevezném. Talán épp az a legfőbb érdeme Lanchester regényének, hogy nem egyszerűsíthető le egyetlen kulcsjelenetre vagy vezethető vissza benne bármi valamelyik helyzetből, hanem együtt, egészében, a teljes szöveg összjátékában derül fény lényegére: egy átlagos emberi élet végtelen képtelenségére és banalitására, a létezésnek való kiszolgáltatottságára, miközben tele van olyan utalással, melyeket, ha konkrétan akarjuk megfeleltetni, adott esetben konkrétabb és köznapibb következtetésekre és olvasatokra jutunk – a már említett interjúban Lanchester visszautasítja, hogy szándékában állt volna ilyen kibontható direkt jelentések lehetőségét megadni. Ebben az értelemben, finom bonyolultságát és összetett konstruáltságát tekintve, a MR. PHILLIPS magától értetődő realizmusa és a történet prioritása révén klasszikus angol regénynek számít, a hagyományos mintától való eltérései, intellektualizáltsága egyidejűleg a modern európai regény kritériumait is beteljesítik.

A februárban megjelent könyv méltó fogadtatásra talált eddig is: akadt kritikusa, aki odáig merészkedett, hogy az angol egzisztencialista regény megszületését ünnepelje benne. Óvatos beclés sem kell hozzá: megjósolható közép-távú pályafutása és bekövetkező sikere. Nekem mégis gyakran, már első olvasásakor is egy sokat idézett nevezetes magyar irodalmi helyzet, az ISKOLA A HATÁRON-nal kapcsolatos ismeretes mondás jutott minduntalan eszembe: „Olvastad az ISKOLÁ-t? Igen? Akkor olvasd el még egyszer.” Mindenkit irigylek, aki még egyszer sem olvasta a MR. PHILLIPS-et, és mindenkinek azt kívánom, hogy erre minél előbb adódjon alkalma. Egyszer, kétszer, sokszor, és mindig még egyszer.

Csuhai István